

Fx 630 11e ch. s. ✓

ÚJ FOLYAM XXVII. 7-8. SZÁM

2018. JÚLIUS–AUGUSZTUS

MAGYAR SZEMLE

— KÉTHAVONTA AZ EGÉSZ LÁTÓHATÁR —

SZEKÉR NÓRA: A történelmi fogalmak és Mester Miklós életútja • MEZEI BALÁZS Pauler Ákos, Brandenstein Béla és Gondos László filozófiájáról • KÁVÁSSY JÁNOS ELŐD: Kádár és Reagan elmaradt találkozója • BERLÁSZ MELINDA: Veress Sándor emlékkiállítás • KODOLÁNYI GYULA Ámmer Gergő szobrairól • LUDMANN MIHÁLY: In memoriam Csete György és Csete Ildikó • SÁRKÖZI MÁTYÁS portréja Szabó Zoltánról

ÚJ KIADVÁNYAINK

A Magyar Szemle Könyvek sorozatban megjelent folyóiratunk alapító főszerkesztőjének, Kodolányi Gyulának írói-költői életművét bemutató kötetünk. A könyv az 1982 és 2017 között megjelent tanulmányok és elemzések gyűjteménye.

Alapítványunk volt elnöke, Granasztói György születésének 80. évfordulójára a Magyar Szemle Alapítvány kiadásában megjelent a szerző válogatott – politikai, közéleti, kulturális, történelmi – publikációit tartalmazó, *Szabados szabadság. Granasztói György válogatott írásai* című kötet. A könyvet 2018. április 17-én Balog Zoltán miniszter (EMMI), John O'Sullivan (Danube Institute), Martonyi János (Batthyány Alapítvány), illetve Kodolányi Gyula (*Magyar Szemle* és *Hungarian Review*) mutatta be és méltatta.

HÍREINK

2018. augusztus 31-én 17 órakor, a Budavári Könyvünnep rendezvényén mutatjuk be olvasóinknak új köteteinket, melyeket a helyszínen, illetve szerkesztőségünkben is megvásárolhatnak.

Szeretnénk honlapunk böngészésére buzdítani minden érdeklődőt. Honlapszerkesztőink befejezték a digitalizálás előtti cikkeink beemelését, így ott az 1992-től napjainkig megjelent összes írás olvasható, illetve szerzőink teljes névsorát is megtalálják. A *Magyar Szemle* honlapján található olyan anyagok is, amelyek csak az online rovatban hozzáférhetők.

*

A MAGYAR SZEMLE A VILÁGHÁLÓN

<http://www.magjarszemle.hu>

ELÉRHETŐSÉGEINK

Főszerkesztő (Gróh Gáspár), szerkesztőség: msza@magjarszemle.hu

A szerkesztőbizottság elnöke: kodolanyigyula@magjarszemle.hu

Terjesztés: msza2@magjarszemle.hu

FOGADÓÓRÁK megbeszélés szerint.

A FOLYÓIRATOT kiadja a Magyar Szemle Alapítvány. A Magyar Szemle Alapítvány igazgatósága: Bod Péter Ákos, Bollobás Enikő, Borostyánkői Mátyás, Entz Géza (elnök), Fodor István, Gróh Gáspár, Horkay Hörcher Ferenc, Jeszenszky Géza, Kodolányi Gyula.

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

Nemzeti
Művelődési
Intézet

MFB 25^{ÉV}
MAGYAR
FEJLESZTÉSI
BANK

MAGYAR SZEMLE

Főszerkesztő: *Gróh Gáspár*

A szerkesztőbizottság elnöke:

Kodolányi Gyula

Szerkesztőbizottság: *Czakó Gábor, Egedy Gergely, Granasztói Péter, Horkay Hörcher Ferenc, Kulin Ferenc, Szekér Nóra, Szmodis Jenő, Tonk Márton*

Olvasószerkesztő: *Pápai Luca*

Szerkesztő: *S. Király Béla, Stamler Ábel*

Online szerkesztő: *Horváth István*

Tördelés: *Dombi Viktória*

Korrektor: *Kiss István*

ÚJ FOLYAM XXVII.

2018/7-8. SZÁM

GRÓH GÁSPÁR	<i>Okkupáció, 1968</i>	3
KÁVÁSSY JÁNOS ELŐD	<i>Arra alkalmasabb idők – Adalékok Ronald Reagan és Kádár János az 1980-as évek közepén elmaradt csúcstalálkozójához</i>	6
VELIKY JÁNOS	<i>A Kelet Népe-vita és Széchenyi politikai iránya – 3. rész</i>	20
KOZMA MIKLÓS	<i>Napló (részlet) – 3. rész</i>	29
SZEKÉR NÓRA	<i>A történelmi fogalmak és Mester Miklós életútja</i>	40
MEZEI BALÁZS	<i>A vallásról a 20. század magyar filozófiájában – Pauler Ákos, Brandenstein Béla, Gondos László</i>	48
POGRÁNYI LOVAS MIKLÓS	<i>Russell Kirk kultúrafilozófiájának alapvonásai</i>	59
KÖRMENDY LAJOS	<i>Társadalom és időkép – A múlt és jövő nélküli posztmodern ember – 2. rész</i>	73
BERLÁSZ MELINDA	<i>Hazatérőben – Veress Sándor emlékkiállítás az MTA Zenetörténeti Múzeumában</i>	84

BÖHM VILMOS	<i>A front fölbomlása</i>	91
-------------	---------------------------	----

KÖRKÉP

KODOLÁNYI GYULA	<i>A kő nem hazudik – Gondolatok Ámmer Gergő szobrai kapcsán</i>	93
LUDMANN MIHÁLY	<i>Csete György és Csete Ildikó emlékezete</i>	97
BORSI-KÁLMÁN BÉLA	<i>Az életszagú szakmaiság dicsérete – Egry György könyvéről</i>	102
GRÓH GÁSPÁR	<i>„Széppé tenni a földet...” – Kabán Annamária és Mózes Huba tanulmányai Dsida Jenőről</i>	110
TÓTH KLÁRA	<i>Őrizd az embert – Kósa Ferenc születésnapjához kötötteről</i>	115
SÁRKÖZI MÁTYÁS	<i>Atyai jó barátom, Szabó Zoltán</i>	118
SZERZŐINK		125

Lapszámunk illusztrációit Ámmer Gergő (Paráda Zoltán és Éberling András felvételeinek felhasználásával), illetve Ludmann Mihály jóvoltából közölhetjük. A borítón a Tégláskerti református templom opeiója látható (fotó: Ludmann Mihály).

G R Ó H G Á S P Á R

OKKUPÁCIÓ, 1968

Azon az augusztusi napon feszülten vártuk, hogy mit mond a Kossuth Lajos nevét viselő rádió a déli hírekben. Azt tudtuk, hogy mi történt, és azt is, hogy igazat nem fog mondani, de arra kíváncsiak voltunk, hogy miként tálalja a visszavonhatatlant nekünk a hatalom. Hogy mivel etetnek minket. Az eseményeket ismertük, még a strandokon is magától értetődően szólt mindenütt a máskor lopva hallgatott Szabad Európa, a Csehszlovákiából akkor még tömegesen itt nyaralók is azt, és néhány nehezebben fogható hazai adót hallgattak, az ottani magyarok fordították a drámai hangú tudósításokat. A késő nyári, verőfényes időben, az (évi rendes) szabadság egyik utolsó napjának megszakított strandzivaját recsegő és sístergő hangok fedték el. A történetek lényege egyértelmű és tragikus volt, de természete szerint az ember ilyenkor is képes csodákra, valami reményt adó részletre várni. Esetleg arra, hogy megszólal a világ. Vagy arra, hogy ez az egész nem is igaz, hogy csak fenyegetés, durva tréfa, csak valami eszelős ötleteként megrendezett gyakorlat, tévedés. Hogy most nem a valóság történik. Tudtuk persze, hogy a helyzet az, ami. És hogy az állami főadót csak azért hallgattuk, mert kíváncsiak voltunk, mit hazudnak nekünk (szokás szerint, reggel, délben, mindig, minden hullámhosszon).

Nem volt kétségünk, hogy a kormány, amelyet kicsit sem éreztünk a magunkénak, ott van a (megszállók kijelölte) helyén. Így legalább mindenki megtudhatta, mennyit ér a korlátozott és még inkább korlátolt szuverenitás.

Szabad országban az emberek azt csinálják, amit szabad. Elsőként az égetett, hogy mi történt, aztán az, ahogyan. Hogy a Varsói Szerződés csapatai magyar részvétellel bevonultak Csehszlovákiába. Egyetlen kérdés maradt nyitva: lesz-e fegyveres ellenállás. Nem lett, ez addigra, délre lényegében kiderült. Az azért jó volt, hogy csapataink nem állnak harcban. Hogy nem folyik vér. Bár azért titkon szívesen tiszteltük volna azokat, akik életüket is odaadják annak bizonyítására, hogy milyen nagy dolog a szabadság. Nem így lett, bár volt ezekben a napokban és később is néhány szent álmodozó, aki egyéni áldozatával fejezte ki a közérzületet.

Nem híreket akartunk hallani, de tudni akartuk, mit mondanak nekünk. Hátha lesz benne egy olyan szó, vagy mondattöredék, amire majd hivatkozhatunk, ha beszélni fogunk arról, ami történt. Megvan a bája annak is, amikor az ember hazugságokat hallgat. A kíváncsiság, hogy a hazudozónak mihez lesz képe. Aznap délben ahhoz, hogy hallgatott. A déli hírekben nem esett szó a bevonulásról. A hírblockk utolsó tudósítása egy nógrádi kazaltűz hősies eloltásáról szólt. Ha akarom, jelképesnek tekinthetem. Erre is lehet hivatkozni.

Két nappal korábban a néhai Liptó-megyében élő nagybátyám és családja járt nálunk. Mi más lett volna a beszélgetés főtémája, mint a csehszlovákiai helyzet, különös tekintettel a szovjet beavatkozás fenyegető veszélyére? Ágcsernyő után voltunk: ez a hármas (magyar–csehszlovák–szovjet) határ közeli település adott helyet a bevonulás előtti utolsó nagy politikai megbeszélésnek, érzékeltetően válságértekezlet volt, biztos jövőt sugárzó zárónyilatkozattal. A prágai vezetők ugyan szépen kódolt szigorú figyelmeztetést kaptak, de a megfigyelők úgy vélték, hogy egyelőre a beavatkozás elmarad. (Végül is Chamberlain is azzal ment haza Münchenből 1938-ban, hogy nemzedékekre biztosította a békét.)

A diadalmas bejelentések természetük szerint többnyire azt célozzák, hogy a legfenyegetettebbek éberségét tompítsák: a derűs hangú nyilatkozat fogalmazása idejére bizonyosan megszületett már a Kreml döntése arról, hogy nem tűri tovább az „emberarcú szocializmus” kísérletét. Amiről utólag könnyű mondani, hogy gyermekes utópia, képtelenség, vagy éppen bárgyú kommunista blöff, hiszen egy diktatúrát nem lehet demokratizálni. Vagy az egyik van, vagy a másik.

A felvidékiek tele voltak lelkesedéssel és hittel, bíztak abban, hogy a dolgok jól alakulnak, beavatkozás nem lesz, mert az a Szovjetunióknak nem érdeke, a prágai kísérlet nem rendíti meg az európai hatalmi egyensúlyt, sőt, a nyugat ellenében még jól is jön nekik egy ilyen demokratikus arcot mutató kirakat, a demokratikus törekvések nem gyengítik, hanem erősítik, hitelesítik az Eszmét. Apám nem így látta. Aki megélte '56 forradalmát és leveretését, nem hihetett a szovjet rendszer és a demokrácia összeegyeztethetőségében. Naiv álomnak tartotta, hogy az oroszok eltűrnék, amint egy érdekszférájukba tartozó ország a maga elhatározásából a demokrácia útját keresi. Ilyesmiben csak azért lehet hinni, mert olyan nagyon lehet vágyani rá. A birodalom uralmi logikája más, mint az alávetetteké. A Kremlben tudták, hogy ha egy helyen engednek, akkor mások is követelni akarják az engedményeket. A diktatúra nem olyan, mint a szövet, hanem mint a horgolt anyagok: ha egy helyen elszakad a szál, az egész könnyűszerrel lebontható. Ha egy gondolat-kísérlet erejéig elképzeljük, hogy a Kreml megengedi a prágai próbálkozás végigvitelét, akkor a továbbiakban nem egy, hanem több helyen kell beavatkoznia. Mindenekelőtt Magyarországon (ahol ebben már van gyakorlatuk) és Lengyelországban, ahol nincsenek bent (ahogyan Csehszlovákiában sem), és a lengyelek sok századon át formált lelki okok miatt a fegyveres ellenállást választanák.

Vagyis a (nagy)hatalmi logika ugyanazt mondja, mint a zsarnoki: a Kremlből nézve megengedhetetlen, ami Csehszlovákiában történik, ezért annak akár fegyveresen is véget kell vetni. Be fognak tehát avatkozni, ahogyan 1956-ban Magyarországon, és nyugodtan megtehetik, mert a Nyugat télen marad. Mondta apám. Nagybátyám azzal érvelt, hogy hiszen a szocializmus rendszerét senki sem támadja, ezért nincs miért aggódniuk az oroszoknak. Amire nem lehetett mást mondani, mint hogy a dolog súlyosabb, mert nem a rendszert fenyegeti, hanem a kommunizmus lényegét. A diktatúrára nézve igazi

veszélyt nem egyik rendszerének átalakítása jelent, hanem a demokrácia. A demokrácia vírusa.

Apámnak sajnos igaza lett, napokon belül megindultak a tankok. A megrendülést nem enyhítette, hogy, ezek szerint, számítani lehetett erre. Arról viszont korábban nem esett szó, hogy az akció nem maradt szovjet ügy, hogy a mieink is részt vesznek benne. A Varsói Szerződés keretein belül.

1956 után csak tizenkét év telt el, sokan tudták még, mit jelent, ha megindulnak a testvéri tankok a békét és a rendet védeni. És sokan tudták azt is, hogy a magyar tankok nemcsak a csehszlovákiai, hanem a magyar reményeket is tiporják, aminek végiggondolásához nem kellett sok idő. És aztán, kevésbé kiélezett formában, a változásra vágyó magyarok is olyasmit éltek meg, amit az ész és lengyel ellenállók Magyarországon 1956-os lerohanásának másnapján: hogy nincs értelme tovább harcolni. Hogy el vannak adva, segítség nem érkezik sehonnan. A Nyugatnak a maga jóléte fontosabb, mint azok az értékek, amikre a jólétük, állítólag, épül. A forradalmat játszó párizsi diákok a maguk szabadságának parttalanságát tűzték ki célul, ízesítőül mozgalmukba keverve némi ultrabalos rémálmot, amely szerint a szabadságnál csak egy jobb dolog van: diktátornak vagy a diktatúra harcosának lenni.

Nekünk a szabadság lassanként ponttá zsugorodó, egyre kisebb körei, és az a remény maradt, hogy valamikor a moszkvai birodalom is összeomlik, mert ez a világ rendje. Addig pedig legyen elég nekünk a mások vétkei miatti bűntudat és szégyen.

P.S. Októberben a posta becsülettel továbbított címünkre egy pozsonyi vicclapot. Egy oldal volt csupán, rajta Csehszlovákia térképe, telirajzolva tankok lánctalpának nyomaival. A képaláírás így szólt: *„Az őszi mélyszántás az egész ország területén befejeződött.”*

K Á V Á S S Y J Á N O S E L Ő D

ARRA ALKALMASABB IDŐK

*Adalékok Ronald Reagan és Kádár János
az 1980-as évek közepén elmaradt csúcstalálkozójához*

„Salgo nagykövet¹ jelentette [a dokumentumból törölt CIA-s összekötőjének], hogy lehet, Kádár hajlandó lenne ellátogatni az USA-ba és találkozni Reagan elnökkel, akár már ennek az évnak [1986] az őszén, az ENSZ közgyűlésére látogatva,² vagy ha ez nem sikerül, akkor 1987 elején. Ha mindez igaz, akkor Budapest jelentősen elmozdult az ügyben, lévén Kádár személyesen maga zárta rövidre a Reagan elnökkel való találkozá-
jával kapcsolatos spekulációkat, a nagykövettel folytatott előző, 1985. őszi megbeszélésü-
kön. Kádár akkor szinte szomorúan sürgette, hogy a kérdést halasszák arra alkalmasabb
időkre. (Akkor még mérges volt az alelnök [George H. W. Bush 1983. szeptemberi]
kéretlen dicséréte miatt.” Az 1986. augusztus 5-i, Hungary: Renewed Interest in a
Kadar Visit Here című CIA-s összefoglalóból származó idézet a magyar–ameri-
kai kapcsolatok egy alig ismert epizódjához kapcsolódik; pedig hozzájárul az
adott kor jobb megértéséhez, és módosítja azt a sokszor meglehetősen egysíkú,
túl könnyen általánosító képet, ahogy az utókor magára Kádárra, rendszerére,
illetve annak működésére/működtetésére tekint.

A valahol 1961 és 1963 között megszilárdult kádári paradigma, melyben a közellátás, pontosabban a fogyasztási javak és a jóléti szolgáltatások (oktatás, egészségügy, gyes, nyugdíjrendszer stb.) körének bővülése biztonsági ténye-
zőt jelentett, 1978-ra gyakorlatilag finanszírozhatatlanná vált: 1974 és 1978 kö-
zött a bruttó államadósság összege több mint háromszorosára, 2,9 milliárdról
9,5 milliárd dollárra emelkedett. A helyzetet hamarosan tovább rontotta az
1979-cel beköszöntő második olajválság, Magyarországon 1984-re a gazda-
sági mutatók az 1973-as szintre estek vissza. A szocialista magyar gazdaság
immár nem stagnált, hanem zsugorodott, miközben a külső adósság perma-
nensen, s egyre kilátástalanabban növekedett, s a korábban érvényes népesség-
növekedés épp 1981-ben tartósan fordult (máig érvényes) népességfogyásba.
A keleti blokk szovjet szatellitjeiben általánosan érvényes, erőltetett gazdasági
növekedésnek megvolt az ára, az 1980-as évtized elejére válságországgá vált.

¹ Nicholas M. Salgo (Salgó Miklós) 1914. augusztus 17-én, Budapesten született. 1933–38-ban a Weiss Manfréd Műveknél volt gyakornok, majd az export bonyolításáért felelős menedzser; miközben a Budapesti Egyetem hallgatójaként 1937-ben doktorált. 1938-ban Svájcba települt, és 1948-ig ott élt, a maga alapította vállalkozás igazgatójaként. Ezt követően az Egyesült Államokba tette át működését, és 1953-tól már amerikai állampolgárként tevékenykedett, újabb és újabb (mindig sikeres) vállalkozá-
sokban kamatoztatva szakértelmét. 1983-as magyarországi kinevezése előtt már a State Department ingatlan- és vagyonügyi főtárgyalójaként is működött (ő intézte például a moszkvai amerikai nagykö-
vetség ügyét), majd 1983 májusától az újonnan létrehozott Nemzetközi Magánvállalkozási Munkacso-
portban (International Private Task Force) is helyet kapott.

² Az ENSZ Közgyűlésének 41. ülészsaka 1986 szeptemberével indult.

Kádár János magyar modelljének 1982-es „likviditási válsága” során a májusi IMF-hez (Nemzetközi Valutaalap), majd a júliusi IBRD-hez (Világbank) való csatlakozás garanciái, illetve az amerikai Manufacturers Hanover Trust létfontosságú hitelei biztosították a Magyar Népköztársaság pénzügyi túlélését, s legalább ennyire a materiális legitimáció folytonosságát.³ Ezt követően – s ezt vizsgálódásunkban rendkívül fontos mindvégig szem előtt tartani – az 1980-as évtized folyamán a Magyar Népköztársaság a világegséghez közeledő egy főre eső adósságot halmozott fel: 1989-ben a bruttó adósságállomány elérte a 20 milliárd dollárt, miközben az MNB korabeli számításai szerint rövidebb távon nagyjából évi 3 milliárd dollár újabb hitelre volt az országnak szüksége. Kevesen tudták, s még kevesebben értették meg, hogy a kádári paradigmát lélegeztető nyugati – alapvetően japán, angol, német és amerikai – hitelek a regnáló politikai vezetés számára kényszerpályát jelentenek.

E kényszerpályán mozogva nagy előnyt jelentett, hogy a Szovjetunióval szemben keményvonalas politikát folytató Reagan-adminisztrációk döntéshozói megerősítették és továbbvitték a korábbi washingtoni kormányzatoknak a keleti blokkra érvényes differenciálási politikáját, nyitva hagyva annak lehetőségét, hogy külpolitikai-diplomáciai mozgásterét Kádár a maga előnyére maximalizálja/próbálja maximalizálni. Ennek képezte részét George Bush amerikai alelnök 1983. őszi budapesti fogadása. Az alelnök lehetséges magyarországi látogatása hivatalosan 1983 júniusában merült fel először; a jelzés Mark Palmertől, a State Department kelet-európai ügyekkel foglalkozó osztályvezetőjétől származott. Palmer szerint Bush látogatására az alelnök észak-afrikai és kelet-európai – szeptember 11-e és 26-a közé tervezett – útjának részeként kerülhetett sor.⁴ Magyarországi tartózkodásának két napra tervezett időpontját később Harry E. Bergold nagykövet konkretizálta, szeptember 19-ét és 20-át jelölve meg a látogatás végső időpontjaként. Bergold egyben azt is egyértelműsítette, hogy a „Kádár János elvtárssal való megbeszélés lehetőségét”⁵ tartotta a Bush-látogatás kulcsmomentumának. Palmer, és még inkább Bergold jelzése azonban a kádárizmus elvi/ideológiai határait, illetve a rezsim Kádár saját habitusából fakadó alapkérdéseit feszegette.

A keleti blokkon belül gazdasági életét tekintve liberális, külpolitikájában viszont abszolút ortodox magyar kommunizmus működ(tet)ésében jelentős dilemmaként jelent meg az Egyesült Államok vezető politikusainak fogadása. Kádár mind 1983-at megelőzően, mind azt követően definiáltan és feltűnően, már-már tüntetőleg akár még a látszatát is kerülte annak, hogy személye a magyar–amerikai kapcsolatok normalizálódásában és fejlődésében tevőlegete-

³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNLOL) KÜM TÜK USA 4-1 4979-3. A korra és a helyzetre oly jellemzően az amerikai budapesti nagykövet, Harry E. Bergold nyíltan lobbizott a Manufacturers Hanover Trust vezette banki konzorciumnak, a Citibank által ajánlott kölcsönrel szemben. MNLOL KÜM TÜK USA 4-146 004129

⁴ Bush útjának állomásai: Algéria, Tunézia, Marokkó, Jugoszlávia, Románia, Magyarország, Ausztria. MNLOL KÜM TÜK 4-131 002059/1

⁵ MNLOL KÜM TÜK 4-131 002059/4

sen jelenjen meg. Az amerikai fél jelzései ugyanakkor félreérthetlenné tették, hogy Washingtonban az alelnök budapesti látogatása alkalmával Bush legmagasabb szintű fogadására számítanak. A Kádár–Bush találkozóra végül sor került, ám a magyar szervek előzetesen, Kádár János szeptember 20-i finnországi útjára hivatkozva jelezték, hogy az alelnök és a pártfőtitkár megbeszélésére kizárólag szeptember 19-én kora délután kerülhet sor, így Bushnak legkésőbb délután kettőre Budapestre kellett érkeznie. A magyar vezetés szerencséjére az amerikaiak jóval hajlékonyabbnak mutatkoztak, s így – a diplomáciában legalábbis udvariatiannak számító kikötés ellenére – a Bush–Kádár találkozó 1983. szeptember 19-e kora délutánján rendben lezajlott – igaz, utóbbi kitétel a jegyzőkönyvek alapján egy rendkívül semmitmondó megbeszélést takar. Az amerikai alelnök érdemi megbeszéléseit a Lázár Györggyel és Losonczy Pállal való találkozók jelentették, 1983. szeptember 20-án.⁶ Utóbbinak Bush kifejtette, hogy az Egyesült Államok nemcsak a direkt kétoldalú kapcsolatokban, de multilaterális szinten, így a Világbankban és a Nemzetközi Valutaalapban is a meglévő jó viszony további ápolására törekszik.⁷ Ezen kijelentése akár válaszként is értékelhető Kádár azon megjegyzésére, mely szerint Magyarország „a bonyolultabbá vált nemzetközi helyzetben”⁸ is igyekezett a normalizált politikai kapcsolatokat és az elért gazdasági eredményeket fenntartani. George Bush arra is felhívta tárgyalópartnerei figyelmét, hogy a differenciálási politika fenntartása Magyarország létérdeke, ezért annak támogatására mind több amerikai magyar megnyerését és felsorakoztatását javasolta.

Az alelnök itt-tartózkodása alatt természetesen sort kerített a sajtó képviselőivel való találkozásra is, melynek keretében exkluzív interjút adott a Magyar Televízió *A Hét* című műsorának.

Bush interjújának idején Várkonyi Péter már az Egyesült Államokban tartózkodott, és a legkülönfélébb megbeszéléseket folytatta az amerikai vezetés széles spektrumával. (Várkonyi eredetileg Ronald Reagannel is találkozott volna, ám ettől az amerikai fél szeptember 15-én, az elnök egyéb fontos elfoglaltságaira hivatkozva visszalépett.) A Várkonyi–Shultz találkozón az amerikai külügyminiszter alig egy nappal Bush látogatása után már „nagyon sikeresnek”⁹ minősítette azt, sőt, azt is jelezte, hogy szándékában áll személyében is ápolni az egyre javuló kétoldalú kapcsolatokat. A magyar vezetés, mely előzőleg kétségtelenül egyeztetett Moszkvával a CIA korábbi igazgatójának a legfelsőbb szinteken való fogadásáról, így sikerként könyvelhette el Bush budapesti látogatását – ám a siker érzetét hamarosan beárnyékolta mindaz, amit Bush a valahai Kaiserstadtbba érve mondott: *„Épp most érkeztem az Önök országának keleti szomszédságából, s ott az emberek arcán sóvárgást láttam; sóvárgást ugyanazon demokratikus szabadságjogok után, melyet az osztrák emberek élveznek.*

⁶ „Lázár elvtárs kifejtette, hogy milyen jelentősége van Magyarországnak számára a külgazdasági kapcsolatoknak, s milyen erőfeszítéseket teszünk a gazdasági egyensúly helyreállításáért, fizetőképességünk megőrzéséért...” MNLOL KÜM TÜK 4-131 02059/20

⁷ Uo.

⁸ Ahogy ez a Kádár–Bush találkozó témáinak előterjesztésében is hangot kapott. MNLOL KÜM TÜK 4-131 002059/15

⁹ MNLOL KÜM TÜK 4-135 002344/22

[...] amennyiben van is az emberi jogoknak bizonyos tiszteletben tartása Kelet-Európában, az csak a nemzetközi nyomásnak való ritka koncessziók formájában létezik. [...] Hadd szögezzem le, oly tisztán, amennyire csak tudom: Jalta idején nem létezett egyezség Európa befolyási övezetekre való felosztásáról. [...] Európa egyetlen megosztását sem ismerjük el törvényesnek.”¹⁰ George Bush azt is kiemelte, hogy az Egyesült Államok elutasítja „a feltételezést, hogy a helsinki megállapodással elfogadná a *status quó*t, Európa jelenlegi felosztását”.¹¹

Bush ausztriai beszédével az előző napi diplomáciai siker magyar szempontból hirtelen ellentétes előjelűvé vált. Külügyi dokumentumokból kiolvashatóan Budapestnek fáj az Ausztriával való direkt és negatív összehasonlítás, Jalta nyílt diszkreditálása. Fáj, és zavart okozott Bush „kéretlen dicséréte”, ahogy szembeállította Magyarországot (és Romániát) a keleti blokk más országaival.¹² A *The New York Times* beszámolója szerint a George Bush által kifejezetten dicsért magyar vezetés az e kontextusban való pozitív megkülönböztetés terhe alatt valósággal összeroskadt. Más okból, de hasonló reakciókat váltott ki az amerikai alelnök beszéde Bécsben is. A *Christian Science Monitor* 1983. szeptember 23-i, osztrák forrásokra is támaszkodó, *Az osztrákok kritizálják Bush beszédét* című cikke szerint a *vice president* beszédének tartalma és stílusa a bécsi vezetést is meglepte és megijesztette. Bár a kormányzó Osztrák Szocialista Párt nyíltan nem fogalmazott meg kritikát, annak befolyásos lapja, az *Arbeiter-Zeitung* „naivnak” és „károsnak” nevezte George Bush bécsi beszédét; a *Die Presse* pedig úgy fogalmazott: „Csak árthat a törekeny magyar kísérletnek, ha azt egy amerikai alelnök feltűnően dicséri.”¹³

A Magyar Népköztársaság nyugati kapcsolatait pozitívan megerősítő Bush-látogatás végül távolról sem csak Bush bécsi kijelentéseinek okán okozott zavart a Moszkvával ápolt szövvényes kapcsolatrendszerben. A kérdés kieléződését Szűrös Mátyás által 1983. október 6-án a Magyar Újságírók Országos Szövetségének Nemzetközi Szakosztályában az MSZMP formálódó, önállóbb külpolitikai gyakorlatáról mondtak hozták. Ennek direkt folyományaként 1983. október 28-án Jurij Andropov éles hangú levelében rötta meg Kádárt, felvetve a szovjetek számára legfontosabb kérdést: „Mi ez: végletes politikai naivitás, vagy valami ennél rosszabb?”¹⁴ Andropov számonkérésére, a két, egymást – talán túlzottan is – jól ismerő vezető levélváltása utólag is magyarázza

¹⁰ A MNLOL KÜM TÜK 4-19 004251-es anyagban külön jelzet nélkül szereplő dokumentumok, és a *NYT Bush segítséget ígér a keleti blokk függetlenebb országainak* című, 1983. szeptember 22-i cikke alapján. [HTTP://SELECT.NYTIMES.COM/SEARCH/RESTRICTED/ARTICLE?RES=FA0A12FC355C0C718EDDA00894DB484D81](http://select.nytimes.com/search/restricted/article?res=FA0A12FC355C0C718EDDA00894DB484D81)

¹¹ Uo. Az úrlap teteje

¹² Magyar részről dokumentumok sorában sérelmezik az alelnök által a Helsinki Záróokmánnyal, az emberi jogok betartásával és az ellenzéki mozgalmak támogatásával kapcsolatban elmondottakat. Az ő megközelítésükben „*Bush Budapesten tételesen és szó szerint gyökeresen mást mondott*”; „*Megalapozatlan az alelnöknek azon kijelentése is, hogy Helsinki szívéet a nyíltság és az emberi jogok iránti elkötelezettség képezi.*” MNLOL KÜM TÜK 4-131 002059/24

¹³ <http://www.csmonitor.com/1983/0923/092317.html>

¹⁴ Huszár idézi mind Andropov, mind Kádár levelét, illetve Szűrös visszaemlékezését az eseménysor kapcsán. Huszár, i. m. 295–296.

a Bush látogatását megelőző, feltűnő magyar médiacsendet, egyszersmind részben magyarázatot ad arra, miért akarták ezek után a szovjetek megakadályozni Margaret Thatcher 1984. februári budapesti látogatását.

Hogy a George Bush által elmondottak egyértelműen az új, hivatalos amerikai álláspontot, és nem az alelnök egyéni nézeteit tükrözték,¹⁵ arról a magyar vezetés 1983 október-novemberében kaphatott meggyőző igazolást. A washingtoni nagykövetségen Petrán Jánost váltó dr. Házi Vencel ugyanis ezen hónapokban járt bemutatkozó látogatáson az amerikai külpolitika számos meghatározó személyiségénél. Richard Nixonnál és Cyrus Vance-nél éppúgy megfordult, mint Mark Palmernél, illetve magánál Bush alelnöknél. A Palmernél tett látogatása alkalmával – melyen a Harry E. Bergold helyére kijelölt, új budapesti nagykövet, Nick Salgo is részt vett – került szóba a bécsi beszéd, illetve annak ambivalens kelet-európai fogadtatása. Házi rámutatott, hogy bár az amerikaiak által alkalmazott differenciálási politika Magyarország számára előnyös, ugyanakkor az USA nyílt megosztási politikája elfogadhatatlan. Palmer ezen felvetésre adott válasza valószínűleg gyorsan kijózanította a „tereppel” még épp csak ismerkedő, újdonsült nagykövetet. A külügyi csoportfőnök ugyanis külön kihangsúlyozta, hogy „a bécsi beszéd az USA részéről alapvető politikai nyilatkozat volt a kelet-európai politikáról.”¹⁶

Mindezek fényében az „akkor még mérges volt az alelnök kéretlen dicséréte miatt” kitétel 1985 második felében még érvényes is lehetett. Kádár habitusát, illetve paradigmájának kényszereit ismerve valószínűbb azonban, hogy csak taktikus és óvatos volt: Mihail Gorbacsovot alig néhány hónappal korábban, 1985. március 11-én választották az SZKP főtitkárává, s kérdéses volt, hogy az új szovjet vezető személye és bekötései/kapcsolatrendszere milyen változásokat indukálnak majd a hatalmi erőterben. Tény, hogy Gorbacsov maga elismerte Kádárt, és példaként tekintett a magyar modell egyes elemeire, ám ez önmagában nem jelentett garanciát a magyar főtitkár jövőjét tekintve. Ami számunkra itt fontos: az első, genfi Reagan–Gorbacsov csúcstalálkozó után, 1985. december 6-án Nicolas Salgo találkozott Kádárral, s megbeszélésük gerincét az 1984 végén amerikai részről felmerült, majd 1985 elején kiszivárogtatott, esetleges budapesti Ronald Reagan–Kádár János találkozó¹⁷ jelentette.¹⁸ 1986-ra tervezve nyitott kérdésként szerepelt egy amerikai–magyar csúcstalálkozó lehetősége,¹⁹

¹⁵ A Harry E. Bergold által közölt információk alapján úgy tűnik, hogy még az amerikai diplomácia sem volt egységes a beszéd tartalmát illetően. Bergold, saját állítása szerint, csak 12 órával annak elhangzása előtt ismerte meg a beszédet végleges formájában; s ebben az általa korábban javasolt módosításokat nem vették figyelembe. Bergold a beszéd elhangzása után csak saját premisszáját látta igazolva, „hogy az amerikai legfelsőbb vezetés semmit sem ért abból, ami a világnak ezen részében folyik...; s ez talán még brit birodalmi örökségnek tekinthető.” MNLOL KÜM TÜK 4-116 005723

¹⁶ MNLOL KÜM TÜK 4-116 005517

¹⁷ Reagan 1985. május 10–14-én Európában (Lisszabon, Bonn, Madrid) járt; feltételezhető, hogy budapesti látogatását is ekkorra időzítették volna. MNLOL KÜM TÜK 4-13 002654/1

¹⁸ Bó évtizeddel korábban, 1974-ben a politikai bizottság az akkori amerikai elnök, Richard Nixon budapesti meghívása mellett döntött, s az csak Nixon hamarosan bekövetkezett bukása miatt veszítette értelmét és érvényét.

¹⁹ Salgo visszaemlékezése szerint Kádár maga nagyon is hajlandó lett volna az USA-ba látogatni, de Michael Deaver, aki 1985-ig a fehér házi stáb második embere volt, szerencsétlen módon ragaszkodott a

de Kádár János tudatosan és egyértelműen kizárta, hogy Ronald Reagannel Budapesten találkozzon – viszont nem zárkózott el egy esetleges washingtoni látogatástól; Salgo ekkor 1986 április-májusát javasolta. Kádár úgy fogalmazott, hogy „csak organikus fejlődés lehetséges”, s hogy „nincs értelme a hirtelen, megalapozatlan ötleteknek”.²⁰ Kádár óvatosságát jelzi az a kissé rendhagyó (már-már furcsa) epizód is, ahogy a magyar főtítkár a Ferihegyre siető nagykövet után üzent, megerősítve, hogy „a Reagannel való kapcsolat számára neutrális”.²¹

A magyar külügyi anyag tehát alapvetően és folyamatában összecseng a bevezetőben idézett 1986. augusztusi CIA-s összefoglalóval, s a kettő metszetében ott áll egy magyar–amerikai csúcs lehetősége.

Miközben egyértelmű, hogy ennek kétirányú kommunikálásában és (esetleges) megszervezésében Salgónak kulcsszerepe volt, elengedhetetlen, hogy azonosítsuk a két fél saját motivációit. Ennek illusztrálására egy másik, 1986 májusában elkészült CIA-s anyag, a *Hungary: The Waning of the Kadar Era* megállapításait szeretném idézni (az eredeti sorszámozást eltávolítva összefüggő szöveget alkotva itt): „Ez a nemzetbiztonsági becslés 1955 óta az első, mely specifikusan Magyarországgal foglalkozik. Célja, hogy számba vegye és értékelje az ország politikai és társadalmi stabilitásának, gazdaságának és külpolitikájának jövőbeni kilátásait az évtized végéig. A következő körülbelül öt év meghatározó időszak lesz Magyarország számára – az útirány kiválasztásának időszaka –, lévén a vezetés készül, s lehet, meg is éli az 1956 óta első nagyobb politikai utódlást.²² [...] Kádár túlzottan is visszahátrált az 1968-as reformok irányvonalától 1972-73 megszorításában, melyet a változást elutasító pártbürokraták és ipari dolgozók, és Moszkva

május 8-i dátumhoz, holott tudniuk kellett (volna?), hogy május 9-ét a Szovjetunióban a „győzelem napja”-ként ünneplik, s így Kádár ezen dátumot nem fogadhatja el. Salgo, ADST OralHistory Project, 2004
²⁰ MNLOL KÜM TÜK 4-14 005831

²¹ MNLOL KÜM TÜK 4-14 005831/1 A kétoldalú csúcstalálkozó lehetőségén túl Kádárnak a térséggel, és a térséget érintő szovjet és amerikai külpolitikával kapcsolatos, általános helyzetértékelése volt a meghatározó. Kelet-Európa baráti országait, illetve a differenciálási politika rájuk gyakorolt hatását elemezve Kádár azt mondta: „Jugoszláviával kapcsolatban nem az USA magatartása volt a meghatározó, a belső ellentéték a szocialista táboron belül, még a kibékülés is 'saját termék' volt. Aztán Romániával meg Lengyelországgal 'differenciált' [...] az Egyesült Államok, de sem ő, sem a másik két ország nem dicsekedhet sokkal, mint eredménnyel, mint következménnyel.” Később hozzátette: „A Szovjetunióról való leválasztást célzó differenciálás kilátástalan.” Lengyelország korabeli helyzetéről szólva – melyet egyértelműen Salgo vetett fel – azt mondta, sok párhuzamot lát Jaruzelski és saját 1956-ot követő időszaka és helyzete között, véleménye szerint a nyugati ellenséges retorika és sajtómegnyilvánulások csak megnehezítették a politikai döntések, így az amnesztia meghozatalát. „Egy kis csend kell” – mondta, hozzátéve: „Így van ez valahogy most a Szovjetunióban is.” Hogy ez utóbbin pontosan mit értett, nem derül ki a dokumentumokból, de a rezümében szó esik Gorbacsov személyéről, magyar relációban is: „A szeptemberi találkozót követően nincs semmilyen félreértés vagy nézeteltérés a Szovjetunió és Magyarország között, Gorbacsov érti a magyarországi helyzetet, folyamatoakat.” Saját személyét érintve Kádár János azt is megemlíttette, Gorbacsov szerint „Kádár elvtársnak sokáig kellene dolgoznia”. Uo.

²² A kádárizmus jövője: gulyáskommunizmus gulyás nélkül című, a CIA igazgatója és igazgatóhelyettese részére készült, az európai hírszerzés helyettes vezetője által 1985. július 18-án jegyzett anyag már előrejelezte, hogy az ügynökség több mint három évtized után újraértékeli a Magyar Népköztársaságot: „A Salgo nagykövettel jövő héten esedékes találkozó kapcsán érdekelheti Önöket némely azon trendek közül, melyeket felfejlődni látunk Magyarországon, s melyet majd készülő, 1955 óta első, Magyarországot érintő prognózisunkban fejtünk majd ki.” NIC No. 03594-85

a túlzott decentralizáció miatti aggodalma indított be. A rendszer tovább erősítette a központi irányítást, rövidlátó módon így próbálva megvédeni a gazdaságot az olajárrobbanástól, a globális inflációtól és az 1970-es évek közepének recessziójától. Ahelyett, hogy alkalmazkodtak volna [a megváltozott gazdasági környezethez]. A magyar gazdasági tervezők a gyors gazdasági növekedés fenntartása és a fogyasztás mellett döntöttek, a nyugati hitelpiacokról kölcsönözve a mind mélyülő deficit kifizetéseihez. A rendszer intézkedései tovább erősítették a nem hatékony/gazdaságtalan termelést, és támogatták a fogyasztást, miközben a gazdaság súlyosan eladósodott. A teljes valutaadósság az 1973-as 1,4 milliárd dollárról 9,1 milliárdra nőtt 1980-ban, s így az egy főre eső államadósság magasabb, mint Lengyelországé. 1978-ra a magyar vezetés felismerte, hogy a pénzügyi katasztrófa elkerüléséhez változásra volt szükség a gazdaságpolitikában. A rendszer csökkentette a növekedési célokat, és a valutaalapú import csökkentésével a prioritás a pénzügyi egyenleg megteremtése felé mozdult. A tervezők mindezen lassulás terhét a beruházásokra helyezték, hagyva, hogy az élet-színvonal kiegyenlítődjék, erodálás helyett. Ezzel egyidejűleg Budapest elkezdte fel-éleszteni reformprogramját, a hatékonyságot és a versenyképességet erősítendő. Az 1980-as évek kezdetére azonban Budapest visszafogott reformintézkedései képtelennek bizonyultak Magyarország gyorsan romló külső környezetével való megküzdésre. A fizetési egyenleg ugyan javult, de a deficitet nem sikerült megszüntetni, s az adósság tovább nőtt. Magyarország kereskedelmi pozíciói mind a Nyugattal, mind a KGST-vel jelentősen romlottak, ahogy az 1979-es olajár-eszkaláció belobbantotta az infláció tüzét, hamarosan a szovjet olaj árát is megemelve. Gyors egymásutánban a lengyel pénzügyi válság, majd a hitelezők Kelet-Európából való menekülése, a világszerte az egekig ugró kamatlábak, Magyarország nyugati piacainak recessziója, illetve a szovjet olajexport korlátozása arra kényszerítették Magyarországot, hogy keményebb megszorításokat vezessen be. A nyugati hitelezők és az IMF nyomására Budapest még inkább visszafogta a beruházásokat, szigorította az import ellenőrzését, emelte a fogyasztói árakat, s 1981 után csökkentette a bérnövekedést az állami szektorban. Ezek a lépések a pénzügyi teljesítményt javítva elegendőnek bizonyultak a nyugati bankok, kormányok és az IMF meggyőzésére, melyhez Magyarország 1982-ben csatlakozott, hogy biztosítsák a fizetésektelenség elkerüléséhez szükséges hiteleket. Mindezen erőfeszítések ellenére az adósság tovább nőtt, s a nyugati kölcsönök összege 1985-re elérte a 11,8 milliárd dollárt. Ugyanekkor a megszorításokkal azonosított forráshiány széles körű vitát provokált a vezetésben arról, hogy Budapestnek bátrabb, vagy óvatosabb lépéseket kellene tennie a reformok terén. A reformpárti csoport amellet érvelt, hogy csak és kizárólag mélyreható reformok állíthatják Magyarországot a hosszú távú növekedés és a pénzügyi mérleg egyensúlyának pályájára. Kádár egyetértett a további reformokkal, de csak óvatosan haladt, a potenciális hazai és szovjet kritika lehetősége, és a szélesebb decentralizáció Magyarország pénzügyi helyzetét érintő hatásai miatt. E gyenge pénzügyi helyzet folytatódni fog, mivel az adósságszolgálati kifizetések magasak maradnak egészen az évtized végéig.”²³ Míg a dokumentum a magyar gazdaság helyzetét tárgyaló része jól illusztrálja a szövegben „kádárizmus”-ként is leírt paradigmából fakadó kényszereket, a kapcsolt amerikai érdekeket és

²³ Magyarország: a Kádár-korszak hanyatlása (Hungary: The Waning of the Kadar Era). CIA NIE 12.5-86

intenciókat a dokumentum kulcsmegállapításai között találjuk: „Az Egyesült Államok számára jelentős tétje van a magyarországi helyzet kifejlésében, mivel Magyarország a reformok éllovasa Kelet-Európában. Magyarország növekvő adóssága és a Nyugat segítségére való szorulása folytatólag biztosíthatja az USA és más nyugati ipari országok számára, hogy némi befolyással legyenek. Hosszabb távon – különösképpen akkor, ha Gorbacsov a szovjet gazdaságot feléleszteni kívánó programja kudarcot vall – az Egyesült Államok és a fejlett Nyugat vonzereje tovább nőhet, jobb lehetőséget teremtve így a Nyugat magyarországi befolyása számára.”²⁴

A Magyar Népköztársaságnak a rendszer változatlan formában való fenntartásához folyamatosan újabb nyugati hitelekre volt szüksége, míg az Amerikai Egyesült Államoknak Budapestre való befolyását kellett fenntartani, erősíteni, Washington differenciálási politikájának részeként. Lehet, hogy Kádár szerint – ahogy ezt Salgóval való megbeszélésük kapcsán fentebb lábjegyzeteltem – az USA Jugoszláviával, majd a keleti blokkban Romániával igyekezett „differenciálni”, a valóságban azonban az 1970-es évek végén, s majd még inkább az 1980-as években épp a magyar rendszer bírt kiemelt jelentőséggel az amerikai külpolitikusok és tervezők számára – „az Egyesült Államok számára jelentős tétje van” megfogalmazás kevés kétséget hagy efelől.

Ugyanakkor a *Hungary: The Waning of the Kadar Era* című anyagban a jövőt tekintve egyértelmű distinkciót tesznek Kádár, illetve az általa kiépített paradigma között: „Magyarország fontos átmeneti időszakba lépett. A magyar politikában Kádár Jánossal azonosított korszak kérelhetetlenül a végéhez közeleg. A rezsim nehéz kihívások elé néz. A felhalmozott társadalmi és gazdasági feszültségek eléggé komolyak ahhoz, hogy az évtized végére nehézségekbe ütközzön a jelenlegi, Kelet-Európában egyedülálló gazdasági reform, politikai stabilitás és relatíve enyhe ideológiai nyomás képének fenntartása.” [...] Ha az utódlásra hamarosan sor kerülne, bárki is kövesse Kádárt, valószínűleg folytatni fogja Kádár általános érvényű politikai megközelítését és gazdasági reformprogramját, legalábbis az elején. A „kádárizmus” túl hosszú ideig működött jól ahhoz, hogy negatív visszahatás nélkül lehessen visszafordítani azt. Mi több, a legfelső vezeték többségét az évek során sikerült úgy ki- és megválogatni, hogy azok osztják Kádár alapvető elgondolásait.

Kádár általános megközelítésének folytatólagossága valószínűleg azt jelenti majd, hogy bár a társadalmi problémák továbbra is nyilvánvalóak lesznek, Magyarország továbbra is alapvetően stabil marad. A rendszer elutasítása ugyanakkor valamivel nyilvánvalóbbá válik, ahogy a gazdasági problémák elnyúlnak, s ahogy összel az 1956-os októberi forradalom 30. évfordulója közeleg. A kormányzat részéről a rendőrség alkalmazása gyakoribb lehet, mint az 1970-es években, de nem oly mértékben elnyomó, mint az 1950-es évek végén.

Ugyanakkor megkérdőjelezzük, hogy hosszabb távon akár még Kádár mesteri rendszermachinációi elegendőek lesznek-e, ha a gazdaság nem mutatja az éledés jeleit, s ha jelen állapotból fakadó társadalmi feszültségek tovább erősödnek. A reformok egyenkénti alkalmazása korlátozni fogja azok hatékonyságát és versenyképességét, melyek pedig a jobb ipari termeléshez szükségesek. Az adósságteher és Moszkva szí-

²⁴ Uo.

gorodó követeléseit korlátozni fogják az ipari modernizációhoz elérhető erőforrásokat. Gazdasági fordulat nélkül a bajok tovább mélyülhetnek Magyarországra számára az évtized vége felé.

– A gazdasági feszültségek kiélezhetik a vezetésen belüli rivalizálást a reformok tempóját illetően. Ha Kádár utódlására most kerül sor, a kezdeti zavartalan átmenet időszaka lehetséges, csak pauzát jelent, mielőtt a széthúzás komolyabbra fordul.

– Miközben a megerősödő belső ellentéttekkel küzdenek, a rendszer elkezdhet sodródni, a gazdasági reformot illetően a stop and go elvére szorítkozva, ezzel végül tovább mélyítve az erkölcsi problémákat, kiélezve a társadalmi feszültségeket.

– A társadalmi elégedetlenség növekedése felújítaná, s meglehet, fokozná a rendszernek a társadalmi kontrollra és a fegyelem fenntartására való támaszkodását.

Magyarország gazdasági és társadalmi problémái egy Moszkva számára nehéz időszakban tovább fognak mélyülni – olyan időszakban, melyben Gorbacsov majd a szovjet gazdasági problémákra kíván fókuszálni, s nem szövetségesei terhére akarja magára venni. Budapest és Moszkva között számos ügyben éleződhetnek a feszültségek, így a gazdasági és társadalmi reformok tempójának és mértékének, a Nyugattal való kapcsolatok, a KGST-integráció dimenziói, a rubel versus valuta alapú kifizetések, a Szovjetunióból importált nyersanyagok árának, a Szovjetunió védelmi képességét erősítő magyar export minősége kérdésében.

A kiéleződő feszültségek lehetősége ellenére, főként gazdasági ügyekben, Magyarország továbbra is teljesíteni fogja a Varsói Szerződésben vállalt kötelezettségeit. Egy súlyos válság – mely a nagyon is valós szovjet katonai fenyegetés direkt beavatkozását igényelné – valószínűtlen. Ugyanakkor, ha ilyen krízis alakulna ki, az a magyar utódlási folyamat elmérgesedéséből, és/vagy a vezetés átmenetének szovjet félrekezeléséből adódna.”²⁵ A virginiai Langleyben tehát úgy látták, hogy bár a kádári magyar modell az 1960-as években még személyhez kötötten jelent meg, negyed évszázaddal később már elég erős ahhoz, hogy nagy valószínűséggel túlélje létrehívóját. Ennek pedig kihatása volt arra, ahogy Washingtonból Kádár személyére, pontosabban lokális-regionális-globális helyértékére és súlyára tekintettek, lévén a magyar főtitkár személye immár nem jelentett kizárólagos garanciát a „kádárizmus” továbbviteléhez.

Vizsgálódásunkban mindezek tudatában térhetünk vissza az 1986. augusztusi, alig egyoldalas dokumentum szövegéhez, melyben az esetleges Reagan–Kádár csúcs kapcsán a CIA elemzői és döntéshozói a következőket fogalmazták meg: „Ilyen váltás [Kádár János részéről] csak akkor lehetett lehetséges, ha annak tervét Gorbacsov előzetesen jóváhagyta, s ha az beleillik az USA-val kapcsolatos általános stratégiába. (A két vezető júniusban Budapesten találkozott, és az ügy vélelmeként ott merült fel.) Bárhogyan is volt, mindez illeszkedik – a legutóbbi Varsói Szerződés csúcstalálkozón megfogalmazott – a szovjet célkitűzések támogatását célzó aktívabb kelet–nyugati kapcsolatok tervéhez.

²⁵ Nyilvánvaló, hogy fenti, a korszakot tekintve alapvetően téves megállapítás az 1956-os magyar és 1968-as, cseh, illetve az ekkor még teljesen félreértelmezett, pontosabban: Jaruzelskiék által a Nyugat felé elhazudott, tudatosan „a kisebbik rossz”-ként beállított 1981-es lengyel eseményeken alapult.

Az utóbbi években Kádár igen aktív volt a nyugati vezetőkkel való találkozókban, de a nemzetközi politikában nem számít nagymenőnek. Amennyire tudjuk, minden találkozót jó előre megterveztek, s úgy gondoljuk, a legtöbb, ha nem mind, a szovjetekkel történt előzetes egyeztetés után zajlott le. S valóban, hosszabb távon minden látogatás a szovjet érdekeket szolgálta, lévén Kádárt a reformszellemű, mérsékelt vezető szerepében jelenítve meg, egy csalókan tárgyszerű párbeszédet alakított ki a kelet–nyugati ügyekben.

Kádár nagyon is lehet a szovjetek hatékony, visszafogott szóvivője – főképp a következő [szovjet–amerikai] csúcstétre való gyürkőzésben –, s a szovjetek valószínűleg a PR egyensúlyt igyekeznek a maguk javára billenteni.

Kádár azt remélheti, mindez jótékony hatással lehet rendszerére, mely a stagnáló gazdaság, az erősödő ellenzéki mozgalmak és a saját beosztottai közt terjedő, Kádárt a reformokból kiábrándult vezetőként látó trend miatt nagyon meggyengült.

Kevésbé világos, miben szolgálna egy Kádár-látogatás az amerikai érdekeket – ha csak ezen esemény nem jelentene előrelépést a Kelet-Európát érintő differenciálási politikánkban. Ha amellet érvelnénk, hogy ezt oly mértékben kívánjuk célként megvalósítani, amint erre az alelnök [George Bush] utalt, a magyarok e látogatás iránti vágya apadni fog.”²⁶

Érdekes, s legalább ennyire tanulságos, hogy a feljegyzés készítői mennyire korábbi tapasztalataik foglyaként gondolkodtak. Természetesen hozzájárulhatott ehhez a következő, a reykjavíki amerikai–szovjet csúcstétre övező általános bizonytalanság,²⁷ és az e helyzetből levezethető potenciális (s egyben dedikált)

²⁶ Hungary: Renewed Interest in a Kadar Visit Here, 1986. augusztus 5., CIA NIO/EUR

²⁷ Egy tudatosan hosszú lábjegyzet fentiek szuperhatalmi kontextusához. Az első Reagan–Gorbacsov csúcstalálkozó lehetőségét amerikai részről 1985 májusában, Helsinkiben George Shultz vetette fel (ismét) Andrej Gromikónak, 1985 novemberének közepén Washingtonban vagy Genfben. Gorbacsov 1985. júniusi, tízoldalas válaszlevelében pozitívan nyilatkozott egy főtítkári–elnöki megbeszélést illetően, de Washingtont elvetette. A csúcscsal kapcsolatos megállapodás végül szinte az utolsó pillanatban konkretizálódott, Mihail Gorbacsov novemberi levelében elfogadta a genfi helyszínt és az 1985. november 19-i dátumot.

Ezzel szemben a reykjavíki csúcstétre vezető út lassú és gyötrelmes volt; az előkészítést nem a konstruktív egyeztetés, inkább a rögzült hidegháborús premisszák, s főként szovjet részről a nyilvánosan hirdetett ideológia médiareklámja jellemezte. A svájci csúcstétre követően, több levélváltás után, Gorbacsov 1986. január 15-én nyilvánosan a teljes európai INF (Intermediate-Range Nuclear Forces Treaty) fegyverzet (a rövid és közép-hatótávolságú nukleáris fegyverek) felszámolását javasolta, s e rendkívül ügyes propagandahúzással kellemetlen helyzetbe hozta Reagant. Az amerikai elnök tudta, hogy a szovjet főtítkári javaslatának elutasításából nehezen tud jól kijönni, ráadásul úgy érezte, hogy Gorbacsov tulajdonképpen Reagan saját, 1982-es zéró–zéró javaslatát ismételte meg – ám azt ezúttal az SDI (Strategic Defense Initiative), a híres/hírhezt „csillagháborús” terv leállításához kötve. Míután Ronald Reagan alig két hónappal korábban Genfben nyilvánvalóvá tette, hogy az SDI nem képezi alku tárgyát, a szovjet javaslatot legjobb esetben is az amerikai szándékok komolyságának teszteléséként értelmezhetjük, semmint valós tárgyalási szándékként. (Erre mutat az elutasítást követően azon 1986. február eleji, Dobrinyintől származó közlés is, mely szerint „szovjet értékelés szerint egyelőre nincs miért találkozoznak”, „mivel újabb ismerkedési összejövetelnek semmi értelme nem lenne”.) Ugyanakkor 1986. április 25-én az ekkor még az SD-ben dolgozó Mark Palmer Horn Gyulának megismételte az amerikai szándék komolyságát: „[...] három csúcstalálkozóra van szükség, amelyek közül az első célja a személyes kapcsolat kialakítása [véltetően ez volt Genf], a másodiké a nézetek közelítése a legfontosabb kérdésekben és ezzel a leendő megállapodás kereteinek meghatározása, a harmadiké a megállapodások aláírása.” E közlést valamivel megelőzően Washingtonból való távozásakor, búcsúlátogatása alkalmával Anatolij Dobrinyin Gorbacsov személyes levelét adta át Reagannek, melyben a szovjet főtítkári „előfeltétel nélküli pozitív elvi álláspontot” fogalmazott meg egy csúcstalálkozó megtartására

„hírvivő” szerep, de meglepő, mennyire hiányzik ebből a helyzetértékelésből a közvetlen magyar iniciativa. Véleményem szerint a 2011-ből olvasható irat megállapításaihoz képest legalább négy hipotézis állítható fel. Elsőként, s szerintem legerősebb motivációként, ott volt a gazdasági kényszerektől hajtott külpolitikai nyitás továbbvitelének igénye. Ha és amennyiben Ronald Reagan találkozott volna Kádár Jánossal, az nagyban erősítette volna a magyar főtitkár ázsióját, illetve szerepét a keleti blokk Moszkva uralta erőterében.²⁸

Másodikként, érzékelve a kialakult szuperhatalmi helyzetet, az adott pillanatban a szovjet és magyar szándékok és törekvések egybe is eshettek, s így egy amerikai–magyar csúcstalálkozó kettős szerepet is betölthetett volna.

A magam részéről harmadik helyre sorolnám a dokumentumban szereplő „ha mindez igaz, akkor” kitétel szellemében, hogy e találkozót leginkább maga a budapesti amerikai nagykövetség, Salgo ambicionálta, lévén a magyar és amerikai fél közötti információcsere alapvetően az ő személyén keresztül zajlott.

Részemről csak negyedikként merül fel, hogy a *renewed interest* Moszkva kezdeményezésére született volna – felfűzve azt egy egyébként önálló magyar–amerikai fejleményre. Miközben nem állíthatom, hogy későbbi dokumentumok nem ezen utóbbit fogják (egyszer talán majd) igazolni, úgy gondolom, hogy a jelenleg hozzáférhető információk összecsengése alapján az valószínűsíthető, hogy – az általam elsődlegesen megjelölt verzióknak megfelelően – Kádár Salgóval tárgyalva valóban jelezhetette-fenntarthatta-megerősíthette Ronald Reagannal való találkozásának szándékát.

Nem zárható ki, hogy mind budapesti, mind washingtoni személyes megbeszélésein Nicholas Salgo olykor túlzott, s feltételes módon megfogalmazottakat kijelentő módon közvetített a másik fél felé; s az is nyilvánvaló, hogy e kétoldalú folyamatban igyekezett személyét megkerülhetlenné tenni. Ahogy a budapesti amerikai nagykövetség akkori helyettes vezetője,

(annak ellenére, hogy valamivel korábban Reagan további, katonai célú nukleáris kísérleteket hagyott jóvá). Igaz, ebben az 1986. április 2-ára datált levelében Gorbacsov nem a washingtoni csúcsról beszélt (Dobrinyn elmondása szerint Gorbacsov erre még nem látta elérkezettnek az időt), hanem egy, valamely európai fővárosban tartandó, kizárólag a nukleáris leszereléssel foglalkozó csúcstalálkozóóról; hangsúlyozva, hogy e megbeszélésre nem a már eltervezett washingtoni csúcs helyett kerülne sor.

Bár a hónap folyamán a Líbia elleni amerikai csapás újabb retorikai párbajt provokált, Csernobil tragédiája hamarosan minden mást elhomályosított. Az ukrainai atomerőműben 1986. április 26-án bekövetkezett robbanás – mely következményeiben minden idők második legnagyobb nukleáris katasztrófáját okozta, és 200 000 (más adatok szerint 2000-ig 350 400) ember kitelepítésével járt – az egész világot megrendítette. A katasztrófa miatt a találkozót érintő konkrétumokról legközelebb Eduard Sevardnadze szovjet külügyminiszter amerikai útján, 1986. szeptember 19-én esett szó, amikor Gorbacsov szeptember 15-én kelt levelét adta át Reagannek. Gorbacsov e levelében 1986 októberét javasolta a csúcstalálkozó időpontjául, London vagy Izland helyszínével. Ronald Reagan végül egy diplomáciai intermezzo után szeptember 30-án reggel nyilvánosan bejelentette, hogy 1986. október 11-12-én az izlandi Reykjavíkban találkozik Gorbacsoval. Ronald Reagan, *An American Life*, New York, Pocket Books, 1992. 617-622., 650-651., 663-673. MNLOL KÜM TÜK 4-10 00221/1-3.

²⁸ Kovács László korábbi külügyminiszter szerint a kádári külpolitika egyik alappillére épp azon megközelítés volt, hogy „*semmi olyat nem érdemes tenni, ami gyakorlati hasznot nem hoz, de Moszkvát ingerli*”, ám ez egyáltalán nem zárta ki a rendszer fenntartása szempontjából fontos, gyakorlati haszonnal járó kérdések tudatos felvállalását, akár a Kremmel szemben is. Interjú Kovács Lászlóval, 2014. 01. 28.; publikálatlan.

Keith C. Smith fogalmazott visszatekintve: „*Voltak sikerei, de a legtöbb tárgyalása nyomában nagyobb zavar, semmint tiszta, világos helyzet maradt. Ez általában azért történt, mert váltogatta a tárgyalási pozíciókat, sajátjait is zavarba hozva. Salgo azt gondolta, hogy nagykövetségként személyes kapcsolatot kell építenie a kommunista párt vezetőjével, Kádár Jánossal. Több privát találkozót szervezett Kádárral. Minden alkalommal ellenjavalltam, hogy egyedül találkozzon vele. Mondtam neki, hogy vinnie kellene valakit, aki jegyzeteket készít, s mivel én akkoriban jól beszéltem magyarul, segíthettem volna neki. Nem, nem, mondta ő. Egyedül kell beszélnem Kádárral, négy szemközt.*”²⁹ Salgo habitusa, beszédmódja és egyéni ambíciói azonban nem negálják Kádár János 1986-ban meglévő találkozási szándékát.

Visszatérve az általam címként választott „arra alkalmasabb idők” gondolatához, 1986 közepére sok olyan változás történt, mely szinte minden korábbinál „alkalmasabbá” tette 1986 nyarát egy magyar–amerikai csúcstalálkozó megszervezésére és lebonyolítására. Brezsnyev, Andropov és Csernyenko egymás utáni gyors elhalálózása, Gorbacsov hatalomra kerülése (kevesebb, mint három év alatt, 1982 szeptemberétől 1985 márciusáig) ugyan jelentős bizonytalanságokat generált Kádár számára, ám a szovjet pártoligarchák hatalmi fluktuációja egyben lehetőséget is teremtett, lévén a Kreml urai újra meg újra saját pozícióik megerősítésére voltak kénytelenek koncentrálni, s kevesebb erejük maradt a blokkon belüli önálló mozgások direkt kontrollálására. Az sem mellékes, hogy 1986 augusztusára az új, fiatal szovjet főtitkár már másfél éve hatalmon volt, illetve túl volt egy szuperhatalmi csúcstalálkozón, s a következőre készült. Figyelembe kell vennünk azt is, hogy maga Gorbacsov részben példaként tekintett Kádárra, s messze többre értékelte őt a szatellitiek más vezetőinél. Ugyanilyen fontos, s erről fentebb különböző helyeken már említést tettem, hogy 1982–83-tól a Magyar Népköztársaság nyugati kapcsolatai az úgynevezett „kis hidegháború”³⁰ ellenére is folyamatosan javultak, bővültek és fejlődtek – így a szuperhatalmi környezet valójában egyetlen irányból sem korlátozta Kádár önálló mozgásterét. De akkor miért nem került sor a Reagan–Kádár csúcstra?

Évekkel korábban úgy véltem, erre megfelelő és elégséges magyarázat lehet – ahogy Aczél György nevezte Kádárt – „a valóság józan fanatikusának” személyisége, habitusa, mindig egyszerre óvatos és pragmatikus politikusi énjé.³¹ Az 1986-os amerikai hírszerzési irat azonban más megvilágításba helyezi

³⁰ Az elnevezés rendkívül szerencsétlen, mert azt a hamis érzetet kelti, mintha a hidegháború az enyhülés, a *détente* idején szünetelt volna; ráadásul időbeni meghatározást tekintve e fogalom további problémákat vet fel. A hidegháború periodizációjában legtöbbször az 1979–1985-ös, illetve az 1981–1986-os időszakra datálják a kis hidegháborút; azonban mindkét időkeret meglehetősen önkényes. Aligha vitatható például, hogy 1987–88 előtt nem történt érdemi előrelépés a két szuperhatalom viszonyában. Az igazság az, hogy a Nixon–Kissinger páros által beindított *détente* (mely az angol forrásokban – a hidegháború kontextusán kívül – együttműködést jelent) propagandája részeredményekre alapozott öncsalást jelentett. Az „enyhülés” alatt a Brezsnyev vezette Szovjetunió katonailag jelentősen megerősödött, s ez gyakorlatában cáfolja az ezen fogalomhoz fűzött hamis reményeket és illúziókat.

³¹ Kávássy János Előd: *Hosszú út Washingtonba: Grósz Károly 1988-as amerikai látogatása, és annak előzményei. Rajzolatok a magyar történelemről.* Szerk. Antos Balázs – Tamás Ágnes, SZTE, 2010.

Végül, de nem utolsósorban, már a történetileg kialakult/kialakított Kádár-képhez, s nem az elmaradt csúcstalálkozó képéhez kapcsolódva, szeretném „kimerevíteni” azon történelmi filmfelvétel fakuló képkockáit, melyen a magyar származású budapesti amerikai nagykövet kettesben, anyanyelvén tárgyal a magyar főtítkárral, majd Washingtonba hazatérve erről a CIA vezetőinek tesz jelentést. Nem feltételezek kétirányú információcserét, de rögzíteném a tudatos, informális „üzengetés” lehetőségének tényét, úgy, hogy arról se a magyar külügyi vezetés, se a szovjetek ne tudjanak. Úgy gondolom, hogy ez bizonyosan nem az a Kádár-kép, melyet sok kollégám máig sematizálva, túlzó egyszerűsítésekkel, vagy olykor talán dogmatizáltan közvetít. Nem kétséges, hogy az 1980-as években, főként 1985 után Kádár János folyamatosan hanyatlott, fizikailag éppúgy, mint szellemileg, ám ez nem zárja ki azt, hogy folyamatosan képes volt paradigmája, a magyar modell működtetésének mikéntjeit változtatni, adaptálni a körülötte gyorsulva változó világhoz.

A KELET NÉPE-VITA ÉS SZÉCHENYI POLITIKAI IRÁNYA

3. rész

A *Kelet Népe* döntő részét a *Pesti Hírlap*, illetve szerkesztője elleni támadás teszi ki. Széchenyi a támadáshoz nehezen talál fogást tartalmi tekintetben a szerkesztő munkásságában, ezért meglepő formulát hoz létre. Kijelenti, hogy a „*Pesti Hírlap szerkesztőjének nem szívében van a baj; mert az bizonyosan nemes, mit az egész haza, [...] köz tapssal méltányolni is tudott; sem velejében nincs a hiba, mert hiszen roppant s valóban ritka elmebeli tehetségirül senki csak legtávolabbrul sem kételkedik. Hanem taktikája, modorja hibás.*”¹ Majd közelebb lép és tovább magyarázza a formulát: Kossuth működésében elsősorban azért nem érzékel kifogásolnivalót, mert a szerkesztő „*eddigelé kitüntetett legtöbb elvei, sem irányzatai, sem általában a Pesti Hírlap ellen legkisebb kifogásom is*”, tehát elsősorban azt várná el, hogy „*a fenforgó kérdéshez és honi körülményekhez alkalmazva, ne legyen taktikája olly hiányos, olly visszás*”.²

Úgy véli, hogy a Kossuth politikai rendszerében kifogásolt, „modor” és „taktika” formájában megjelenő hibákat racionális cselekvéssel lehetne kiküszöbölni. A „racionális cselekvés”, mely a 17–18. században lezajlott angol politikai vitáknak is fontos fogalma volt, Széchenyi rendszerében itt mégis inkább elméleti, mint praktikus működésnek tekinthető, így nehéz politikai gyakorlattá változtatni, ezt látszik igazolni az általa leírt fogalommeghatározás is: „*Országglási rendszeremnek alapja az, hogy az észnek is külön működési köre van, a szívnek is, és hogy országglásban, valamint például a gyógytanban egyedül az észnek szabad működni, a szívnek ellenben jóra, nemesre gerjesztésen kívül még motszanni sem. Ebbül áll az egész.*”³ Ő is hosszan fontolgatja, hogy az említett elveket miként lehet politikai gyakorlattá formálni: „*Nem azon tompa él körül forog tehát a dolog, hogy haladjunk, haladjunk [...] de az kérdés, mellyek útaink, és mellyek a még bezártak, mellyek a már kinyiltak, mellyikén lehet haladni sebesen, mellyikén csak óvakodva, mellyikén végre csak úgy, mint a fűszál nő*”.⁴ Végül azonban mégsem hoz egyértelmű döntést, hiszen üdvösnek tekinti a közvélemény befolyása alatt álló intézmény, a képviseleti rendszer bevezetését. Ám azt is írja, hogy ha „*népemnek nem volna képviseleti alkotmánya, én iktatnám abba bé, mint az emberi társaság eddigelé legtökéletesb kormány-modorjába, minthogy minden árnyékoldalai mellett többet ér a közvélemény alatt álló s általa magyarázott törvény – most midőn a közvélemény naprul napra józanul, és azt a sajtó egészen visszaesni nem engedi*

¹ Uő.: *A Kelet Népe*, i. m. 115.

² Uo. 119–120.

³ Uo. 131.

⁴ Uo. 106.

többé – mint egy kissé hosszabb napok során a legszentebb emberi önkény”.⁵ Vagyis a közvélemény önálló politikai mozgalommá szerveződésének formáit s azok nyilvános sajtóvitákban történő megjelenését többször fejtegetett „csatarendjének”, a „központosítás” és a „logikai egymásután” szempontjainak alárendel-
né,⁶ s mindez nála kétségtelenül irányzatformáló jelentőséggel rendelkezik.

A *Pesti Hírlap* vezércikkei közül azokat kifogásolja, melyek szociális feszültségeket ismertetnek, miáltal – mint feltételezi – azok társadalmi ellentéteket is keltenek: felemlíti a birtokosok és a birtoktalanok, a szegények és gazdagok közötti ellentét tárgyalását, a nemesi rend gyűlöletessé tételét a nép előtt. Mindezt összességében *társadalmi mozgalmak* szervezése felé tett lépéseknek minősíti. Széchenyi Kossuth lapját a lázadást kirobbantó európai fórumok közé sorolja be, s ha a párhuzamok felsorolása közben talán túlzásokba is esik annak érdekében, hogy egyértelművé váljék a társadalmi-politikai mozgalmak irányában tett lépések veszélyessége, politikai nézetei világossá válnak. Azt állítja, hogy „Kossuth Lajos kezében egy az ország legtávulabb részeibe és rögtön elható hetenkénti hírlap nem egyéb, mint a lehető legélesb fegyver”, mely „meggyilkolni fogja a hazát [...] s pedig szoros tudományilag azért, mert az érzelem s nem az értelem köréből emeli roppant hatású szózatát”. Széchenyi attól tart, hogy Kossuth a *Pesti Hírlappal* nem racionális rendszer szerint működő fórumot teremtett, s most felsorolja a forradalomba torkolló mozgalmakat: a *Pesti Hírlap* „egyenesen francia modor szerint működik, melly modor [...] nem más mint az, melly után indultak Mirabeautul kezdve Camille Desmoulins, Danton, St.-Just, Marat, Robespierre egész a mai franczia propaganda hőseiig szívandalgó Lamennais-vel, Père Enfantin-nel 'sat. kik egyenkint jobbadán jók, sőt többen közülök megvesztegethetetlen becsületűek és cynikai egyszerűségűek valának, de a szív és érzelmek tévoutaiba keveredvén, hol megállapodás többé nincs”, végül is jellemző módon „vakbuzgó tébolyságba” esnek. Tehát azt mutatja be, hogy ide „vezet, ha a körülmények vagy az értelem hideg kétszer-kettő-négyje gátot nem vetnek”.⁷

Mint utaltunk rá, Bacon *Organum*ában gyakran olvashatunk a politikai rendszerek működését meghatározó szabályok és a természeti törvények között létező összefüggésről. Bacon világmagyarázatok esetében a „józan észszerűséget” ajánlja, a módszer pedig, mellyel „megfelelő módon alkothatunk meg a tényekből” elméletet, „a természet magyarázatának nevezzük”, tehát azt a végkövetkeztetést fogalmazza meg, hogy „az igazságot [...] a természet és tapasztalat örök fényében kell keresnünk”.⁸ Mindezt Széchenyi is felemlíti, melyet aztán ő is meghatározó kapcsolatnak tekint, s melyre politikai elméletét felépíti. Úgy gondolja ugyanis, hogy a „világi egyetem, a nagy természet a szoros igazsági, a szoros tani körből veszi mozgalmát; benne minden mathesisi rendre mutat, minden változhatlan rendben forog; és azért lehetetlen annyi, lehetetlen egyetemi zavar, teljes lepergés, mert mindenütt őrt áll a hajthatatlan kétszer-kettő-négyje, és még

⁵ Uo. 107.

⁶ Uo. 106., illetve 60.

⁷ Uo. 142–143.

⁸ F. Bacon: *Novum Organum*, i. m. 11–13., 24., 59., 66.

egy isten sem lökheti a mai időt tegnapra vissza s a tegnapot mára elő, de ezt nem is akarhatja; mert a legfőbb bölcsesség; az élő, soha nem változható és örökké fennmaradó mathesisi szabály. – És ha ennek büntetlenül soha nem sértett létét a természet minden de legkisebb működésiben látjuk, s nem tagadhatjuk, hogy nem érzelmek, nem andalgások, de egyedül az értelem, a hideg szám kormányozhatja a természetet [...] ugyan miért nem követjük e példát emberkormányzási hatásunkra nézve is, azaz miért nem lépünk ki a szívömlengések és érzelmek köréből, [...] miért nem követjük a nagy természet útmutatását szellemi tekintetben is”.⁹

Úgy ítéli meg, hogy a politikai sajtónak különösen fontos szerepe lehet politikai mozgalmak kirobbantásában, ezért – jóllehet nagyra becsüli – elmegy egészen a sajtószabadság korlátozásáig. Ezen a nyomvonalon haladva kinyilvánítja, hogy „éljünk csak a sajtóval, melly magában a lehető legjobb, de alkalmazása által lehető legrossz is lehet, minden cél és határ nélkül, és engedjük csak, mikép azzal mindenki kénye kedve szerint élhessen [...] úgy lesz köztünk elég, kinek kezében a sajtó jog, ezen legszebb emberi jog, a gyilkosnak gyilkánál, a gyújtogatónak kanóczánál nagyobb átokká fog válni.” A sajtó irányításában két bizonytalan állapotú tényezőnek („a kormány” és „mi”, vagyis a politikai-társadalmi elit) adna a kezébe eszközöket: tovább fejtegeti az előbb bemutatott gondolatmenetet, és kiderül, hogy mit tekint veszélyesnek: „írhasson mindenki honunkban mit akar, és bocsáthasson mindent akármilly formában és kiterjedésben sajtó alá, és ebben ne legyen a kormány akadály, és mi se tűzzünk ki legkisebb határt s célét; csak hamar árnyékba fog állítatni a Pesti Hírlap, mert szívgerjedelmeknek, a képzeletnek nincs határa [...] és kétségtelenül támad olly lap, melly még fűszeresebbet nyújt”.¹⁰

Ha a politikai rendszerekről, szavait használva az „országslási rendszerekről” vallott nézeteit összerakjuk, megmutatkozik, hogy felfogása eltér az európai felvilágosodás szelleme szerint kialakult tipológiától. Politikai rendszereket elrendező tipológiájának középpontjába az „értelmet” helyezi, eszerint kijelenti, hogy „Montesquieu [...] valami fényesen hangzónál semmivel sem mondott többet, midőn a becsületet a monarchia, a félelmet a zsarnoki önkény, és végkép az erényt a republica vezérelvének állítja; minthogy ezen kormányi módok éppen nem becsület, félelem és erény által irányoztatnak, mert ezek nem okok hanem okozatok, de, ceteris paribus, egyenesen a több és kevesebb értelmi súlynak következményei”. A nemzet, a nép „értelmi sulya” és a „kormányi módok” között tehát közvetlen megfelelést képezne, a két sorozatot megfelelő szabályszerűséggel kapcsolná össze, ennek alapján jelenti ki, hogy „ahol egynek több értelme s több kormányzó tehetése van mint mindnyájának, oda zsarnoki önkény; hol pedig többekben de még sem mindnyájában rejtezik az értelmi legnagyobb súly, oda megint a képviseleti rendszer; hol végre a közvélemény mindig és minden körülmények közt a legjózanabb vélemény, oda megint a republica illik legjobban”, „ezért éljen a republica, a képviseleti rendszer, de még a zsarnoki önkény is, a hová illik”. Azt tartaná célszerűnek (s eszerint állítja minőségi sorba a politikai rendszereket), ha mindenki

⁹ Széchenyi I.: *A Kelet Népe*, i. m. 146–147.

¹⁰ Uo. 144–145.

„legkizáróbbilag fogja kormányozni magát a mindenben uralkodó értelemnek körébül”, tehát politikai rendszerek és a társadalmak civilizációs színvonala között szoros kapcsolatot tételez.¹¹

Széchenyi a *Pesti Hírlap* politikai rendszerét, legalábbis amit ő a pár tucat megjelent szám cikkeiből kiszűrt, a nagy nyugat-európai rendszerekkel hasonlította össze, s ebben az összehasonlításban a racionalitás, az értelem nézőpontját érvényesítette. Abból indult ki, hogy „boldog és dicső egyedül úgy lesz nemzet, ha az értelem körébül kormányoztatik, és annál inkább lesz azzá, minél kifejtettebb és tágabb ezen kormányzási köre”. Legideálisabb rendszernek az angolt tartja, mivel az „jobbadán az értelem körébül kormányozza magát”. Az amerikai szövetségi állam természetétől ugyancsak erre való tekintettel szól elismerően: „éppen olly vágásban jár, mint az angol, és ekkép a szívömlengések és képzeleti bábok tévutain nemigen kalandozik; de legtöbbsnyire az értelem körébül igazgatja magát”.¹² Ezzel szemben – véleménye szerint – a francia és a német rendszer nem elég sikeres, mert nem hatja át eléggé az értelem: „mind a francia mind a német faj országslási tekintetben, jóllehet külön színekben s külön árnyéklatokban, még is jobbadán az érzelem és a képzelet körében forog; az angol viszont többsnyire az értelemnek és szoros számoknak határai közt”.¹³

Ugyanakkor Széchenyi intellektuális megközelítésében nem szerepel az angol példa feltétlen követésének az ajánlása, az angломánia, mert – ahogyan kifejti – „embert és nemzetet külön jelleménél fogva annyi árnyékoldalaival együtt egészben példaként kitűzni valóságos mánia volna”.¹⁴ Viszont saját útirány kijelöléséhez szükségesnek látta a magyar kifejezőképesség folyamatos kiegészítését, korszerűsítését, ezt jellemző módon több alkalommal is emlegeti, itt most a „Tatsache”, illetve a „nüchtern” szavak magyarításával próbálkozik, nem feltétlenül szerencsés javaslattal élve (a „lettdolog”, illetve „itlan” kifejezést ajánlja). Abban kétségtelenül igaza van, hogy a politikai jelenségek leírásánál a „tények” ismerete, illetve a „nüchtern” politikai irányt jelölő magyar szó („józan”, „mérsékelt”) szerencsésen egészítik ki a magyar politikai nyelvet.¹⁵

Abban reménykedett, legalábbis így nyilatkozik, hogy a *Pesti Hírlap* az általa elgondolt szabályszerűségek szerint halad a reformok útján: „hittem és vártam, hogy a Pesti Hírlap fogna előrelátó építésként gondosan kidolgozott és egybehangzó terv szerint kimutatni okszerinti »egymásutánt«”.¹⁶ Következtetéseit azonban általa kreált ellentéteket, feszültségeket hordozó fogalompárokra építi fel, melyekben valóságos és eltúlzott elemek egyaránt feltűnnek, olyan vonásokat lát a *Pesti Hírlap* hasábjain, „mellyben van egy részről több »ember-szeretet«, más részről több »bors«; egy részről kevesebb »terv szerinti felfogás«, más részről szakadatlanabb »veres fonál«; egy részről kevesebb »új építmény«, más részről több »deleatur«-ra vezető »előkészítmény«; egy részről több »mesterileg festett kép«,

¹¹ Uo. 150–151.

¹² Uo. 152–153.

¹³ Uo. 156.

¹⁴ Uo. 157–158.

¹⁵ Uo. 153., 155.

¹⁶ Uo. 158.

más részről kevesebb »országstudomány«; egy részről több »seraphi andalgás«, más részről kevésb »cherubi felfogás«.¹⁷ Aztán nem kis mértékben e fogalompárokban megjelenített ellentmondásokra hivatkozva jelenti ki, hogy reményei nem váltak valóra, ezért fordul szembe Kossuth irányvonalával.

A *Pesti Hírlap* szerkesztőjét folyamatosan tervszerűtlenséggel és célszerűtlen hangulatkeltéssel vádolja meg, kijelenti, hogy a „szív-sugta és képzelet-dictálta rögtönzéseket nemcsak céliránytalanoknak, de lehető legveszedelmesebbeknek tartom”.¹⁸ Nem lehet azonban tagadni, hogy Széchenyi is kétségtelenül ötletszerűen ragad ki néhány vezércikket, melyekről aztán előfeltevés-szerűen állapítja meg, hogy azok „egybehangzás és terv nélküli erőlködések, mint az ömledező szívnek egy kis hiúsággal összeházasított rögtönzései. – Látnak egy meg nem óvott gyermeket; s megesisik rajta szívünk”, aztán a példákat tovább sorolja, „kisdédóvó-intézet”, „hasznos ismeretek terjesztése”, „némi tömlőcöttnek sápadt képe”.¹⁹ Széchenyi végkövetkeztetése pedig a következő: Kossuth nézőpontja megzavarja a reformok fontossági sorrendjét, hiszen így azt éri el, hogy „a hazai pyramis alap nélkül szántszándékkal felfordítva rakassék”,²⁰ viszont az ő racionális nézőpontja nem fogadja be a szociális feszültségekből kibontakozó politikai mozgalmakat, ugyanakkor viszont számol azzal, hogy „hazai erőművünk szövevényességénél és időnknek általánosan helytelen elosztásánál fogva” szigorú korlátok közé van szorítva.²¹

Széchenyi azonban itt nem áll meg, a kifogásolt köröket újakkal egészíti ki, melyek már sokkal nagyobb jelentőséggel és hatással bírnak. Kossuthot a birtokosok és a „felsőbbség” gyanúba hozásával, gyűlöletessé tételével vádolja meg, és valószínűsíti, hogy a szerkesztő olyan irányba sodródik majd, mint egykor „a francia forradalom hősei”. Azt állítja, hogy a *Pesti Hírlap*-ban „szívtelen gazdákrul, a nagyoknak ördögi szívéreül, a hatóságok undok restségéreül” írnak, miként az a fiatal író, aki ezen az úton haladva „rögtön testestül Lamennais apródjává lesz”, s talán átgondolatlanul, de ilyen szellem hatja át e lap vezércikkeit: „nem egy, de szinte minden vezércikkében fordul elő ilyes anathema a birtok ellen”.²² Széchenyi a vagyoni különbségeket a polgári társadalmi modell velejárójának tartja: „Nyomor és inség az emberi nemet mindig fogja nyomni, s a tökélyesedés bármily progressív lépcsőjén fejlődjék is ki léte, addig míg él, míg e földet lakja, egyesnek mint népnek boldogsági köre határozott leend.” Megoldást Jeremy Bentham filozófiájából emel be, amikor arra utal, hogy „feloldandó országstudományi csomó tehát mindig csak az marad, hogy a lehető legnagyobb szám legyen boldog, és a köz szerencsének fő summája legyen a lehető legnagyobb”.²³

¹⁷ Uo. 207.

¹⁸ Uo. 160.

¹⁹ Uo. 166.

²⁰ Uo. 169.

²¹ Uo. 162.

²² Uo. 185–196.

²³ J. Bentham: *Bevezetés az erkölcsök és a törvényhozás alapelveibe*. In *Brit moralisták a XVIII. században* (jegyz. Márkus György, utószó Ludassy Mária). Gondolat, 1977, Bp., 682.

Széchenyi *A Kelet Népe*ben megközelítőleg egyharmadnyi terjedelemben foglalkozik a *Pesti Hírlap* társadalmi egyenlőtlenségekkel foglalkozó néhány cikkével. Hosszabb vagy rövidebb idézetek sorakoznak művében: „Látnak bús koldust és megesik rajta szívük, a mellette csinos hintóban vígan elhajtó ellen viszont keserűség támad bennük; s volna hatalmukban [...] elvonnék ettől az ő felfogásuk szerint [...] a »feleslegest« és adnák az emberiség szent ügyének nevében az ügyefogyott-nak”.²⁴ Később, „Holt testet lelnek az utcán [...] szemük rögtön könnyekbe borul”,²⁵ majd „Huszonötöt kap egy szerencsétlen [...] a rabok mondom nyernék a cifra öltözetet, s alkalmasint a poroszlók a huszonötöt.”²⁶ Ezek a beállítások Széchenyi szerint a polgárosodás ügyét rossz irányba tolják el, így tehát „a *Pesti Hírlap* nem egyéb, mint egy nagy revolutioi syllogismus, mert nem az értelemhez de az érzelemhez szól”.²⁷

Fontos azt megjelölni, hogy Széchenyi félti a *Pesti Hírlap* által körülírt hangulatban a magyar liberalizmus központi fogalmának, az érdekegyesítésnek²⁸ az érvényesülését, értéknek tekinti a szorgalmat, illetve az ehhez kapcsolódó tökegyűjtést, ezzel összefüggésben hibáztatja – egyébként aligha kellő indokkal – a *Pesti Hírlap*ban megnyilvánuló „taktikát”, amely „hazánk állását és körülményeit nem fogja fel magasb szempontbul, szövevényes körülményeinkbe korántsem hat elég mélyen be, de e helyett teli a legsajnosb csalképzetekkel, és egyediül pillanati felhevülés és rosszul értett, irgalom-okozta ide oda kapkodással, nem olvasztja hazánk százezer kis érdekeit egy nagy nemzeti érdeke össze, de inkább azokat élükkel egymás ellen állítva, a kicsinyeket a nagyok, a szegényeket a gazdagok, a resteket az iparkodók ellen feluszítja”.²⁹

Azt azonban nem állíthatjuk, hogy a szigorú végkövetkeztetés megjelölésekor bizonyos szempontokat nem mérlegelt Széchenyi. Utal például arra, hogy élete „tavaszán” Schiller *Ideálja* „melegíté” vágyait, amikor megfogadta, „nem lesz sem szegény, sem koldus”, és úgy emlékszik, hogy ebben az időben „megrögzött republicanus” volt.³⁰ Élete második szakaszában, mondhatnánk felnőtt korában viszont „a mindennapi száraz factum kegyetlenül szétpattantá az illyféle gyönyörű szívábrándok bármilly édeni, de még is nem egyéb mint csak gyermek – vagy nyavalgó képzeletben létező szappanbuborékait”. Életének ebben a korszakában arra a következtetésre jutott, hogy „az emberi dolgok nem mehetnek olly tövistelen, olly simán, mint azt a jó szív óhajtáná, de még is jóval tövistelenebben és simábban mennek, mit meg kellett ismernem, mint ha azok a szívömlendezők és a mindenkit szerencsésé tevők felfogása szerint forognának”. Így bevallja, ekkor értette meg, hogy „érzelmi kiömlések csak költészetre vagy mások mystificatiojára valók, de kormányzásra vagy abbai avatkozásra éppen nem”.³¹

²⁴ Széchenyi I.: *A Kelet Népe*, i. m. 197.

²⁵ Uo. 200.

²⁶ Uo. 201.

²⁷ Uo. 205–207.

²⁸ E fogalomnak a magyar politikai gondolkodásban van múltja: Kecskeméti Károly: *Magyar liberalizmus, 1790–1848*. Argumentum, 2008. Bp., 71–75.

²⁹ Széchenyi I.: *A Kelet Népe*, i. m. 208.

³⁰ Uo. 202.

³¹ Uo. 203–204.

A *Pesti Hírlapra* és annak szerkesztőjére vonatkozó bírálatok *A Kelet Népe*-ben még hosszan ismétlődnek, ám a lényegük ugyanaz: „a szívandalgások és szívósugalások azon örvényéből, melyben ki kering, sem vezérnek, sem országembernek nem való”.³² Figyelemre méltó, hogy ezzel szemben Széchenyi is összefoglalja saját programját, melynek lényege az erők központosítása, így nem meglepő, hogy az annak jelképéül szánt Buda és Pest megerősítése és fejlesztése kerül terveinek az élére. Ezután a felsorolásban már első műveiben is alaposan taglalt hármas egység következik, az ősiség eltörlése, és azzal összefüggésben a biztos, polgári tulajdon és hitel, vagyis a kapitalizmus alapját képező polgári vagyon. Ide kapcsolódik még kedvenc terve a közlekedés modernizációjáról, majd pedig a tőkepiac központi tényezőjének, a nemzeti banknak a megalapítása. Szó esik még a köznevelés fontosságáról és a különféle személyes és közösségi kezdeményezéseket támogató társulatokról.³³

Ismert átalakulási tervét, a *fokozatosság* elvét látjuk itt megjeleníteni, miszerint az első lépések révén lassan „tágul az általános politikai lét”³⁴ – a történeti alkotmány bővítése, vagyis a hagyományelvűség útján haladjunk előre, tehát „az alkotmánynak mindenkire terjesztése mozdítassék elő lehető leghamarabban, mi természetszerint nem eszközöltetik »túlhajtás«, hanem egyedül azon lépcsőzet által, melly aristocratiai létüknél fogva az alkotmányban s nem az alkotmányon kün fekszik”.³⁵ Továbbá kezdetben csak olyan tervekre kerítsünk sort, melyek „egészen tőlünk függenek”, és majd innen lehet tovább lépni.³⁶

Széchenyi folyamatosan értelmezte a politikai fogalmakat, jól megértette és felhasználta jelenségek körülírása során,³⁷ *A Kelet Népe* fogalmi hálójának középpontjába a *liberalizmust* állította. A liberalizmus értelmezését a rendies szemlélettel történő szembeállításból bontakoztatta ki, és a történetet egy „derék ügyész”, egy „jó öreg Verbőczianus” ismerősével lezajlott beszélgetés ismertetésével kezdte el, melynek keretében számos liberálisokat illető rágalom hangzott el, ezeket megmosolyogva elutasította, a hangsúlyt azonban a csoportosuláson belüli különbségekre helyezte. Ebben önmagát más liberális ányalattól megkülönböztetve „közepes”, középen álló pozícióba helyezte, mely értelmezése szerint azt jelentette, hogy együttműködést ajánl annak a kormánynak, mely „őszintén nyújt kezét nemzeti s alkotmányos fölemelkedésünkre”, azt is kijelentette azonban, hogy ellenkező esetben az „*oppositio tagja vagyok, de tisztelő megbecsüléssel mindig*” a „*dynastiánk*” tagjai iránt, és ez utóbbit „*okszerinti de illendő ellenzés*”-nek is elnevezi. Ezzel a mozdulattal viszont már Kossuth és körétől is elhatárolta magát: „*Nekem sem a sárga-fekete lobogó nem kell, de ugyan a francia propaganda büze sem tet-*

³² Uo. 227.

³³ Uo. 305–308.

³⁴ Uo. 309.

³⁵ Uo. 305.

³⁶ Uo. 311.

³⁷ A fogalomtörténet módszeréről és funkciójáról: R. Koselleck: *Az elmúlt idő*. 2003, Bp., Uő: *Begriffsgeschichten* (összeállította Ulrike Spree, Willibald Steinmetz). 2006, Frankfurt am Main.

szik; és illy értelemben »közepes« voltam, vagyok és leszek is, habár a lehető legnagyobb singularisban is”.³⁸

Bonyolult politikai pozícióval állunk itt szemben, melynek összetettsége még jobban megmutatkozik, ha közelebb lépünk a program egy-egy részletéhez. Maga Széchenyi is érzi ezt, így néhány fontos reformtényező esetében igyekszik világos határvonalakat húzni. Az adózás ügyét a *rendi világ* nehezen tudta feldolgozni, ebben Széchenyi úgy próbál rendet vágni, hogy a feltétel nélküli adózás mellé áll. Bejelenti, hogy kész „minden köz terhekben részt venni [...] nem bizonyos terhekben egyedül, mint például a házi pénztár viselésében, hanem kivétel nélkül minden lehető terhekben, s nem szabad ajánlkozásként egyedül, de törvényes kötelességileg”. Itt most attól a hagyományelvű, a történeti alkotmányban is rögzített szabadságjogokat továbbfejlesztő reformer csoporttól határolja el magát, amely „az adónak mire fordítását” ellenőrizni óhajtja, s erre történő hivatkozással halogatja az adómentességről való lemondását. Bízik (vagy legalábbis igyekszik bízni) a birodalmi kormányban, ezért a hagyományelvű érvelést „nem-fizetési ürügynek” tartja, és kijelenti, hogy ilyen „olcsón sőt »ingyen« én legalább nem kívánom megvásárolni vagy inkább bitorlani a liberalitas színét”.³⁹

Talán még ennél is összetettebb a jobbágyreform és vele összefüggésben a polgári földtulajdon megteremtésének gondolatsora, mely persze Széchenyi szerint is „köz polgárosodásunk legérdekesebb themái” közé tartozik. Véleménye szerint azonban a *Pesti Hírlap* szerkesztője ezt sem kezelte „illő modor szerint”, főként azt fájlatja, hogy a lap egyik cikke szerint az 1840-es évek elején Magyarországon egy nemtelen személy nem szerezhet polgári vagyont.⁴⁰ Ellenvéleményéből megismerhető a jobbágyfelszabadítás módozatairól⁴¹ megformálódott álláspontja, illetve általánosabb értelemben a polgári vagyon kialakulásáról vallott felfogása. Láthatóan elégedett az 1840-ben elfogadott örökvaltság törvénnyel: „a legutolsó országgyűlés óta – 1839/40 9-t.cz. 7-dik §-a – mindenki szerezhet urbéri ingatlant Magyarországon”, sőt az ő értelmezése szerint annak továbbfejlesztése, vagyis az ősiség eltörlése is közel van: „már csak hajszálon függ az ősiség, és bizonyára nem sokára le is szakad”, kivéve, ha „szívandalgók” „túlhajtják a dolgot” és esetleg „jacobinus sapkát vonnak hegyibe”, s akkor mindenki szerezhet „hamar allodiumot” is.⁴²

Azt ajánja, hogy aki a vagyonszerzés útjára lép, tartózkodjon a szélsőséges normáktól, ne hallgasson „a szívandalgókra”, az egyenlőségeszme hirdetőire, másrészt ezen a téren értelmezi a történeti múlt szerepét is, és azt javasolja – miközben a polgári tulajdonszerzés útjáról-módjáról gondolkodik –, senki

³⁸ Széchenyi I.: *A Kelet Népe*, i. m. 295–298.

³⁹ Uo. 299–300.

⁴⁰ Uo. 301.

⁴¹ A teletulajdon és a jobbágyfelszabadítás problematikájáról: Szabó István: *A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában*. Értekezések a történeti tudományok köréből. XXVI. k. 4. sz.; Varga J.: *A teletulajdon a feudalizmus utolsó századaiban*. *Történelmi Szemle*, 1964. 2. sz. 378–388.; uő: *A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái, 1767–1849*. 1967, Bp.

⁴² Széchenyi I.: *A Kelet Népe*, i. m. 301–302.

ne forduljon feltétlenül a múlt felé, „*ne is keressen elavult adatokat a codexben, mert hiszen az már nem szükséges, minthogy a közös haszonnak argumentuma már győzött, és kár azt gyengébbekkel beködözni s betömkelegezni; de keressen inkább pénzecskét zsebében, és másokat felingerlő praedicatiok helyett vásároljon urbéri telket s majd hamar allodiumot*”⁴³

Végeredményben Széchenyi a polgári vagyontöbblet nyitottabb, a szabad versenyt is beépítő („*»ingyen« elosztani a hazát és minden szerzeményt, a sült galambot váró tunya, tudatlan, hóbortos st. eff. színezetűek közt egyenlőn, soha nem vala senkinek is szándoka*”)⁴⁴ az állami beavatkozást kevéssé igénylő változatát támogatta (azokat az elemeket használjuk, melyek „*egészen tőlünk függenek*”⁴⁵), ezért nem értett egyet a reformgondolkodás 1840-es évek elején kibontakozó újabb vonulataival, tehát nem értett egyet a liberalizmus irányzatokra történő tagolódásával, benne azokkal a *mozgalmyszerűen* szerveződő vonulatokkal, melyek felfogása szerinti *racionálisan* átgondolt és megszervezett reformátalakulásban a társadalom kevéssé kiszámítható önmozgásának nagyobb szerepet biztosítottak volna.

⁴³ Uo. 302.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Uo. 311.

NAPLÓ

(1937, Páris – Weisser Hirsch – Berlin)

3. rész

November 7. Vasárnap. Berlin, Adlon. Sok magyar: Herczeg Ferenc, Csathó Kálmán¹, Zsilinszky Gábor² s mások, akik a vadászati kiállításra jöttek ki. Megbeszélés a sajtóattachéval és Melocó Jánossal³, aki most került Berlinbe. Diplomatak és sajtóemberek, ha temperamentumuk heves – miután állomásukon a politikai kapcsolat és élet napi bajaival vesződnek, éppen a baráti országokat utálják meg a legjobban. – Nekik nem a barátság, hanem annak csak napi súrlódásai jutnak osztályrészül. Melocónak meg is mondtam (papi nevelés), hogy nem azért van itt, hogy ellenőrizzen, hittérítsen és befolyásoljon. Dolgát csak úgy végezheti jól, ha német részről teljes iránta a bizalom. Ebéd előtt a követtel, Sztójayval⁴ hosszú megbeszélés. Sok új nincs, a Schacht⁵-ügyben még nincs döntés. Mindenki Münchenben van, november 9-e miatt, de én nem is akartam politikai látogatásokat tenni. A gazdasági és pénzügyi helyzet kifejlődését pedig se ő, se én, sem senki nem tudja megítélni. E téren rejtéllyel állunk szemben. Dejeuner a követnél – a követségek, Herczeg, Csathó, Wettsteinék⁶ Prágából, Normann grófné⁷ és Bissingen Vera⁸ grófné. Utóbbival ritka jól mulattam, szép is, igen eszes,

¹ Csathó Kálmán (1881–1964) író, a Nemzeti Színház főrendezője, a Kisfaludy Társaság másodelnöke, 1933-tól az MTA levelező tagja.

² Bajcsy-Zsilinszky Gábor (1888–1953) vegyész mérnök, Bajcsy-Zsilinszky Endre öccse. Az első világháborúban tüzer főhadnagyként szolgált. A 30-as években a Péti Nitrogénművek Rt. vezérigazgatója, a Gyáripárosok Országos Szövetségének alelnöke.

³ Melocco János (1909–1951) író, újságíró. Jogot végzett. 1928–1943 között az MTI és a Magyar Rádió munkatársa, az idegen nyelvű hírszolgálat vezetője, többször tudósított Rómából és Berlinből. A Kandókon keresztül rokonságban állt Kozmával, aki maradéktalanul megbízott benne, s egyengette az útját. 1951-ben koholt vádakkal halálra ítélték és kivégezték.

⁴ Sztójay Döme (1883–1946) vezérkari tiszt, majd tábornok. 1936–1944 között Magyarország berlini követe, a német megszállás alatt, 1944 márciusa és augusztusa között, már miniszterelnökként a megszállók minden követelését teljesítette. A háború után népbírósi perben halálra ítélték és kivégezték.

⁵ Hjalmar Schacht (1877–1970) közgazdász, bankár és politikus. 1933 és 1939 között a Harmadik Birodalom jegybankjának az elnöke, 1934-től 1937-es lemondásáig gazdasági miniszter. A nürnbergi perben vádlottként megidéztek, végül felmentették.

⁶ Wettstein János (1887–1972) westersheimi diplomata. A két világháború között dolgozott Magyarországon hágai, majd a helsinki követségén. 1933 és 1939 között a prágai külképviseletet vezette követségként, a német megszállás utáni fél esztendőben konzulként. Ezt követően berni nagykövet 1943-as nyugdíjazásáig. Svájcban már nem tért haza.

⁷ Nem lehet egyértelműen megállapítani, hogy Normann-Ehrenfels Rudolf (1891–?) feleségére vagy a húgaira, Máriára (1893–?), Teréziára (1895–?), Verára (1901–?) vonatkozik-e az utalás.

⁸ Bissingen Vera (1896–?) divattervező, szász eredetű mágnáscsalád sarja. Szívügyének tekintette a művészetpartolást és a jótékonykodást.

igen művelt, ami valószínűleg Mocsonyi⁹ örökség anyai révén. Ortegát ismeri jól – az egész új komoly literatúrát. Igen kedves órát diskuráltam vele.

Délután Meloccióéknál megnéztem a három helyes gyereket, Dóra okos, helyes – azt hiszem Jánosnak jobbik fele. A két sajtó urat újra megiskoláztam. – Este a Peltzernél vacsora, utána egy hosszú diskurzus Holm Kamillóval, Rövde vejének öccsével. Kék szemű, karcsú, tipikus, jó északi fiatal férfi. Évek óta Berlinben él a gazdasági életben, de jár sokat Londonban a (sic!) Párisban. Gazdag és sokat keres. Eszes kedves, európai látkörű. (Cianóék¹⁰ berlini tartózkodása alatt Edda grófnő egyik lumpoló partnere volt, s egy érdekes dolgot mondott el róla. Mikor bemutatták neki, azt hitte Holmról, hogy angol. Később, mikor megtudta róla, hogy norvég, rátámadt. *„Hogy mert egy kis állam, mint Norvégia a sancktiók kérdésében Olaszország ellen állást foglalni – és Angliát támogatni?”* *„Éppen azért, mert kis állam! Minket nem érdekel Abesszínia birtoka, de mi arra gondolunk, ma Neked, holnap nekem. A nagyoktól követelnünk kell a kicsik respektálását. Egyszer eszébe jut egynek – tudom, hogy Olaszországnak nem –, és elfoglal minket, vagy egy másik kicsit, ha kifogytak a coloniák.”* Edda felcsattant: *„A kicsik sorsa 50–100 éven belül úgyis az, hogy a nagyok megeszik őket. Kis országoknak nincs létjogosultságuk.”* Egyébként össze-melegedtek, és reggelig tartó lumpolásokat nem zavarta ez a hazuról hozott meglepő felfogás.)

Holm hangsúlyozza, hogy kezdetben meggyőződéses náci volt, és hogy nem túloz, mikor ma gazdasági és pénzügyi vonatkozások miatt abszolút pesszimista. Angliában minden politikai clubban nyíltan beszélnek, hogy fegyverkezni, de minden konfliktust elkerülni kell – a németek szussza (sic!) ki fog fogyni. Szerinte a hangulat Németországban rossz. Schacht menőben van – környezete emiatt, de tárgyi okból van kétségbeesve. Egy 120 M körüli fizetésből 30 körül vonnak le. 2 (?) 50 000 M keresetből 25 ezer marad.

Nekem már Dresdában feltűnt, hogy a kritika nyíltabb és nemcsak két-három Lahmann-ismerős, de mindenki erős megjegyzéseket tesz. Egy keletporosz gazdag birtokos, báró Gemmingen¹¹, egy fiatal, Edey nevű hamburgi, a szobaleány, a suszter, a borbély, az orvos, mindenki.

Az intézet politikai, illetve pártösszejövételét néhány napja tartották meg. Jelen volt mindenki Lahmanntól kezdve lefelé. A politikai beszédet a második szakács tartotta.

⁹ Torontál vármegyei, román származású nemesi család. Tagjaik tevékeny szerepet játszottak a helyi és az országos közéletben. Jelentékeny vagyonukkal és tekintélyükkel hozzájárultak a magyarországi románság kulturális és politikai törekvéseinek a támogatásához.

¹⁰ Gian Galeazzo Ciano (1903–1944) Olaszország külügyminisztere 1936–1943 között, Mussolini veje. Nagy szerepe volt az olasz–német közeledésben. 1943 nyarán a fasiszta nagytanácsban Mussolini leváltására szavazott, ezért később letartóztatták és halálra ítélték, majd kivégezték. Felesége, Edda Mussolini (1910–1995), az olasz diktátor elsőszülött lánya sem tudta az életét megmenteni.

¹¹ Baden-Württembergből származó, középkori eredetű főnemesi család. A Kozma által említett kelet-poroszországi ágra nem találtam adatokat. Ellenben Gustav Karl Wilhelm Ernest Gemmingen-Guttenberg (1897–1973) a felesége révén szorosan kötődött Drezdához és környékéhez.

Nem tudom megítélni, hogy a tapasztalt kritika olyan-e, amely már politikailag is latba esik.

Berlinben volt egy szabad óráim – megnéztem az olasz kiállítást. Néhány Pestről már ismert kép és szobor is volt – általában gyenge. Bárhogy szidják is nálunk a mieinket – sokkal jobbak, mint az olaszok.

Látogatás Mejernél,¹² a német hírszolgálat vezetőjénél. Tengerésztiszt volt, régi ismerős, intelligens, kedves ember. Meynot szerint legnagyobb érdeme egy felelet volt. Kérde tőle: „Háborúban tengeralattjárót parancsnokolt?” „Mais non” – felelte Mejer – „Destroyer”¹³. – Meynot szerint a feltételezés fájt neki, ami jó jel az emberre. Én azt hiszem, Meynot alaposan téved. Aligha van olyan német ma, aki restelné a tengeralattjáró háborút – sőt.

A D.N.B.-ét csak udvariasságból néztem meg – újat úgysem láthatok –, ismerem régebben, mint ők, akik most vezetnek. Öreg épületben rosszul elhelyezve – hol vagyunk mi felettük.

De tény, hogy a hírek külföldi elhelyezését illetőleg a szolgálat elérte a Havast. 25-25% a francia és német, a Reuter lement 10%, – 30% a többi együtt. Erről szó volt Ciano és Mejer között is. Ciano energikusan azt felelte „10% pour Reuter, c' est encore trop!”¹⁴ – Egy kis hozzá nem értés. Az eredmény hihetetlenül jó – de ez a politikai súly+hírszolgálat vetülete. Utána Funk¹⁵ – Göbbels propaganda államtitkárja. Tavaly Berlinben ő akart engem leinni, de ő lett részeg. Nemrégén járt Pesten. Pár szó a propagandáról, de ez nem nagyon érdekl. Gazdasági kérdésekről kezd beszélni – kérdez, magyaráz – a rendes sablon – aranyalap nem kell – a pénz forog – a munka révén újra visszajön. Ő majd elmondja, hogy pénz nélkül is milyen rendszerrel lehet „ankurbeln”¹⁶ a hazai ipart. Érthető téma. Ő a Wirtschaftsminister¹⁷ jelölt – Schacht után. Kérdések felőlünk. Hangsúlyozom, hogy Darányinál a mai helyzetben jobb senki nem lehetne. – „Önök közt volt a választás.” Igen, de én nem lettem volna alkalmas – ez egyéniség és természet kérdése is –, én nem tudnék ma elég ügyes és sima lenni.

¹² Otto Mejer az első világháborúban a birodalmi haditengerészetnél szolgált, 1921-től a Telegraphen Union hírügyökség ügyvezető igazgatója annak 1933 decemberében történt beolvasztásáig. Az ekkor létrehozott nagy állami hírhivatal, a DNB igazgatótanácsának elnökévé nevezték ki, ezt a funkciót 1939-ig töltötte be.

¹³ „Dehogy.” „Rombolót.” (fr.)

¹⁴ „10% a Reuters számára még túlzott is.” (fr.)

¹⁵ Walther Funk (1890–1960) Hitler gazdasági tanácsadójaként fontos szerepet játszott vezető tőkés körök és a náci pártvezér közötti kapcsolatok kialakításában. A hatalomátvételt követően Goebbels propagandaminisztériumának államtitkár-helyettese s egyúttal sajtófőnök. 1937-ben gazdasági miniszter, 1939-től a Reichsbank elnöke. Ebben a minőségében súlyos felelősség terheli, hogy a megszállt területek javainak egy részére és deportált zsidók értékeire a Reichsbank rátette a kezét. A nürnbergi katonai törvényszék életfogytiglanra ítélte, s csak egészségi állapotára való tekintettel helyezték 1957-ben szabadlábra.

¹⁶ Ösztönözni, serkenteni (német)

¹⁷ Gazdasági miniszter (német)

Egy órát diskuráltunk, utána ebéd a Kaiserhofban¹⁸. Aschmann¹⁹ sajtófőnök, Mejer, a párttól Albrecht²⁰, D.N.S.-től Besserer²¹, Sztójay, Wolff²² a sajtóosztály helyettes vezetője és Keller ezredes²³. Kedélyes hangulat. Valaki meséli, hogy a „*Monarchia utolsó szofiai katonai attachéja*”²⁴ – közismert háborús áruló – lesz [, ha] a bécsi cseh követ és az osztrák kormány elfogadja.” Hallatlan is – ilyet csak Bécs csinál. „*Ismertessék a sajtóban – elvégre Ausztriában egy tisztességes tisztikar is van*” – feleltem. Funk az osztrák helyzetet igen rossznak látja. Belülről bármikor feltörhet az igazi közvélemény, amely náci. Nekik semmit sem kell csinálni. Akkor Magyarország igen érdekes helyzetbe kerül, és még jobban nyer jelentőségben. Akkor jó politikát kell csinálni. Nem kellett kérdeznem, hogy mi lenne akkor a jó magyar politika. De azt hiszem, Németország magyarbarátsága erősen korlátozott. Neki érthetően délkelet felé jó a több, nagyjában és külön, gyenge állam, amely egymást paralizálja. Funk nyíltan beszélt a cseh kérdéstről, mire én azt feleltem, hogy román megértés a mi korrekt politikánkra nem jelentkezik. Jugoszlávia reagált, a helyzet javult, a csehek maguk jelentkeznék, arra mi óvatoskodunk, de ha ők is szeretnének román–magyar jobb viszonyt, akkor mozogjanak. A mi politikánk fedi a Führer kívánságát, de a román kisebbségi politika mellett tovább mi nem mehetünk. Elmondtam neki a francia–angol fokozottabb érdeklődést is. – A nemrég megjelent ilyen tartalmú német túlzó cikkekre azt mondtam, hogy az érdekes volt, de nem fontos – a beállítás túlzott. A németek az újabb orosz eseményekben visszaesést látnak. Berzins²⁵ Mejerrel is beszélt, szerinte Berzins

¹⁸ A Hotel Kaiserhof Berlin első luxusszállodája, 1875-ben nyitotta meg kapuit. A náci párt történetében jelentős események színhelye. Itt találkozott Hitler 1931-ben először a vezető ipari körök képviselőivel. Az azt követő évben pedig a szállodába költözve innen irányította pártjának választási kampányát. 1935-ben Göring itt tartotta esküvőjét második feleségével.

¹⁹ Gottfried Aschmann (1884–1946) diplomata, 1923-tól 1928-ig a genfi német főkonzulátus élén állt. 1933 és 1939 között a külügyminisztérium sajtó- és tájékoztatási osztályának vezetője.

²⁰ Gustav Albrecht (1890–1947) újságíró, kiadó. Mejert követte 1939-ben a DNB igazgatótanácsának elnöki székében, ezt a funkciót az 1945-ös bukásig töltötte be.

²¹ Maximilian Freiherr von Besserer-Thalgingen (1889–1962) a Telegraphen Union vezérigazgatója, annak megszűnése után a DNB igazgatótanácsában is szerepet vállalt.

²² Gustav Wolff (1894–1973) 1937-ben a német külügyminisztérium sajtóosztályának helyettes vezetője. A világháború alatt a budapesti német követség tanácsosa. A háború után a CDU tagjaként bekapcsolódott a politikai életbe.

²³ Biztosan nem azonos Alfred Keller (1882–1974) későbbi Luftwaffe tábornokkal.

²⁴ Rudolf Künzl-Jizerský (1883–1954) a bécsi katonai akadémián tanult. 1915-től a Monarchia szofiai katonai missziójában szolgált, amelynek 1918 tavaszán a helyettes vezetője, majd attaséja lett. Még a dualista állam megszűnése előtt, 1918. október végén belépett az alakuló csehszlovák külügyi apparátusba, és kisebb megszakítással 1922-ig Prágát képviselte a bolgár fővárosban. 1932–1937 között Csehszlovákia svájci követe, és egyúttal országának állandó képviselője volt a Nemzetek Szövetségénél. Kozma értesülése megfelelt a valóságnak, mivel Künzl-Jizerský 1938 januárjától az Anschlussig bécsi követ. Csehország német megszállása után visszavonult a közéletől. Diplomáciai pályafutásának fontosabb eseményeit emlékiratban örökítette meg.

²⁵ Alfredas Jėkabas Bėrziņš (1899–1977) lett külügyminiszter 1937 és 1940 között. Lettország 1940 júniusában történt szovjet elfoglalása után eltávolították hivatalából, de sikerült Németországba menekülnie. 1950-től az Egyesült Államokban élt.

a bolsik impresszionáltak és ezért nincs igaza. Egy lassú, kezdetleges nemzeti irányú fejlődési lépést rúgott vissza április óta Sztalin. Aschmann informáltam néhány kérdésről, hangsúlyozva Darányi érdemeit, egyébként 29-én érkezik Kányával és Márhával,²⁶ és nagy parádé várja őket.

A vadászkiállítás grandiózus és mi igen szépen szereplünk direkt és indirekt, mert pl. a cseh, oláh és szerb kiállítás anyaga főleg Trianon előtti magyar anyag, és miután a neveket ki kell írni – letagadhatatlan. A világ legnagyobb agancsát 1700 végéről Schwarzenberg²⁷ állította ki, de díj nélkül maradt, mert nem tudni, ki lőtte. A magyar kiállítás nemcsak jó, de ízléses is. Mejer elkísért, és alkalmam volt négyszemközt neki is feltenni állandó kérdésemet: a pénz és gazdasági élet kérdését. Meglepő őszintén felelt: *„Most minden egy kockára van téve. Ha háború nem jön, nem lesz baj, mert nem kell az arany. Tíz-tizenöt év alatt visszadolgozzuk azt, ami a nemzeti vagyontól most elfogy. Ha erre nincs idő, jön a krach. Ma azt tesszük, amit a bajbajutott (sic!) család. A családfő családtagoktól, cselédektől elszed mindent – fizetés nélkül összehúzódnak kell élni –, később, ha jól megy, mindenki mindent visszkap.”*

Még aznap este két órát Boeckmannal²⁸ tárgyaltam. – Régi jó barátom, egyszer carrierje elején nagyot segítettem rajta Amszterdamban.

Tönkre dolgozva találok – sok érdekeset láttam, hallottam és tudtam meg nála. 24 óra alatt 6 adóval 84 órát dolgoznak rövidhullámon távol külföldre. Eredményük nagy – az angol alsóház ez ügyben jogosan nyugtalankodik, és külön tanulmányozó bizottságot küldött ki.

Televízió – a kezdet kezdetén. Megnéztem, üzletileg még hasznavehetetlen. Boeckmann a régi – felfogásában is. Hanem egy bizonyos – kikapcsolva a politikát –, a munkahelyeken álló első és második garnitúra csupa kitűnő ember, amit pl. Olaszország nem tud produkálni. A Boeckmann és Mejer féle típusból kellene nálunk sok. Itt úgy dolgoznak s a németnek annyira a munka az élete, hogy ez a nép még rossz kormányzást is kibír. A takaréketek szaporodása meglepő, éppen a kisemberek spórolnak és bíznak, ami ellene mond a Holm által mondottaknak.

²⁶ Darányi felesége Szemere Márta (1898–1962) oldalági rokona Szemere Bertalannak. 1923-ban kötöttek házasságot, melyből három lány született: Márta, Mária és Anna.

²⁷ Főnemesi család, amely a hercegi címet a Habsburgoktól kapta. Egyaránt volt osztrák és cseh ága. Kozma utalása leginkább Felix zu Schwarzenberg (1867–1946) császári és királyi vezérőrnagyra, világháborús hadosztályparancsnokra illik.

²⁸ Kurt von Boeckmann (1885–1950) rádiós vezető. Az első világháború előtt jogi tanulmányokat folytatott. A nagy háborúban tartalékos hadnagyként vett részt. Az 1924-ben megnyíló müncheni rádióadóhoz került, melynek hamarosan igazgatója lett. A náci hatalomátvétel után Goebbels a rövidhullámú műsorszolgáltató igazgatóságát bízta rá. A háború kitörésétől kezdve igyekezett a háttérbe húzódni. Megvált berlini pozíciójától, s azután a bajorországi rövidhullámú rádiót vezette.

Este Wettsteinék hívnak meg vacsorára Traubéba²⁹, Sztójay, Ghiczycék³⁰, én. Kellemes este, Wettsteinné³¹ azelőtt a dúsgazdag Thyssen³² felesége volt. Azé, kinek második feleségét félig agyonverte lovagja Mdivani³³ herceg – ki maga holtan maradt az autó alatt. Wettsteinné szép hervadó, kedves asszony. Fia³⁴ Sándorral³⁵ volt önkéntes, húga Bornemissza Ilda, jelenleg Sapieha³⁶ hercegné, régi jó ismerősöm. A háború alatt Csáky Pista³⁷ felesége volt, ki nálunk szolgált. Prágában magyar követnek lenni nem öröm, de viszont kevés magyar zavarja őket.

Utolsó nap lunch Mackensenéknél³⁸ a bendlerstrassei lakáson. Herczeg Ferenc, Sztójay és Schnurrené³⁹, aki igen helyes. Kedvesek, mint mindig.

²⁹ Berlin egyik közkedvelt borvendéglője a 20. század eleje óta. Az 1920–1930-as években különösen vonzóvá tette a benne kialakított trópusi kert, a páros belső erkélyek és a látványos megvilágítás.

³⁰ Ghyczy Jenő (1893–1982) és felesége, Kováts Dóra (1904–1993), mivel Ghyczy 1936 és 1939 között követségi tanácsosként a berlini magyar külképviselet első beosztottja volt. Fiatalon a bécsi cs. és kir. konzuli akadémián tanult. A közbejött világháború miatt – Kozmához hasonlóan huszárezredben katonáskodott – csak 1919-ben léphetett végre a diplomáciai pályára. Végigjárta a külügyi tisztviselők ranglétráját, ezalatt megfordult Bécsben, Szófiában, Prágában. Berlini megbízatásának lejártával a külügyminisztérium politikai osztályának élére került, majd a külügyminiszter állandó helyettese, 1943 júliusától pedig átvette a tárca irányítását. Kállay Miklós maradéktalanul megbízott benne, fontos szerepet töltött be a kormány béketapogatásaiban.

³¹ Bornemissza Margit, kászoni (1887–1971) bárónő, Bornemissza Gábor báró és az amerikai Matilda Louisa Price lánya. Miután első férjétől 1932. március 17-én elvált, 1933. július 8-án Drezdában házasságot kötött Wettstein János prágai követtel.

³² Heinrich Thyssen-Bornemissza (1875–1947) gazdag iparmágnás. 1906-ban vette feleségül Bornemissza Margit bárónőt, akinek családnevét az uralkodó engedélyével fölvehette a sajátja mellé. Négy gyermekük született: István (1907–1981), Margit (1911–1989), Gabriella (1915–?) és Hans-Heinrich (1921–2002). A családfő még a háború előtt megvásárolta a Nyugat-Magyarországon található, majd a trianoni határváltozással Ausztriához csatolt Rohonc kastélyát.

³³ Alexis Mdivani (1900–1935) grúz arisztokrata, aki négy testvérével Párizsba emigrált a bolsevik uralom elől. Előnyös házasságkötéseik állandó témát szolgáltattak a korabeli bulvársajtónak.

³⁴ Minden bizonnyal Thyssen-Bornemissza Istvánról lehet szó.

³⁵ Kozma Miklós idősebbik fia Sándor (1911–?). Nagy nehezen fejezte be a jogi tanulmányait. Ezután önkéntesként a budapesti huszárezredben katonáskodott, s hadnagyi rendfokozatot szerzett. A harmincas évek végétől a Magyar Nemzeti Bank tisztviselője.

³⁶ Bornemissza Matild, kászoni (1894–1956) bárónő, Bornemissza Gábor fiatalabbik lánya. Háromszor ment férjhez. Néhány hónappal a második válása után 1935. szeptember 25-én Budapesten esküdtött hűséget Wladyslaw Sapieha hercegnek, kinek családja a 17. századtól kiemelkedő szerepet játszott a lengyel közéletben.

³⁷ Csáky István, Körösszeghy (1887–1955) gróf, Kozma katonatársa a nagy háborúban. Bornemissza Matild első férje, 1913-ban kötött házasságuk hat év múlva válással végződött.

³⁸ Ludwig Friedrich August von Mackensen (1849–1945) lovassági vezértábornagy. Tíz éven át II. Vilmos szárnysegédje, majd főszárnysegédje. Az első világháború legsikeresebb német főtisztjei közé tartozott. Magyar szempontból különösen lényeges az 1916-os román betörés után német, osztrák-magyar, török és bolgár egységekből megszervezett Dunai Hadsereg élén Románia délkeleti részének az elfoglalása. A háború végéig a megszállt Románia katonai kormányzója. 1918 novemberében Magyarországon keresztül hazavonuló hadseregét a Károlyi-kormány az antant követeléseinek eleget téve lefegyverezte, Mackensent pedig internálták. A weimari köztársaság rendszerével nem értett egyet, a nemzetiszocializmushoz való viszonya pedig ellentmondásos. Meggyőződéses monarchista maradt, a második világháború alatt segített a náciizmus több üldözöttjének, azonban hagyta, hogy Hitler, akit államférfinak tekintett, fölhasználja a személyét és nevét a rendszer elfogadtatására. Kozma a nagy háború idején személyes ismeretséget kötött Mackensennel, csodálta katonai tehetségét és teljesítményét. Később németországi útjai során soha nem mulasztotta el fölkeresni az idős tábornokot, aki egy ízben viszonzotta a látogatásokat.

³⁹ Karl Schnurre (1898–1990) német diplomata felesége.

Winnie báróné panaszkodik, hogy se éjjele, se nappala, vágyik Pestre, nyáron akar jönni hozzánk a Balatonra – akkor csináljam a fehérvári szoborleleplezést. A Marschallról érdeklődünk – jól van, még mindig lovagol, 87 éves. Herczeg megszólal: „Az én anyám 96 – tavaly tüdőgyulladást kapott, kijelentette, hogy érzi, hogy nem hal meg – meg is gyógyult.”

Politika Mackensennel. Helyzet – elmondtam neki – csend lesz a választójogig – aztán nyílt kérdés – Darányi dicsérete, mint mindig. Felhossa rögtön Eckhardtot, mint Funk is. Ez alkalom arra, hogy a legitimista francia elgondolásra tereljem a szót. Divatba kezdünk jönni. Nem is baj, ha ők hallják. Aztán én kérdezek: Schacht? – Kérdések még, úgy volt múlt vasárnapig, hogy megy, most úgy van, hogy környezetéből küldenek el második helyen levőket. (A kanapé kidobása máshol is divat – gondoltam.) Úgy látom, szeretnék, ha a Bank élén megmaradna. Mackensen szerint a nehézség ott van, hogy a négyéves terv egységes keresztülvitelének mindent alá kell rendelni. Ez azt jelenti, hogy Schacht Göringgel nem tud kijönni. De azt is hiszem, hogy észrevették, hogy reagál a külföld Schacht távozásáról szóló hírekre.

(Göring pap [sic! – nyilván apa!] lesz, ami óriás meglepetés. Ezt Störmeréknél hallottam, de itt megerősítették. Göringről az járta, hogy sebesülése miatt ez lehetetlen, íme a cáfolat. Stabschefje⁴⁰ azt mondta, hogy hetenkint alig kétszer jön be – a villába mennek ki referálni, ahol felesége mellett ül, a németek pedig azt számítgatják, hogy hány ágyúlövés lesz, ha fiú s hány, ha leány. Rém büszke és boldog.)

Mackensennek elmondtam, hogy egy olasz ismerősömmel Párisban véletlenül találkozáva hallottam, milyen nagy impressziókkal tért haza innen a Duce. Egyébként is a sajtó hatalmasan zengi a Róma–Berlin tengelyt. („*Ah vorläufig und eine Zeitlangistallesin Ordnung, aber mann soll damit in klarem sein, dass dies keine endgültige – nicht für uns und Europa.*” „*Sie deuten nach England*” – kérdeztem „Ja” volt a felelet – „*dies wäre die wünschenswerte Zukunft.*”⁴¹ A felelet nyíltsága meglepett – lényege nem. Évek óta nostalgiát látok az angolok felé. Ezt először Rust⁴² kultuszminisztertől hallottam, de azóta sok másról is, és Hitlertől is. Az is bizonyos, hogy [a] kérdésben lehet eltérés is a hivatalos külpolitika és a párt felfogása közt, melynél a világnézet és belső forma nagy szerepet játszik. Annyira nagyot, hogy Neurath⁴³ és Mackensen most öltik fel

⁴⁰ Vezérkari főnök (német)

⁴¹ Átmenetileg minden rendben van, de az embernek tisztában kellene lennie, hogy ez nem jelent végleges megoldást sem számunkra, sem Európa számára. Angliára céloz? – kérdeztem. Igen – volt a válasz –, ez lenne a legkívánatosabb jövő.

⁴² Bernhard Rust (1883–1945) a Harmadik Birodalom kultuszminisztere 1934–1945 között. Klasszikus műveltséggel rendelkezett, 1911-től 1930-ig az egyik hannoveri gimnáziumban dolgozott tanárként. A húszas évek derekán csatlakozott a náci párthoz és az SA-hoz. Kultuszminiszteri időszaka alatt politikai és származási alapon több mint ezer professzort és neves tudósokat távolítottak el a felsőoktatásból és a kutatóintézetekből. Korlátozták az egyetemi autonómiát. Az oktatási rendszer nemzeti-szocialista szellemben történő teljes átalakítását a háború közbejötté megakadályozta.

⁴³ Konstantin von Neurath (1873–1956) báró, német diplomata. 1901-ben lépett a külügy kötelékébe. Szolgált Londonban, Konstantinápolyban, Rómában. 1932–1938 között folyamatosan több kormányban is külügyminiszter. 1937-ben belépett a náci pártba. 1939 és 1941 között a Cseh–Morva Protektorátus kormányzója. A nürnbergi perben tizenöt évre ítélték.

Ámmer Gergő: *Alvó* (2016, andezit, 24×34×30 cm. Fotó: Paráda Zoltán)

a náci tábornoki egyenruhát, mert kell. – A Führer most rangot adott nekik. Melegen érdeklődtek a Kánya–Sipőczné-féle⁴⁴ házassági hír felől. Hogy ekkorra számárság hogyan indulhat útjára és tartja magát, azt nem értem.)

Utána még egy diskurzus Sztójayval. Jellemző, hogy tavalyi ittlétemmel kapcsolatos dekorációk még ma sem kerültek átadásra. Széll⁴⁵ maga akarja azokat átadni, ha Frick⁴⁶ jövőre Pestre jön. Ez oly foka a neveletlenségnek, hogy ki sem tudom mondani. Gyerekesen számár. Bethlen azt mondta egyszer, hogy senki sem szereti az utódját, Józsin ugyan nem sok a szeretnivaló, de én igazán távol állok ettől a gyengeségtől, de hogy valaki olyan gyerekesen féltékenykedjék az elődjére, mint ő, azt nem értem. Sztójaynak megmondtam és meg is teszem, hogy privátim Mackensennél exkuzáltam magamat. Mindenki kérdezte azt is, jön-e a kormányzó, vagy elmarad-e az útja.

⁴⁴ Sipőcz Jenő budapesti polgármester, főpolgármester özvegye, a zsidó származású Schmulovitz Ilona (1884–1956).

⁴⁵ Széll József (1880–1956) jogász, közigazgatási szakember. Az első világháború előtt Fogaras vármegye főispánja, majd az 1920-as években ugyancsak főispánként állt Abaúj-Torna s egyúttal Zemplén megye élén. Kozma utódként pedig a pedig a belügyminisztériumot vezette 1937 áprilisa és 1938 májusa között a Darányi-kormányban. Hatáskörét kihasználva föllépett a szélsőjobboldali pártokkal szemben.

⁴⁶ Wilhelm Frick (1877–1946) 1933 és 1943 között birodalmi belügyminiszter, ezután a világháborús vereségig a Cseh–Morva Protektorátus kormányzója. Belügyminiszterként fő része volt a nürnbergi törvények megalkotásában. A nürnbergi perben halálra ítélték és kivégezték.

Örömmel hallottam Sztójajtól, hogy katonáinkról a németek a manőver után a legjobbat, legszebbet jelentették, s hogy Blomberg⁴⁷, úgy Sónyi⁴⁸, mint Röder⁴⁹, mint Rátzról⁵⁰ a legjobban nyilatkozott. Ez főleg Rátz miatt jó, aki Röderrel nem jól jön ki. Röder kicsinyesebb, Rátz nagyvonalú. Röder talán régi feljebbvalói voltát érzi – Rátzot nyomni szeretné. Pedig hát a vezérkari főnök legyen szabad és nagyúr. A miniszter dolga, hogy őt fedje a politikában. Minden jel arra mutat, hogy azt hiszik, a Ducénak még van egy igen nagy terve. Valami afrikai – imperialista – de mi? Szabad hely már nincs. Pedig, ha ő azt érzi, mint az abeszín (sic!) esetben, hogy itt a pillanat, akkor nem fog habozni. A német coloniák kérdésének feszegetése részben a német belpolitikai közvélemény, ha felé (sic!) is szól. Még sokáig fogunk róla olvasni. – De itt sokan nem tartják lehetetlennek, hogy háború nélkül is elérhető.

Néhány apróság még.

Keller ezredes – régi vágású úr – korábban a zsidó Heilbronn helyettese volt az Európarádiónál (sic!), most ő a vezető. A Heilbronn-féle terv miatt érdeklődtem felőle. Persze semmi megbízatása nincs, de folytatja Keller: „*Sorsa tragikus. Testvére a fogolytáborban felakasztotta magát, a másikat elgázolta egy autó, amputálták a lábát. Felesége a második veronál öngyilkosságban meghalt – ő sehol nincs, dolga nincs*” és befejezte: „*Er war ein ganzanständiger Mensch, er tut mir Leid.*”⁵¹

Herczeg Ferencnek a hotelban azt mondja egy fiatal úr: „*Hogy itt mennyi szép asszony és leány van*” Herczeg ránéz, megszólal: „*Minek az.*” Ezt Herczeg mondta, múlik az idő!

Lahmannál (sic!) csak az utolsó néhány napban jártam kint. Együtt voltam az öreg gróf Keyserling Róbert⁵² házaspárral. Az öregúr kedves ember – Königsbergben volt Reg. Präs.⁵³ a háború alatt – a szobámban is felkeresett és többször diskuráltunk. A család ismert és a talentum itt is, mint sokszor,

⁴⁷ Werner Fritz Eduard von Blomberg (1878–1946) birodalmi hadügyminiszter 1933–1938 között. Egyik kezdeményezője volt a hosszú kések éjszakáján történt leszámolássorozatnak. Pozícióját azonban a háború közeledtével Göring és Himmler intrikáival szemben nem tudta megtartani. Végül házasságán keresztül érték el, hogy Blomberg beadja a lemondását. A nürnbergi perben tanúként hallgatták meg.

⁴⁸ Sónyi Hugó, vitéz (1883–1958) gyalogsági tábornok. 1936-tól 1940-ig a Magyar Királyi Honvédség főparancsnokaként sokat tett a haderő mennyiségi és minőségi fejlesztéséért. 1939-ben tagja lett a felsőháznak. 1944-ben a front közeledtével Németországba távozott.

⁴⁹ Röder Vilmos (1881–1969) gyalogsági tábornok, a Darányi-kormány honvédelmi minisztere. Részt vett a győri fegyverkezési program megtervezésében és elindításában. 1938 májusában Darányival együtt ő is lemondott. A következő években Bethlen István köréhez csatlakozott, ellenezte a hadba lépést. Támogatta Horthyt a kiugrási kísérletben.

⁵⁰ Rátz Jenő, vitéz nagylaki (1882–1952) tábornok. 1936-ban a kormányzó vezérkari főnökké nevezte ki. 1938–1939-ben Imrédy Béla kormányának honvédelmi minisztere, 1938–1944 között országgyűlési képviselő. A német megszállással hatalomra kerülő Sztójay-kormányban miniszterelnök-helyettes. Háborús bűnösneként előbb halálra ítélték, majd az ítéletet életfogytiglani szabadságvesztésre változtatták.

⁵¹ Ő egy nagyon jóra való ember volt, sajnálom. (német)

⁵² Robert von Keyserlingk-Kammerau (1866–1959) 1910-tól a világháború derekáig a königsbergi közigazgatási körzet kormányzója volt. Az 1920–1930-as években a gazdasági életben játszott fontosabb szerepet. 1932 novemberében azok között a befolyásos ipari, mezőgazdasági és pénzügyi szereplők között találjuk, akik Hindenburg államelnöktől Hitler kancellárrá történő kinevezését követelték.

⁵³ Regierungspräsident, jelentése kerületi közigazgatási főnök, kormányzó.

különféle formában nyilvánul meg. Alfréd majdnem kalandor stylusban dolgozott Nikolajevits⁵⁴ nagyhercegnek Kínában, aranybányától kezdve mindenben. Ennek iratait véletlenül olvastam – a bolsevizált szibériai élményei és szökése – családja pusztulása szörnyű. Hermann⁵⁵ a filozófus, minket magyarokat igen megbecsült a Spektrum Európájában⁵⁶. Szerinte a világon három úri fajzat van, a spanyol, a magyar és a balti. Bissingen Verát megkérdeztem, mert jól ismeri, hogy Keyserlingnek mi az álláspontja a spanyolokkal most? Mert hát itt egy kis baj van. „Nincs” – felelte – „fenntartja.” Szerintem ő annyira érzelmi alapon lát mindent, hogy minden csak nem észlény, tehát nem filozófus. Bissingen Vera szerint tele van hemmungal és komplexummal. Írásai után elhiszem, mert kínosan kíván úgy feltűnni, mintha a legincarnáltabb⁵⁷ férfiégység lenne, de én femininnek érzem.

Berlinben néhány napja hosszú idő után egy előadásra nagy nehezen engedélyt kapott ugyan, de a lapok hallgattak róla. Individualista és pacifista hírben áll, az pedig itt minden, csak nem jó.

A dresdai Cranach kiállításon egy kultúrfelfedezést tettem. A guillotint francia találmánynak tartják. Nos, egy Cranach metszeten egy rendes, bár primitív, guillotinton éppen egy embert fejeznek le. Két oszlop, fent a kés, alul egy pad – nyaknak bevágás, oldalt a kést indító zsinor. Patentemet bejelentettem Mackensennek.

Volt egy Keyserling Heinrich orosz tengerésztiszt, aki elment bálnavadász hajóra matróznak álneven, ott kitanult és csinált egy nagy bálnavadász vállalkozást, melyet megölt a háború.

Volt még két tengerész, az egyik orosz, ő részt vett a Port Arthur-i és Tschusima-i tengeri ütközetben – el is fogták –, a másik Walter, ez volt talán a legkülönb, németeknél szolgált és a skaggeraki csatában⁵⁸ a „Kaiser” Linien Schiff⁵⁹ parancsnoka volt. A többi pedig majdnem mind természetűdős volt – egy a legkülönbek közül, Herman 1740 körül Dresdában volt orosz követ, később Bécsben. Egy szász memoireban olvastam felőle. A szász és lengyel akkori eseményeket mozgatta a háttérből. Igen érdekes valaki lehetett.

⁵⁴ Valószínűleg Nyikolaj Nyikolajevics Romanov (1856–1929) nagyhercegről lehet szó, aki a tágabb cári családhoz tartozott. Az első világháború kezdetén a cári haderő főparancsnoka.

⁵⁵ Hermann von Keyserling (1880–1946) balti születésű német filozófus. Irodalmias stílusú filozófiájában kísérletet tett a védikus tanok és az európai romantikus historizmus szintézisére. Az európai egység gondolat meggyőződéses híve volt. Szemben állt a nemzetiszocializmussal. Magyarra egyedül a *Könyv a házasságról* című munkáját fordították le 1927-ben.

⁵⁶ Kozma itt Hermann Keyserling *Das Spektrum Europas (Európa spektruma / színképelemzése)* című 1928-as könyvére utal, amelyben tíz európai nemzet lelkialkatának színeit elemezte. A magyarokról kifejezetten előnyös képet rajzolt.

⁵⁷ Jelentése: leginkább testet öltött (értsd: leginkább benne öltött testet a férfiaság).

⁵⁸ Az első világháború legnagyobb tengeri csatája az Északi-tengeren a Jütland-félszigettől nyugatra, a Skagerrak tengersizos bejáratánál 1916. május 31-én, június 1-jén. Bár az ütközetben a német flotta kerekedett fölül, a tengeri blokádot áttörni nem tudták.

⁵⁹ A nagy német flottafejlesztés egyik példánya a II. Vilmos császárról elnevezett csatahajó, amely a világháború idejére már csak part menti feladatok ellátására volt alkalmas.

A témánk adva volt – átöröklés – arisztokrácia – tehetségformák – neveléskérdés stb. Persze aktuálisabbak is. Igen kedves öreg urat ismertem meg Robert Keyserlingben.

Volt persze sok más is – egy aranyos öreg dáma, Clary⁶⁰ hercegné, két Nostitz⁶¹ grófné Csehországból. Egy volt német diplomata, egy régi ismerős, a fiatal Gemmingen báró, Meissner⁶² miniszteri tanácsos kedves felesége és mások. Lahmannéknál egy teán voltam. Mindehhez egy nyomorult gomba-infekció miatt jutottam.

Remélem, ez nem az a baj, amely 50-en túl jelentkezik azzal: hogy „itt vagyok s itt is maradok végig, amíg el nem viszlek”.

A Windsori hercegről⁶³ mindenütt a legrosszabbakat hallani. Oroszországba is akar menni. A munkásokat állítólag izgatja. Amerikába csak Bedeau⁶⁴ miatt nem engedték be annak rendszere miatt.

(Störmeréknél teán a hangulat erősen kritikus volt. Fiát kitették a katonaságtól egy ártatlan humoros vers miatt, amilyent minden iskolában írnak.)

(Ott állapítottam meg, hogy a német vezetők nem germán típusúak: Hitler osztrák, Göring ázsiai mongol típus, Göbbels északolasz vagy délfrancia, Hess⁶⁵ délszláv, vagy levantinus. Igaz is.)

⁶⁰ Pejacseвич Franziska, verőcei (1859–1938) grófnő, Manfred von Clary-Aldringen (1852–1928) herceg felesége. A herceg 1898–1918 között Stájerország kormányzója volt.

⁶¹ Az egyikük bizonyára Maria-Anna Franziska Nostitz-Rieneck (1882–1954) grófnő, aki közismert volt kiterjedt jótékonsági tevékenységéről. A másikuk pedig csakis Sophie Nostitz-Rieneck (1901–1990) lehet, aki mint Sophie Hohenberg főhercegnő Ferenc Ferdinánd trónörökös lányaként látta meg a napvilágot. 1920-ban ment férjhez Friedrich Nostitz-Rieneck (1893–1973) grófhhoz. Csehország német megszállása alatt szembekerültek a nemzetiszocialistákkal.

⁶² Otto Lebrecht Eduard Daniel Meissner (1880–1953) a német elnöki hivatal vezetője a weimari köztársaság idején Friedrich Ebert és Paul von Hindenburg mellett. Hitler 1934-es birodalmi elnökké választása után a Führer elnöki kancellárságának vezetőjévé nevezték ki. Miniszteri rangja ellenére jelentéktelen befolyással bírt.

⁶³ VIII. Edward néven 1936-ban tíz hónapig az Egyesült Királyság uralkodója.

⁶⁴ Charles Eugène Bedaux (1886–1944) francia születésű amerikai üzemszervező, később milliomos. A róla elnevezett munkaszervezési módszer pihenőidők beiktatásával kívánta fokozni a teljesítményt. Közép-Európában leginkább az a nevéhez fűződő teljesítménymérési mód terjedt el, hogy az egy perc alatt elvégzett munka értékét hatvannal megszorozva kapjuk meg az egyórai munkateljesítmény-számot.

⁶⁵ Rudolf Hess (1894–1987) nemzetiszocialista politikus. 1933-tól a pártban Hitler helyettese. 1941 májusában a Németországgal hadban álló Angliába repült, ahol tárgyalás helyett bebörtönözték. A nürnbergi perben háborús bűnősként életfogytiglani szabadságvesztésre ítélték. Kozma megjegyzése Hessről talán annak tudatában született, hogy az, mint kereskedősarj Alexandriában látta meg a napvilágot.

A TÖRTÉNELMI FOGALMAK ÉS MESTER MIKLÓS ÉLETÚTJA

Bibó István 1945-ben *A magyar demokrácia válsága* címen megjelent tanulmánya a korszak írásai közül talán az egyik legtöbbet elemzett munka. E dolgozatban nem kívánok csatlakozni az elemzők táborához, csupán segítségül hívom ezt a véleményem szerint nagyon fontos írást ahhoz, hogy Bibó gondolkodásának napjainkban is megszívlelendő sajátosságára hívjam fel a figyelmet. Bibó tanulmányának sorai között megbújik egy olyan szemlélet, mégpedig a fogalmaknak az igen árnyalt használata, aminek a konzekvenciáit érdemes végiggondolni. A dolgok közepébe vágva idézem Bibó *A fasizmus és a reakció elleni harc válsága* című fejezetben írt szavait: „*A hitleri agresszióknak éppen az volt az egyik legnagyobb segítője, hogy a fasizmus bizonyos jelszavaira, anélkül, hogy gyökerestül fasisztákká váltak volna, komoly középosztályi, értelmiségi, kispolgári, sőt proletár rétegek reagáltak. A politikai fejlődésünk elferdülése folytán a fasizmus oldalára rengeteg szociális feszítőerő és reformszándék szorult, és rengeteg olyan rossz judiciumú, de jó szándékú elem került, amely a reakciótól való utálatában inkább együtt haladt bizonyos pontig a forradalomnak a fasizmusban megtestesült torz formáival, mintsem a feudális reakció valamilyen formáját válassza. Annál is inkább, mert Magyarországon huszonöt év alatt a tiszta baloldaliság teljes emberi és politikai vesztésgár alatt volt, s a fórumon zajló politikai küzdelmek 1920–1945 között a reakció és a fasizmus egymás közötti harcai voltak. Nem kevésbé reagáltak ezek a rétegek a fasizmus 'szociális' tartalma mellett annak 'nemzeti' tartalmára. Reagáltak mindenekelőtt azon a különleges mérgező közegen keresztül, melyet Magyarország megcsonkítása jelentett. [...] E rétegek tekintélyes része, még ha kimondottan idegenkedett is a fasizmustól, Magyarország területi igényei miatt egészen 1944. október 15-ig nem tudta átlátni a német győzelem óriási veszélyeit, s csak akkor és utóbb érte őket ebben a beállításukban óriási megrázkódtatás, s csak a Budapestet rommá védelmező s a Duna-hidakat felrobbantó németekkel szemben kezdtek sejteni – későn –, hogy itt valahol eltévesztették a helyes utat.*”¹

1945-ben, amikor egy év alig telt el a német megszállás óta, és amikor e német megszállás időszakában történtek jelentik a következő épülőfélben lévő diktatúra hivatkozási pontját, a „reakciós” vagy a „fasiszta” értelmezése, illetve félreértelmezése hatalmi kérdés: megszabja, hogy milyen széles lesz az a kör, amely a fasisztának való bélyegzettség okán kiszorítható lesz a hatalomból. Bibó István ebben a történelmi pillanatban mer belefogni e fogalmak elemzésébe. Megállapításai helyenként megdöbbenően merészek és őszinték, mert pontosan a fogalmakkal való operálás hatalomtechnikai törvényszerűségeire mutatnak rá. Egy helyen így fogalmaz: „*Az az eljárás, mely köny-*

¹ Bibó István: *Válogatott tanulmányok*, Magvető Kiadó, 1986, Budapest, 34–35.

nyitott a kisnyilasokon, viszont szigorú volt a konzervatív nem nyilasokkal szemben, a legnagyobb mértékben gyanút keltett a tekintetben, hogy itt nem nagylelkűségről, hanem csupán céltudatos hatalmi politikai akcióról van szó”², máshol: „A kommunista párt jelenlegi irányvonala fenntartás nélkül demokratikus alapokra helyezkedett. [...] Csakhogy vannak dolgok, amiket nem elég leszögezni. [...] Van a problémáknak egy bizonyos beállítása, melyet a kommunisták megszoktak, melyet azonban egy demokratikus, koalíciós rendszerben nem lehet alkalmazni.”³

Az a feszültség, ami Bibó István fogalmai és az épülőfélben lévő diktatúra fogalomhasználatának „módszere” között megbújik, a „fogalomhasználat válságáról” is szól. Az ő esetében ugyanis nem a fogalmak írják a történelmet, hanem éppen fordítva; a történelmi események fényében értelmeződik a fogalom. Ez nem csupán „tudománytechnikai” vagy „szövegelemzési” kérdés, ez messze túlmutat a tudomány határain.

A fogalmak kérdése központi kérdés, különösen egy diktatúra árnyékában. A totális diktatúrák természete ugyanis, hogy a hatalmi mechanizmusaik működtetésében igen fontos teret kapnak bizonyos fogalmak, és nem csupán a tudományos értekezésekben, hanem a hétköznapi életben, a hétköznapi terrorban. Gondoljunk az árja–zsidó fogalompárra, vagy a fasiszta, reakciós, kulák, osztályidegen, haladó értelmiségi fogalmakra. Besorolva lenni egyik vagy másik kategóriába élet-halál kérdése. A megtorlások, a jutalmazások, a fontos politikai és társadalmi változások a diktatúra által meghatározott fogalmak jegyében zajlanak. Harc a reakciók ellen, a kulákok ellen, vagy kéz a kézben a haladó értelmiséggel.

A diktatúra egzisztenciális téttel bíró fogalomhasználatának fő jellemvonása, hogy az értelmezés merőben önkényes. Hogy mit értünk osztályidegen alatt, kulák alatt, azt nem lehet egzakt módon meghatározni. Bibó István szavaival élve „Nem szabnak a fogalmaknak ésszerű és tárgyilag megfogható határt.” Nem a szűkítés, hanem a fogalom alá tartozók körének „az igények” szerinti tágítása a cél. Hogy kik tartoznak egy fogalom alá, nem körvonalazódik mélyrehatóan, az viszont már igen, hogy egy fogalom alá besorolva lenni milyen következményekkel jár, milyen történelmi bűnökért, illetve érdemekért jelent „felelősségvállalási kötelezettséget”, hogy az adott kategóriához tartozónak milyen elbírálásban kell részesülnie, mi a társadalmi feladata és helye a diktatúra rendszerében. A diktatúra nem személyekkel, konkrét eseményekkel áll kapcsolatban, hanem fogalmakkal és eszmékkal, nem konkrét történetekben gondolkodik, hanem azok saját maga által meghatározott értelmezésével.

Milyen alternatívát jelent ezzel szemben Bibó István gondolkodása? Hadd idézek néhány sort ennek megvilágítására: „A rendőrségi túlkapások ügyében közkeletű replika, hogy történelmi időket élünk, és ilyenkor egyéni sérelmek nem olyan fontosak. Ez történelmi távlatban lehet igaz, de az eseményeken belül élő ember erre nem hivatkozhatik. Aki benne él egy konkrét felelősségben, annak, ha arról hall, hogy a maga felelőssége körében igazságtalanság és embertelen szenvedés történik, nincs joga

² I. m. 37.

³ I. m. 23.

*a történelemre és forradalmi időkre hivatkozni, hanem az a dolga, hogy odarohanjon és orvosoljon.*⁴

Bibó értékrendjében nincs kollektív felelősségvállalás, kollektív felelősségre vonás, és kollektív felmentés sincs, csak egyéni elbírálás létezik. Ebben az egyéni elbírálásban is léteznek persze elvek, ideológiák és fogalmak, hiszen ezek nélkül nem tudnánk gondolkodni. De nála e fogalmak a gondolkodás és a mérlegelés végkövetkeztetéseit nem irányozzák elő. A fogalmai nem determinálnak, hanem értelmeznek. Nem születésüktől fogva elvetemült reakció-sokkal, fasisztákkal, kommunistákkal állunk szemben, hanem az események bonyolult történelmi és lélektani összefüggéseivel. Ennek köszönhető, hogy eszmefuttatásai során nem az „igaza van, vagy nincs igaza” kérdése merül fel, hanem olyan mindenképpen megszívlelendő megközelítésekkel találkozunk, amelyek újabb megközelítések, árnyalatok kibontására ösztönöznek.

Történetírásunk sok szempontból cipeli még magával a totális diktatúrák örökségét, olykor alig észrevehető beidegződésekben. Ez tükröződik a történelmi fogalmak használatában is. Az önkényesség és a fogalmakkal való olyan mérvű visszaélés, mint ahogy ez a fasiszmus vagy a kommunizmus időszakában volt általános, szerencsére mára már nem jellemző, de az a a megbélyegző fogalomhasználat, ami 40-50 évig meghatározó volt, nem egy esetben rásüti a bélyegét tudományos értekezésekre, sőt történelmi korszakok értelmezésére is. Amíg a gondolkodásunk nem tud szabadulni ezektől a kényszerektől, addig a magyar történelem számos aspektusa érthetetlen és értelmezhetetlen marad, ugyanis a mereven kezelt fogalmi kategóriák alkalmazatlanok arra, hogy a jelenségeket kellő mélységben és árnyaltsággal mutassák be. Különösen kényes korszak ebből a szempontból a Bibó István által elemzett Horthy-korszak és a német megszállás időszaka.

A továbbiakban Mester Miklós tevékenységének bemutatásával, Bibó István gondolatait is alátámasztó példával kívánok rámutatni arra, hogy számos esetben a történelemtudomány kategorikus fogalomrendszere mögött, mint például a fasiszta vagy antifasiszta, jobboldali vagy baloldali, milyen bonyolult összefüggések hálózata rejlik.

Mester Miklóst 1939-ben a kormányzó párt képviselőjévé választják, majd a kormánypártból kiválva párthíve lesz „a hitleri német birodalomhoz való teljes elköteleződést hirdető, előkészítő Imrédynek”⁵, 1944-ben pedig a Sztójay- (e kormány minden tagját háborús bűnösnek minősítették Mester Miklós kivételével), majd a Lakatos-kormány vallás- és közoktatási államtitkára. Lexikonszerű életrajza egy erősen németbarát és „reakciós” politikus körvonalait sejtetik. Az általa adott kommentárokból ezek az adatok azonban új értelmet nyernek.⁶

⁴ I. m. 39.

⁵ Bokor Péter: *Végjáték a Duna mentén*. RTV–Minerva–Kossuth, 1982, Budapest, 126. (A továbbiakban lásd: Bokor 1982)

⁶ Mester Miklós: *Arcképek, Két tragikus kor árnyékában*. Tarsoly Kiadó, 2012, Budapest. Mester Miklós – interjú. Készítette Gyurgyák János – Varga Tamás 1986-ban. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 45. sz. (A továbbiakban lásd: Mester Miklós – interjú) Mester Miklós életútjáról részletesen lásd.: Som-

Mester Miklós 1906-ban született, az Udvarhely megyei Rugonfalván, református családban. Szülei húsz hold földön gazdálkodtak, és ez lehetővé tette számukra, hogy fiukat taníttassák. Az egyetemi tanulmányait 1925-ben a budapesti Közgazdaság-tudományi Egyetemen kezdte meg, de érdeklődése inkább a történelemtudományok felé orientálta. 1937-ben Jancsó Benedek⁷ tanítványaként történészként doktorált. Doktori munkájában az erdélyi autonómia mellett állt ki, szakítva a kor hivatalos nagyrevíziós gondolatával. Az 1936-ban *Autonóm Erdély*⁸ címen megjelent könyvében, a mottóul választott József Attila *Dunánál* című verse szelleméhez hűen, nyíltan állást foglal az együtt élő dunai népek nemzeti, nemzetiségi egyenjogúsága mellett. A könyve mind az erdélyi magyar, mind az erdélyi román és szász vezető körökben kedvező visszhangra talált. Itthon is komoly elismeréseket kapott, Braun Róberttel például, a *Huszedik Század* című folyóirat főszerkesztőjével és a Révai cég lektorával a könyve megjelenése kapcsán kötöttek barátságot.⁹ De számos baloldali politikussal, értelmiségivel került jó kapcsolatba, és különösen jó viszonyban volt a népi írók körével. Személyes hivatásának tekintette – visszaemlékezése szerint –, hogy kapcsolatot tartson a román, valamint a zsidó értelmiséggel egy közös együttműködés előmozdítása érdekében. Mint írja, ezt megvalósítani nem igazán sikerült, de komoly kapcsolatrendszert szerzett elsősorban a magyarországi zsidóság köreiből, amit a háború alatti embermentő tevékenységében tudott kamatoztatni.

A politikai pályára – saját szavaival élve – személyi kapcsolatai révén került, amelyeket elsősorban a társadalmi szervezetekben való aktív részvételének köszönhetett. Tüdös Klára és férje, a befolyásos vallási és közoktatási államtitkár, majd miniszter Zsindely Ferenc javaslatára kapott képviselő-jelöltséget a Teleki Pál által vezetett kormányzó pártba. „*Én két dolgot hajtogatam képviselőként*” – emlékszik vissza Mester Miklós. „*A földreformot és a visszacsatolás után a nemzetiségi kérdést. [...] Teleki visszautasított mindkét ügyben.*”¹⁰ Ezzel indokolta, hogy a kormányzó pártból átült a Magyar Megújulás Pártjának frakciójába, ugyanis az radikális társadalmi reformokat ígért, és mögötte Mester szerint egy Imrédy által félmjelzett gazdasági szakértőgárda állt. Mester Miklós ugyanakkor azt is hangsúlyozza az 1986-ban készült visszaemlékezésében, hogy nem szabad a '80-as évek politikai viszonyaiból kiindulni akkor, amikor egy párt mellett való elköteleződést meg akarunk érteni a két világháború közötti Magyarországon. „*Egy dolgot meg kell őszintén mondani: itt*

lai Katalin: *Nacionalistaként korszakokon át – Mester Miklós (1906–1989)*. In Rainer M. János (szerk.): *Búvópatakok – a feltárás*. Országos Széchényi Könyvtár – 1956-os Intézet Közalapítvány, Budapest. 10–165. Bokor Péter: *Végjáték a Duna mentén*. RTV–Minerva–Kossuth, 1982, Budapest.

⁷ Jancsó Benedek (1854–1930): pedagógus, kisebbségpolitikai és nemzetiség-történelmi szakíró. A Bánffy-kormány nemzetiségi ügyosztályának vezetője, 1917–1918-ig a bukaresti osztrák–magyar katonai parancsnokság nemzetiségügyi előadója. 1922-től a szegedi Ferenc József Tudományegyetem tanára, a MTA levelező tagja. Kutatási területe az erdélyi románok népesítégtörténete és politikai-ideológiai mozgalmái.

⁸ Mester Miklós: *Autonóm Erdély*. 1937, Budapest.

⁹ Mester Miklós, i. m. 184.

¹⁰ Mester Miklós – interjú, 64.

*'45 után egy hallatlan kultúra következett be az ideológiai szemléletet illetően. Nem tudják megérteni a maiak, hogy én bent voltam az Imrédy-pártban, de én a mellettem ülőtől nagyon messze voltam. És sosem mondta Imrédy, hogy ezt így kell felfogni, ezt úgy kell felfogni. Ezt nem hiszik el ma. Az, hogy megkövetelték volna valakitől, hogy neked erről ez legyen a felfogásod, kérek szépen, ez nem volt.'*¹¹

1944. március 19-én Magyarország német megszállás alá került. A németekhez hű kormány alakult Sztójay Döme vezetésével. Hogyan lett Mester Miklós államtitkár e németbarát kormányban? „No, ez nem olyan egészen egyszerű” – kezdi válaszát Mester Miklós 1982-ben. Államtitkári kinevezése mögött ugyanis személyi és intézményi összefonódások sokasága állt. E tisztség betöltésénél Mester Miklós a református egyház és személyesen Ravasz László, az Erdélyi Párt, Herczeg Ferenc, Zsindely Ferenc, Fall Endre, vagy olyan az ellenállásban tevékenykedő ellenzéki politikusok, mint Tildy Zoltán, Bajcsy-Zsilinszky Endre jóváhagyását és támogatását élvezte. Saját maga úgy fogalmazta meg helyzetét, hogy a németekkel szembenálló Horthynak volt a bizalmi embere egy németeknek feltétlen hűséget fogadó kormányban.¹² Mester Miklós lényegét tekintve a németekkel szembeni ellenállás két titkos társaságának, a Magyar Testvéri Közösségnek (MTK) és a Magyar Függetlenségi Mozgalomnak (MFM) a kabinetbe beépített embere volt.¹³ Az erdélyi gyökerű Közösség az 1920-as évektől működött Magyarországon és titkos szervezeti kereteit a magyar érdekek hathatósabb érvényesítése mentén építette. A társadalmi szervezetekben éppen úgy jelen volt, mint a politikai csoportosulásokban, ahol igyekezett a kapcsolatrendszerén keresztül a magyarság iránt elkötelezett tendenciákat erősíteni, az aktuális politikai irányvonalaktól függetlenül. Miután nem valamiféle politikai meggyőződés, hanem a magyar szuverenitás védelmére szerveződött, a tagok között a baloldaltól a jobboldalig a legkülönbözőbb pártállású embereket lehetett megtalálni. Ugyanakkor a szuverenitás iránti elköteleződés, a 30-as évek közepétől egyre erőteljesebben a németellenesség irányába hangolta, és tagjait is ennek jegyében szervezte be. A Függetlenségi Mozgalom Teleki Pál miniszterelnök munkájához kapcsolódik, aki tanítványát és bizalmi emberét, Szent-Iványi Domokost azzal bízta meg, hogy mint az egyik miniszterelnökségi osztály (Tájékoztatási Osztály) vezetője gyűjtse egybe és hangolja össze a politikai elitben, a minisztériumokban, az államigazgatásban a német birodalmi politikától idegenkedő személyeket. Teleki halála után ez a kapcsolatrendszer MFM néven Szent-Iványi koordinálása alatt továbbra is egyben maradt. A két szervezet között a közös tagokon és a közös németellenes elköteleződésen keresztül szoros kapcsolat alakult ki. Ennek köszönhetően a politikai elit németellenes körei összekapcsolódtak olyan, akár parlamenten kívüli ellenzéki erőkkel is, akik között a nyílt szintéren elképzelhetetlen lett volna az együttműködés.

¹¹ Mester Miklós – interjú, 24.

¹² Bokor Péter, i. m. 143.

¹³ Az MTK és az MFM tevékenységéről részletesen lásd: Szekér Nóra: *Titkos társaság – A Magyar Testvéri Közösség története*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2017.; Szekér Nóra: *Szent-Iványi Domokos és könyve*. In *Magyar Szemle* 2013/11-12, 108-126.; 2014/1-2. 48-65. Miután e titkos társaságok történetével e folyóirat hasábjain is már részletesen foglalkoztam, itt csupán utalásszerűen térek ki rájuk.

Jellemző e történelmi helyzetre, hogy Mester Miklós úgy lett bizalmi embere Horthynak, hogy államtitkársága előtt Horthyval semmiféle kapcsolata nem volt, sőt Mester véleménye szerint „1944. március 19-e előtt velem Horthy szöbe sem állt volna, már csak azért sem, mert a földreform híve voltam, és ezt a parlamentben is nyíltan hangoztattam. [...] Egyszóval: a német megszállás előtt én túl radikális lettem volna a konzervatív Horthynak.”¹⁴

Horthy és Mester között kialakult bizalmi kapcsolat és a magas szintű politikai együttműködés rámutat egy olyan jelenségre, ami a történelmi események logikáját árnyalja. A „békeidők” politikai érdekviszonyait és társadalmi beidegződését felülírhatja egy mélyebb történelmi „logika”, jelen esetben a németekkel való szembenállás, ami közös platformot és közös együttműködést teremtett egymással nehezen összeilleszthető politikai meggyőződések között is. Ez a fajta összefogás 1944-ben Magyarországon távolról sem teremtett „nemzeti egységet”, de nem is korlátozódott kizárólag Horthy és Mester Miklós együttműködésére.

A nácizmussal való szembenállás során, ha nem is tömegével, de létrejöttek ilyenfajta „koalíciók” kommunisták és konzervatívok között, jobb- és baloldal között. Példa erre Mester Miklóssal is szoros kapcsolatban álló társaság, a Csomóss Miklós köré szerveződő ellenállási mozgalom, a *Magyar Haza-
fiak Szabadság Szövetsége*. Politikai nézetét tekintve igen heterogén összetételű kör volt ez, ahol a közös platformot egyrészt a németellenesség jelentette, másrészt a szociális érzékenység. „Számomra nemcsak természetes volt, hanem – hogy úgy mondjam – felemelő is, hogy itt együtt tud működni Csomóss, az erősen nacionalista magyar, a svábból asszimilált, nagyon jó magyar érzésű, kommunista nézetű Faust Imrével”¹⁵ – fogalmaz Mester Miklós.

Az erdélyi származású Csomóss Miklós a húszas években az első magyar nemzeti szocialista párt alapítója volt, majd 1928-ban a Nyilaskeresztes Párt igazgatója lett. 1939-ben azonban kilépett a pártból, mert úgy látta, hogy ott egyre erőteljesebben érvényesül a német befolyás, és Bajcsy-Zsilinszky Endre táborához csatlakozott. „Központi hely volt Csomóss lakása. Oda kubikosok is jártak, orvosok, mindenki. Csomóss nem volt széles látókörű ember, de a szociális érzéke kifejlődött. Hozzá járt József Attila is”¹⁶ – emlékszik vissza Mester. De József Attilán kívül rendszeres vendégei voltak Weisshaus Aladár kommunista frakciójának hívei, Szász Béla, Fall Endre, Gellért Andor, Faust Imre, Hamza D. Ákos, Csomor Gusztáv, Bajcsy-Zsilinszky Endre, báró Atzél Ede, Dudás József, a kommunista Somogyi Miklós, de megfordult ott az ifjú gróf Bethlen István és maga Bibó István is. A bevezetőben idézett gondolatok megfogalmazásánál ebben a társaságban szerzett benyomásai is szerepet játszhattak.¹⁷ Érdekessége a társaságnak, hogy nemcsak Csomóss Miklós, de számosan közülük (Unghváry Sándor, Szász Béla) tagjai, sőt alapítói voltak az 1920-as évek közepén az első nem-

¹⁴ Bokor 1982, 144.

¹⁵ Bokor 1982, 168–169.

¹⁶ Mester Miklós – interjú 32–33.

¹⁷ Csomóss baráti köréről lásd: Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (ÁBTL) V-2000/26. 155.

zeti szocialista pártnak. Később azonban, amikor az erősen német befolyás alá került és a német térhódítás eszköze lett, szembefordultak a mozgalommal.¹⁸ A radikális jobboldalról indulók mellett azonban ott voltak az illegális kommunisták köreiből jártas mozgalmi emberek. „Egyszóval igen vegyes alakulat volt ez, de kétségkívül Hitler-ellenes” – összegzi a társaság összetételét Mester. A német fenyegetés erősödésének hatására a legmegbízhatóbb belső kör *Magyar Hazafiak Szabadság Szövetsége* néven illegálisan működő ellenállási szervvé alakult, akik a konspiráció szabályai szerint működve a katonai ellenállásban is szerepet vállaltak. Mester Miklóssal, a kormányba beépített államtitkárral az ellenállási munkában is szoros együttműködésben álltak.

De visszatérve Mester Miklós tevékenységére: mit jelentett a gyakorlatban Horthy bizalmasaként részt venni a Sztójay-kormányban? Az államtitkári székből is a konspirációs szabályok betartása mellett lehetett csak tevékenykedni. A németek ellen irányuló tervekről nem szerezhettek tudomást sem a miniszterelnök, sem a miniszterek. Mester Miklós tevékenységét elsősorban Ambrózy Gyula, a kormányzói kabinetiroda főnöke irányította, Mester közvetlenül vele állt kapcsolatban. Ambrózy Gyula fontos láncszeme volt a németekkel szembeni ellenállásnak, ugyanis ő volt az összekötő kapocs Horthy kormányzó és a németellenes csoportok között.¹⁹ Mint Horthy feltétlen bizalmi embere erős befolyással volt Horthy döntéseire. Mester Miklós megfogalmazása szerint „ha 1944-ben, hatalmának megingása idején Horthy öreg kora és szerény tehetsége ellenére is viszonylag férfiasan tudott viselkedni, abban döntő szerep jutott Ambrózy Gyula befolyásának. Ambrózyénak és Bethlenének.”²⁰

Mester Miklósnak elsősorban a magyarországi zsidók mentése volt a feladata.²¹ Korábbi közéleti tevékenysége révén ismerte a zsidóság számos kulturális és vallási vezetőjét, többek között Komoly Ottót, Molnár Endrét, Stern Samut, akik Mester Miklós államtitkári hivatalába rendszeresen bejárhattak, akkor, amikor már a sárga csillag viselése kötelező volt, és „egyetlen egy minisztériumba egy csillagos zsidót be nem engedtek”.²² A zsidóság vezető személyiségeihez befutottak a zsidóságot ért visszaélésekről és brutalitásokról szóló hírek. „Én azonnal mentem a hírrel a kabinetirodába, hogy ez történt, intézkedjenek. És intézkedtek is. Előfordult, hogy különböző csendőrtiszteket felrendeltek és azok kétségbe voltak esve, nem tudták, mi az oka, hogy őket odahívadják. Ha a kabinetirodán túl nem is jutottak

¹⁸ Ezt az élményt dolgozza fel Unghváry Sándor: *Mit láttam az Andrassy-úti nyilasházban? A hungarizmus élete és bukása*. Új Somogyi Nyomda, 1939, Kaposvár.

¹⁹ Haraszi György (szerk.): *Vallomások a holtak házából*. Ujszászy István vezérőrnagynak, a 2. vkf. Osztály és Államvédelmi Központ vezetőjének az ÁVH fogságában írott feljegyzései, Corvina, 2007, Budapest, 271.

²⁰ Mester Miklós – interjú, 84. „Ambrózy mondta meg Horthynak, hogy ki az, aki audienciára jön, és mit kell neki mondani. Ő írta a leveleket, a beszédeket, a memorandumokat. Ha 1944-ben, hatalmának megingása idején Horthy mégis... öreg kora és szerény tehetsége ellenére is viszonylag férfiasan tudott viselkedni, abban döntő szerep jutott Ambrózy Gyula befolyásának. Ambrózyénak és Bethlenének.” Bokor Péter, i. m. 139.

²¹ Mester Miklós embermentő tevékenységéről adalékok: Schmidt Mária: *Kollaboráció vagy kooperáció? A Budapesti Zsidó Tanács*. Minerva, 1990, Budapest.

²² Mester Miklós – interjú, 84.

Horthy elé – bár az is előfordult, hogy Horthy maga személyesen járt el, hogy ezt meg amazzt ne csinálják –, a kabinetirodában figyelmeztették őket, hogy a kormányzó tud ezekről a dolgokról, és hagyjanak fel ezekkel a brutalitásokkal.”²³

Rengeteg zsidó ember életét mentették meg a Mester Miklós által kiadott mentesítő levelek. E mentesítések kiadásának körülményeire Mester Miklós így emlékszik: „A belügyminiszternek fenn volt tartva egy kontingens a mentesítésre. A minisztertanács – tehát a Sztójay-kormányról van szó – három minisztere: Imrédy, Jaross Andor, Huber Antal azt mondták, hogy közölni kell a neveket. Ez azt jelentette, hogy ebből a mentesítésből akkor nem lesz semmi. [...] Most mi kisütöttük Ambrózyval a következőt: akik beadják a kérésüket mentesítésre, azoknak mindegyiknek adunk egy levelet, minisztériumi pecséttel, vallás- és közoktatásügyi minisztérium fejlécével, hogy az illető beadta a mentesítési kérvényét, a mentesítés folyamatban van, és ő a kormányzóság védelme alatt áll. Rengeteg ilyen levelet adtunk ki, úgy harmincezer embert érintett.”²⁴

A nyilas puccs után Mester Miklósnak is menekülnie kellett. Klastrompusztán, majd a budapesti Bethesda kórházban bujdosott hamis papírokkal az ostrom végéig. A háború után mint kompromittált politikust letartóztatták, és a budapesti szovjet parancsnokságnak az ügyészeti osztályán hallgatták ki, ahonnan három hét múlva engedték csak szabadon. Az eljárás után ugyan igazolták, de 1951-ben mint osztályidegent kitelepítették a Borsod megyei Felsővadász községbe, ahol erdőgazdasági munkát végzett. Budapestre csak 1956 után térhetett vissza. Az Elektromos Mérőkészülékek Gyárában helyezkedett el munkás beosztásban, majd a Művelt Nép Könyvterjesztő Vállalatnál volt előadó 1966-ig, nyugdíjazásáig. A Sztójay- és Lakatos-kormányban vállalt szerepéről 1977-ben beszélt először a nyilvánosság előtt, a Bokor Péter által rendezett *Századunk* című dokumentumfilm-sorozatnak adott interjújában.

(Az írás a Kahler Frigyes – Bank Barbara (szerk.) *Az Utak és útkereszteződések – Ünnepi tanulmányok M. Kiss Sándor tiszteletére.* (TITE, Budapest, 2013) című kötetben megjelent tanulmány rövidített és átdolgozott változata.)

²³ Uo. 85.

²⁴ Mester Miklós – interjú, 86–90.

M E Z E I B A L Á Z S

A VALLÁSRÓL A 20. SZÁZAD MAGYAR FILOZÓFIÁJÁBAN

Pauler Ákos, Brandenstein Béla, Gondos László

A vallásról való gondolkodás értelme

A vallásról való gondolkodás sokféleképpen jelen volt a magyar nyelvű filozófiában már a 20. századot megelőzően is. Említendő Kovács Ödön *Vallásbölcsezet kézikönyve* című munkája (1876), amely a vallásról való gondolkodás első magyar nyelven írt, nagyszabású alkotása. Ennek a hegeli ihletésű munkának számos értékes mérlegelése és meglátása hatott bizonyos mértékig a 20. századi kiemelkedő, magyar nyelven is író gondolkodókra. A jelen szövegben e tekintetben csupán három életműre, Pauler Ákos, Brandenstein Béla, végül Gondos-Grünhut László munkásságára szorítokozom. Ezeket vizsgálva megállapítható, hogy egymástól eltérő pályát futottak be, ám – a történelem drámai változásai ellenére – azok mégsem maradtak folytatás nélkül. A 20. század második felében a vallásról való gondolkodás megújult, és a kortárs évekre átnyúló eredményeket hozott, pl. Vető Miklósnál. A nevezett szerzők munkássága egységesen a vallásbölcseleti perspektívában helyezhető el.¹

Ezen áttekintés figyelemmel van arra, ami saját munkám folytán jött létre a 2000-es évek során.² E gondolkodás értelmét röviden abban lehet meghatározni, hogy a valóságról szólván egyrészt a filozófiai hagyomány jelentős részétől eltérően nem az egyes szám harmadik személyű értekező prózát tekinti meghatározónak, nem is a dialogikus megszólalást, hanem a vallomást, az önfeltárlót, a revelatórikusat; másrészt ezen a módon azt is kifejezi, hogy a valóság külsőleges leírásai nem képesek a felszín mögé hatolni már csak formai okból sem, de különösen azért, mert a formához kapcsolódva a valóságot összetévesztik valami külsővel; avagy, ehhez mérten, valami belsővel; végül a vallásról való gondolkodás nyilvánvalóan enciklopédikus és multidiszciplináris bevezetéssel és kitekintéssel bír, de önmagában véve s lényegét tekintve nem lehet ilyen, mert ez esetben a valóság valódi elgondolása beleesne a korábbi megközelítések csapdájába, és a valóság valódi elgondolása (mint a vallásról való gondolkodás) elgondolatlan maradna.

¹ Természetesen van több olyan kiváló személyiség a magyar gondolkodás hagyományában, akik a fenti áttekintéshez kapcsolódnak. Elsősorban Hamvas Béla, másodsorban Várkonyi Nándor, s még mások is említhetők. A fenti sor azonban az egyetemi-akadémiai filozófia körében maradván igyekezett egy újjáéledő hagyományt végigkövetni a mai napig, s nem célja a teljes magyar nyelvű gondolkodás áttekintése.

² Mezei 2003, 2004-5, 2010, 2013, 2017.

A valóság nem külső vagy belső, nem elvi vagy kezdeti, nem lehetőségi vagy tényleges, hanem mindezeket megelőzően *voltaképpen*. Schelling szavával azt mondhatjuk: *unvordenklich*, előre-el-nem-gondolt, tehát nem gondolható el saját magán kívülről, mivel ez esetben az elgondolt is e külső variánsa lesz (ontoteológia). A kifejezést úgy igazíthatjuk át, hogy a valóság *unausdenklich*, azaz nem gondolható ki, nem gondolható el „kívülről”, önmagán kívülről; csupán önmagából. A *Vallásbölcselet* üzenete abban áll, hogy a vallásról való gondolkodás valójában nem lehet más, mint vallásról *valló* gondolkodás, amennyiben ez a vallás maga a valóság – nem *exteriore* vagy *interiore*, hanem *voltaképpen*, valóban. Az ide tartozó gondolkodás csak lassan alakult ki, tétován és tévutakon keresztül; ám mégis létrejött, noha mindig voltak és lesznek erők, akik szerint e gondolkodás értelmetlen, nem létező, nem is alakítható ki, s ha valaki mégis ezen az úton jár, jobban teszi, ha letér róla. Azt, hogy erről az útról soha magát komolyan vevő gondolkodó nem térhet le, az alábbiak is mutatják.³

Előzmények: Kovács Ödön

A 19. század második felében megélnéült a magyar nyelvű vallástudományi, vallásfilozófiai tevékenység. Ennek jele pl. Ipolyi Arnold *Magyar Mythológiája* (1854), de ide kell sorolnunk Kovács Ödön *A vallásbölcselet kézikönyve* című munkáját is (1877–1878). Ez utóbbiról ejtenék néhány szót. Nem eltúlozva e munka sajátosságát – mely erősen függ elsősorban Otto Pfleiderer (1839–1908) munkáitól, ezen keresztül Hegel vallásfilozófiájától – mégis azt mondhatjuk, hogy a munka szellemdús, módszertanilag fölöttébb tudatos, és sajátos hozzájárulása a korszak vezető tudományos műveihez nem érdemtelen. Elsősorban azt a módszertani fogást említem, amellyel saját munkájában Kovács Ödön az általános szellem megközelítését a vallási szellem felől tartja bejárhatónak, ez utóbbit pedig a vallási „tünetmények”, azaz a történeti vizsgálatban adódó adatok oldaláról meghatározhatónak. A vallási szellem tiszta megjelenését a „keresztyénségben”, azaz a protestáns felekezet felfogásában látja meg, ez a vallási fejlődés csúcsa, amely azonban nyitva áll további változásokra annak érdekében, hogy Istent valóban „lélekben és igazságban” imádhadjuk. Más szóval Kovács a 19. századi haladáselvű protestantizmus sodrához tartozik, s viszonylag rövid élete során (1844–1895) nemcsak külföldi útjain állt a korszak vezető teológusaival kapcsolatban, hanem tökéletesen felkészült volt a legjelesebb vallástudósok munkáit illetően is, különös tekintettel Max Müllerre (1823–1900). A vallásra vonatkozó, magyar nyelvű írásai, reflexiói részben a nagyenyedi kollégium szükségleteihez szabottak, részben prédikációihoz; de mindenütt átfénylik egy kiváló, felkészült, sokoldalú gondolkodó profilja, aki számára a vallás – ebben a magyar formában – a legfennköltebb tárgya a „vallásbölcseletnek”.⁴ A vallásbölcselet elsősorban módszertanilag tisztázza azt, hogyan közelíthet-

³ De különösen Mezei 2017, Conclusion.

⁴ Kovács 1876. A bölcselet kifejezés itt, a 19. századi szóhasználatnak megfelelően, a filozófia magyar fordítása.

jük meg a vallás lényegét. A lényeg a tünemények útján közelíthető meg, azaz, miként Kovács fogalmaz, „genetice”. Ez tehát, a szóhasználat ellenére, merőben történeti útnak látszik, ám a szerző mégis a lényeg felől bontja ki a történeti megközelítés szükségességét, melyen keresztül lehetséges a vallás mint kijelentett, apokaliptikus vallás elérése, amelyben az isteni „fanerózis” objektíve megnyilvánul.⁵ Ebben nyilatkozik meg a természeti vallás véges szellemével szembeállított végtelen szellem, a voltaképpeni vallási lény, Isten.

Böhm Károly, Pauler Ákos

Kovács Ödön rendszeres gondolkodó volt, de tanítási és lelkipásztori kötelességei mellett nem jutott ideje az elméletileg, filozófiailag is sokoldalúan kidolgozott és elmélyített „vallásbölcshészetre”. Kortársa, Böhm Károly (1846–1911) *Az ember és világa (1883–1906)* című díjnyertes magnum opusában ugyan alig beszél a vallásról, s ahol mégis, ott másodlagosnak, szempontszerűnek állítja be, s ez a törekvése erőteljesen alávetett a vallás lényegéről kifejtett kezdetleges elképzeléseknek. A leginkább pozitív megnyilatkozása Böhmnek a vallás körében az, hogy a vallás abszolút nézőpont, a szentségesre mint értékre vonatkozó becslés legmagasabb foka: *„A »szentséges« ennél fogva nem ismereti tárgy, melyet külön érzékkel kellene megragadnunk; csak azon képesség kell hozzá, hogy az értéknek fogalmát teljes határozott summitásában elképzeljük. Minthogy pedig ez, amint a 20. §-ban láttuk, minden becslésnél tényleg megevan, azért a »vallás« mindenkiben benne rejlik; még pedig nem mint külön érzék, hanem mint praeformált pszichológiai processus és mechanismus. De tartalmát nem ekstasissal, hanem egyszerű logikai munkával kell megállapítani. S azért a »vallás« állapota tényleg a logikai munka alá esik; ami az igaz, jó és szép logikumával ellenkezik, az nem lehet a »vallásnak« meghódolásnak az imáandó tárgya, hanem csak a babonás fejletlenségnek jelzője. Mert a »tökéletes« csak abban bírja tartalmát, ami maga erejével a summitas fokára felemelkedik.”*⁶

Mindezzel azonban egyben a vallás önálló fennállása ellen is voksol. Az „ekstasis” burkoltan lekezelő elvetése, ezzel szemben a „praeformált pszichológiai processus és mechanismus” korban divatos (de alaptalan) elgondolása elsőbbséget kapnak. Böhm visszatérően említi a vallásnak mint pótléknak a szerepét, például szexuális vágyak kielégítésében; s az érzelmi mérlegelessel szemben az intellektuálist emeli ki. Ahol a leginkább elvárnánk a vallás körültekintő tárgyalását, az erkölcs körében, ott Böhm nem sok szót veszteget rá: *„Nem az erkölcsiség a vallás lényege – amint Kant élelméjűen, de rigoristice tanította; ez csak a dogmáknak értelme, amelyet Kant az erkölcsi törvényből akart beléjük magyarázni. Az a belső vonzalom, amely az embert az istenhez ragadja, az aesthetikai szabadság után való kiirthatatlan vágy. Innen a művészet és a vallás örök összefüggése, a religió és az aesthetikai élvezet elszakíthatatlan köteleke.”*⁷

⁵ I. m. 374.

⁶ Böhm 2003, IV, 29.

⁷ Böhm 2003, V, 20.

Az „aesthetikai” szabadság utáni vágy tehát a vallási lényeg; s ha ezt meglehetősen felületes vélekedésnek kell nyilvánítanunk, Böhm nem áll egyedül vele, mert ott állnak mögötte a 19. század második felének szcientistái, még azok is, akik – miként Franz Brentano – a kérdést mélyebben és alaposabban látták. Mindezen megnyilvánulásokban sok az esetleges, az ellentmondásos, a tisztázatlan, a mechanisztikus képzelet. Ám Böhm fiatalabb kortársa, Pauler Ákos ezen a szinten messze túllép. Nála a vallási valóság önálló. Ennek pontosabb meghatározásában azonban már Pauler sem egészen biztos. A *Bevezetés a filozófiába* szövegében a vallás és tudomány viszonyáról szólva a vallást hitként azonosítja, amely nem céloz racionális megértést.⁸ Höffdinget idézi jóváhagyólag, aki szerint a vallás „az értékek fennmaradását biztosító valóságokba vetett hit”.⁹ Az abszolútum Pauler rendszerében szükségképpen adódik: „A metafizikai redukció az abszolút, örök, változatlan, leghatalmasabb, a világtól különböző, de arra szüntelenül ható, azt a reá irányuló szeretet által irányító szubstancia létének felismerésére vezetett. E spekulatív fogalom még nem teljes isteneszme, csak azzá lesz, ha mint közvetlenül felismert tartalom eszményként hatja át az ember lelkiéletét. Ekkor azonban már nem mint metafizikai spekuláció tárgya, hanem mint a vallásos hit tartalma merül fel tudatunkban. Ennyiben metafizikai belátás és vallásos hit úgy viszonylanak egymáshoz, mint következtetés a közvetlen élményhez.”¹⁰

Az abszolútum tárgyalása során Pauler kiemeli, hogy ennek logikai fel fogása szűkösebb, mint amit a vallásos hit észlel, de nem fejt ki, pontosan mi is a különbség. Kifejtetlen marad az a kérdés is, hogy a vallásos hitben feltáruló „teljes isteneszme” tudományosan, filozófiailag mennyiben, hogyan releváns.

A *Metafizika* című posztumusz Pauler-mű (1938) mindezt felülvizsgálja. A vallási mint hit itt nem valamiféle mellékes toldaléka az abszolútumhoz való viszonyunknak, hanem hangsúlyos és racionális. Pontosabban fogalmazva: az abszolútum egyfelől a hit tárgya, de egyben a szereteté és a reményé is, tehát gazdagabb a fogalmi kör, mint a *Bevezetés* lapjain olvasható. Másfelől az abszolútum vallásilag is racionális jellegű bizonyos mértékben,

Ámmer Gergő: Dávid II.
(2017, bronz, 115×55×80 cm.
Fotó: Paráda Zoltán)

⁸ Pauler 1920, 77.

⁹ Uo. Helyesen írva a nevét: Harald Höffding (+1931).

¹⁰ Uo., 196.

és ezért racionális hatással is jár, végeredményben a filozófia egész rendjének meghatározó hatásával. Érdekes itt a *Metafizika* vonatkozó részét hosszabban idézni: „Mindkét megragadási módban, tehát mind a filozófiaiban, mind a vallásiban, az a közös vonás, hogy ráébredés által új tartalmak merülnek fel a tudatban. Ennyiben a vallási megragadásban is van ismereti, logikai elem: az Abszolútum vallási felfedezése nem merőben irracionális. Ez utóbbit tévesen azonosítják csak a hittel: e vallási megragadásban ugyanis szeretet és remény is van. Hit, amennyiben nem észbeli bizonyítékon indul meg; szeretet, amennyiben a tökély utáni vágy ébreszti fel, s remény, mert az Abszolútumtól várja lelkünk a végső megváltást (1. f. [93. §.]). Ez a hit azonban szükségképpen át van itatva racionális elemekkel is, lévén az ember lelke egységes, mely nincs egymástól légmentesen elzárt szakaszokra osztva. A racionális elem a vallási állásfoglalásban abban nyilvánul meg, hogy az az Abszolútum gondolatától elválaszthatatlan; ez pedig már logikum, mely csak mint a relatívum korrelatív fogalma bír értelemmel. [...] A három alapbizonyosság mellett csak egy ősbizonyosság van: az Abszolútum, azaz Isten léte. Igaza van Malebranche-nak: nous voyons tout les choses en Dieu [minden dologban Istent látunk – a szerk.]. Ezzel Augustinus és Descartes álláspontja győz: az Abszolútum – Isten – valamiféle közvetlen (bár természetesen nem teljes) megragadása minden bizonyosság végső alapja.”¹¹

Pauler a vallásit ezen túlmenően mégis bizonyos keretek között kezeli, mivel az erkölcsi és a művészi sem lehet vele azonos, noha kapcsolódnak egymáshoz. A rendszer ezzel együtt erőteljesen teisztikus formát ölt a *Metafiziká*-ban, noha a vallás széles körű, elmélyült és alaposabb kifejtése itt is elmarad.

Brandenstein Béla

Brandenstein Béla (1901–1989) életművének akár a jelen szempont szerinti, tehát rövid, tömör áttekintése annak hatalmas terjedelme miatt nagy nehézségbe ütközik. Ráadásul egyes munkáit magyarul és németül is megírta, némi változtatással. Brandenstein a 20. századi magyar filozófusok nagy részéhez hasonlóan kétnyelvű volt, de ő ezenfelül súlyt fektetett arra is, hogy munkáit németül is kiadja. 1945-ben elmenekült Budapestről, s tanszékére az akkor még Pázmány Péter Tudományegyetemen végül is nem Szilasi Vilmos, hanem Fogarasi Béla került. Ám miután sikeresen letelepedett Saarbrückenben, töretlenül folytatta életművét egészen haláláig. Ennek során jelentős mennyiségben publikált mindvégig a neoskolasztika által ihletett, de azon messze túllépő, analitikus-enciklopédikus modorban.

Ebben a jelentékeny életműben kiemelt szerep jutott a vallásinak, az isteninek, a metafizikainak. A jelen áttekintésben három munkát használok: a *Bölcseleti alapvetést* (1935), *Az ember a mindenségben* (1936–1937), a *Művészet-filozófiát* (1930), illetve egyik utolsó munkáját, a *Was ist Philosophie?*-t (1981).

¹¹ Pauler 1938, 96–97.

Brandenstein első átfogó munkája, amely azonnal mutatja enciklopédikus törekvését, a *Bölcséleti alapvetés*. Ebben a vallási kérdés metafizikai szinten merül fel, de már ebben is messze túllép Böhm korlátolt és Pauler zárkózott megközelítésén. Tökéletesen ismerve a vallásfilozófia nyugati fejleményeit Platónról kezdve Max Schelerig, Brandenstein határozottan neoskolasztikus-neotomista alapon állva érvel az isteni valóság, annak racionális bizonyíthatósága mellett. „Az abszolút, személyes szellemi őszalóság” szükségszerűen megismerhető. Részletezve: „Isten aktuálisan végtelen, abszolút módon teljes valóság, minden korlátozás és hiány nélküli való tiszta pozitivitás; ilyen értelemben [...] egyúttal az őshatározmányokkal egyjelentésű ősertéknek is bizonyul; hiánytalan abszolút őstartalma, szabad őszakarata, a szabad ősjó, hiánytalan abszolút őszformája, szükségszerű ősertelme, a szükségszerű ősigazság, hiánytalan abszolút őszalakulata, vagyis [...] sajátosan aktíve és aktuálisan lehetséges őszérzelme, az őszépség.”¹²

1936-ban az MTA gondozásában megjelent *Az ember a mindenségben* című munkája a fiatal filozófus a magyar gondolkodásban addig ismeretlen kiválóságának a bizonyítéka. A műcím visszaüt a magyar filozófiában korábban létrejött szisztémára, Böhm *Az ember és világa* című munkájára, amivel a szerző be is jelenti, hogy itt a magyar filozófia rendszeralkotó törekvésének folytatását kínálja. Brandenstein fiataalkori műve (részletes elemzést számos fejezete megérdemelne) a vallás problémáit minden korábbi szerzőnél részletesebben és kiemelten fejti ki. A vallás először is a kultúra „kifejezésekként” kerül előtérbe, mint történeti fejlődés, amelyben a kezdetlegestől fokozatosan jutunk el a fejlettebbig. Ennek során a szerző a vallás különösségét hangsúlyozza, mivel „a vallás értékei mindig többé-kevésbé ellentétesek a földi élet értékeivel...”¹³

Ezen a szinten túllépve alaposan látja és be is mutatja a vallás személyes formáját: „A vallás is egy természetfölötti, metafizikai valóságban és világréndben való elvi, világnézeti meggyőződés és az ennek a valóságnak megfelelő életre és gyakorlatra való törekvés, azaz metafizikai erkölcs: ámde vallási jellegét éppen az a meggyőződés adja meg, hogy ez a metafizikai valóság, legalábbis legmélyebb lényegében, fölöttünk áll, és arra mi kényszerítő befolyást nem gyakorolhatunk; ellenkezőleg, nekünk kell teljesen hozzá igazodnunk és pedig elsősorban hozzá legközelebb álló belső mívoltunkban, lelki életünkben, érzületünkben, és csak másodsorban a belsőnk kifejező külső, fizikai viselkedésünkkel, cselekedeteinkkel.”¹⁴ Ezen keresztül a vallás lényegére térve kifejti, hogy „a vallás lényegét nem a metafizikai valóság, a vallási tárgy felfogásának milyensége, hanem először egyáltalában való felvétele, másodsor az ember, a vallásos alany hozzá való viszonyának felfogása és vele szemben való gyakorlati és általános erkölcsi magatartása alkotja”.¹⁵ A legfontosabb azonban, ahogyan ezt a szerző nagyon pontosan és mélyen látja, a vallási „élmény”, amelyben az ember „egész valóját betöltő áhitattal lát magában egy új

¹² Brandenstein 1935, 313. Az „ős-” előtag Brandensteinnél merőben „eredeti, első, elvi” jelentést hordoz (a német *ur-*-nak megfelelően), s itt nem merül fel az elviség másodlagos volta (a potencia nem a voltaképpeni valóság). Tehát ez egyfajta platonizmus.

¹³ Brandenstein 1936, I, 248.

¹⁴ Uo., I, 609.

¹⁵ Uo., 610.

valóságot, határtalan új világot megnyílni, az élet mélyén rejtett rend, az élet fölött boltozódó új, tiszta, szép, boldog élet világosodik meg előtte és ennek középpontja, magva, napja az őt betöltő, megváltó és felemelő, végtelenül szerető, ősien erős személyiség, aki iránt immár ő is teljes szeretetet, szabadon és mégis szinte ellenállhatatlanul odaadó imádatot érez és mint örök, jóságos, szent és mindenhatalmú atyjának hazaérkezett, megnyugodott, megváltott és boldogan megszentelt gyermeket tudja önmagát. Ehhez a tudathoz azután a lélek Isten erejéből megedződött és szinte végtelenné, legyőzhetetlenné váló szellemi erejének és hatalmának a tudata is hozzákapcsolódhat”.¹⁶

Brandenstein határozott teizmusa szerint a vallás tehát forrás: a személy belső életének, a családnak, a társadalomnak, a történelemnek egyaránt. De *Művészetfilozófiája* is ugyanennyire teisztikus: a művészet mint a szépség megalkotása az isteni teremtés imitációja a nyugati világban;¹⁷ maga a szépség az isteni összszépség leszármazása;¹⁸ s a művész pszichológiája is a végső kérdésekkel való küzdelem megannyi formájában zajlik, ahogyan ezt költők, írók és zeneszerzők sokasága mutatja meg, akik valamiképpen az istenivel birkózva jutnak el az alkotásig. A szépség mint alapkategória, az alkotás és a belső élet pszichológiája tehát egyaránt a vallási dimenzió meghatározása alatt áll. E meghatározás részben formális, hiszen a művészettörténet jelentős része egyházi jellegű; részben azonban informális, mivel a szépség objektívítása és az alkotás szubjektívítása mindenkor a maga sajátos módján valósult meg; a művész emberileg is mindenkor a maga útját járta.

Végül térjünk ki Brandenstein utolsó, életében megjelent könyvére, a *Was ist Philosophie?*-ra. Ez a könyv igen rövid a nagy, szisztematikus munkákhoz képest, ám felépítésében ugyancsak szisztematikus: az embert, a megismerést, a művészetet és a morált egyaránt tárgyalja (azzal a különösséggel, hogy egyes fejtegetések apróbetűvel szedve jelennek meg a fejezetek végén mint a hallgatóktól érkező kérdésekre adott válaszok). Nos, itt a vallás kérdése beszorul a technikai kérdések közé, ezen belül is csak az apróval szedett vitarészben szerepel.¹⁹ Ám ezen pozíciójában hangsúlyos: a fejezethosszúságú szöveg részletesen elemzi Hans Küng *Existiert Gott?* című munkáját, ezen túl az istenérvek kérdését, amelynek során hosszan idézi Szt. Tamás istenérveit. A bemutatás során azonban nem foglal egyértelműen állást afelől, hogy az istenérvek mennyiben tekinthetők érvényesnek, s azt is csak egy félmondatban említi, hogy a racionális istenérvek csupán utalnak az Isten–ember viszony sajátos jellegére.²⁰

¹⁶ Uo., 617–618.

¹⁷ Brandenstein 1930, 16, 18, 45, 135.

¹⁸ Uo., 80.

¹⁹ Brandenstein 1981, 72–92.

²⁰ Lásd ehhez még: Mezei 2005.

Gondos László

Vegyük szemügyre Gondos-Grünhut László (1903–1962) gondolkodását a vallási valóság kapcsán. A zsidóságából katolikus hitre tért Gondos (született Grünhut) németországi tanulmányai és publikációi után megpróbált helyet találni a magyar filozófiai életben, ez azonban nem sikerült. Szegedi diákoknak tartott rendszeres előadásai mégis nagy népszerűségnek örvendtek, s ezért 1948-ban felajánlották neki a pécsi egyetem filozófiakatedróját – ha és amennyiben belép az akkor éppen Magyar Dolgozók Pártja nevet viselő kommunista pártba. Gondos ezt elutasította, ezért önfenntartását tanítóként volt kénytelen biztosítani 1956-ig. Ekkor családjával Németországba menekült, itt gimnáziumban tanított. Az, hogy ma mégis ismerjük nevét és alakját, részben számos, később nevet szerzett tanítványának, főképpen Vető Miklósnak és – aránytalanul kisebb mértékben – saját munkáinak köszönhető.

Gondos munkáiban a vallásról való gondolkodás a korábbi limitált módokatól kiemelkedve váratlanul totális szerepre tör. Gondos ugyan alapos filozófusi-szociológiai képzettséggel bírt, ám megtérése után egyetlen cél vezette: a vallási valóság filozófiai-misztikus feltárása. Ennek során több írást is kiadott, még több kéziratban maradt; s kiadott írásai sajátos módon idézik a nagy misztikusok írásait, kortársai közül leginkább Simone Weilt. Az egyetlen és valódi valóság: Isten; az ember és a világ csak ennek vonatkozásában áll fenn, de mindennek az eredetét, értelmét, célját az istenséghez való viszony adja. E viszony voltaképpen kifejeződése az ember és Isten vallási kapcsolata. Miként írja, *„Isten az igaz létező, a végtelen hatalom, aki legyőzte a semmit, aki a világot a semmi szakadékából kiemelte és fölötte megtartja, a semmi sötétségében az örök fény, magányos vándorlásunk célja, a semmi magányából való megváltásunk. A világ egy mese, amelyet Isten tiszta örömeiben, lényege kifejezéseként mesél el a léleknek. Istennel a semmi vizein lebegve és meséit hallgatva élünk igaz boldogságban. Ha azonban elfordulunk Istentől és a semmitől menekülve a világban keresünk menedéket, a világ realitássá válik a számunkra, amelyhez hozzátartozunk. Így keletkezik az örök valóságból az érzéki világ.”*²¹

A lélek, amely magányosan és küszködve időzik a semmiben, néha felemelkedik Istenhez. Pillanatokra kinyílik a belső szeme, érzékeli Isten jelenlétét, hogy azután még elhagyatottabbnak érezze magát. Így tanulja meg Istent igazán szeretni, és igazán vágyakozni utána. Alázatossá válik, és felismeri a saját tehetetlenségét. A kegyelem fényében egy pillanat alatt mindentudóvá válik, mindent Istenben szemlél és mindent megért. Megérti a saját létét is, megérti a görcsösségét, Isten elleni ellenségeskedését. Megtanulja, hogy a saját méltatlansága felett kétségbeessen, hogy legyőzze egocentrikus magatartását, legbensőbb lényegében megváltozzon. Végül teljesen megtisztul és fogékonnyá válik Istenre.²²

²¹ Gondos-Grünhut 2013, 65.

²² Vö. uo., 68.

Gondos felfogása a *semmiről* egészen sajátos. A semmi nála nem a heideggeri fogalom, hanem egyfajta beláthatatlan, pusztító szakadék, a halálnak valamiféle végtelenített megfelelője, mely lehetőségi feltétele az Istenhez való fordulásnak és a hozzá való tartozásnak. Ennek alternatívája ugyanis a megsemmisülés: „*A semmi látomásából félelem és hit fakad. Így szól a félelem: rémületes látni a semmit, mindig felkészülve lenni a világ elsüllyedésére, az Istennel való találkozásra. Menekülni kell a látomás elől. Kétszeres erővel vetem magam a világba, kétszeres szenvedéllyel fogok érdekeimhez ragaszkodni, hogy engem is magával ragadjon az élet árja, hogy minél szorosabban legyek egybefűzve a dolgokkal, és megint átlátszatlanra váljon a világ, megint magától értetődőnek tűnjön fel és eltakarja a semmit. Igyekszem olyan lenni, mint a többiek, akik úgy el vannak merülve kicsi szerepkörükbe a hajón, hogy nem látják a sötét óceánt. Ezzel szemben így szól a hit: Ha a semmi veszi körül a világot, akkor nem a világ az egyetlen valóság, akkor van valami egészen más. A világ törekeny hajó a semmi óceánján, de a semmi vizei felett lebeg Isten szelleme. Óriási, rettenetesen hatalmas a semmi, mindent elnyeléssel fenyegető szakadék, csak a végtelen hatalom, csak Isten lehet a legyőzője. Csak végtelen hatalom tarthatja meg a világot, csak örök világosságon gyulladhatott ki a világ kis lámpája. Én pedig nem a világ egy darabja vagyok és nem csak arról van szó, hogy rövid időt a világban kellemesen vagy kellemetlenül töltök-e el; a semmi örök vándora vagyok, örökkévaló célom van, az Istennel való egyesülés boldogsága vár rám. Van Isten, van örök élet, van mindene fölötti értelme a létezésnek, mondja a hit.*”²³

Ez a néhány idézet is jól mutatja, hogy Gondos munkáiban a vallás, a hit, az Istennel való, helyettesíthetetlen személyes kapcsolat teljesen elfordul a pauleri logikai alakzattól, de még a brandensteini kiegyensúlyozott-áttekintő megközelítéstől is. Isten számára a biblikus emésztő tűz, akiben az ember felolvad, noha mégis megmarad e felolvadtságban saját magának. Az emésztő tűz: isteni szeretet, amely nélkül sem magunkat, sem a világot nem érthetjük meg; az ész, a filozófia is ennek szolgálatában áll: „*Az ész az ember Istennel való hasonlóságának maradéktalan bizonyossága által nyeri el a teljes jogát arra, hogy az életünket irányítsa. Át kell hatnia minket a bizonyosságnak, hogy az emberi lét igazából végtelen jelentőségű, és ezért egészen a lét értékének és nem a vágyaink tárgyainak kell hogy átadjuk magunkat; azzal a bizonyossággal kell bírunk, hogy az életünk etikai tartalma objektív módon a legnagyobb fontosságú, s ezért az észnek teljes komolysággal kell követelnie, hogy kívánságaink ösztökélésének ellenállva az ő parancsait kövessük. Mennél inkább áthatottá válunk az igazi lét értékétől, a dolgokat mennél őszintébben a létértékük szerint értékeliük, annál inkább legendó lesz az ész etikai uralmának a merő lehetősége.*”²⁴

Mint írja, a filozófiai éthosz nem önelégséges. A bölcsesség szeretete nem önmagát szereti, hanem a bölcsességet, az ember nem a saját szükségletére, hanem a valóságra szorul rá, a valódi éhségnek nem önmagát kell megörökítenie és továbbadnia, hanem azt az ételt akarja, amitől megelégszik. A filozófiai éthosz önmagát tanítja, de ő maga a tanulási vagy; nem talál kielégí-

²³ Uo., 84–85.

²⁴ Uo., 185.

tést önmagában, mint ahogyan a pusztaság az éhséget nem szünteti meg. A filozófiai éthosz minden pillanatban kész arra, hogy egy másik éthosz tölthesse be, mely már nem a bölcsesség utáni pusztaság vágyakozás, hanem magából a bölcsességből való részeseződés, mely már nem pusztán a szükségletekből kiindulva tesz fel kérdéseket, hanem birtokolja az igazságot, nem éhséget, hanem táplálékot nyújt.²⁵

A vallásról való gondolkodás ma

Gondos-Grünhut első felfedezője egykori tanítványa, Vető Miklós (1936–) volt. Vető adta ki német nyelvű munkáinak válogatását 1990-ben. E válogatás szolgált a magyar kiadás alapjául, ám ez utóbbiba belekerült néhány, a kéziratok hagyatékából átvett szöveg. Vető a vallásról való gondolkodásában nem kis részben a Gondos által megnyitott úton jár, miközben azonban a filozófiatörténeti oldal nála sokkal kidolgozottabb.²⁶ Mégis jól felismerhető, hogy Vető egy olyan hagyomány folytatója – immár nem magyar és német, hanem francia és magyar nyelven dolgozva –, amely Gondos személyén és művén keresztül a vallásról való gondolkodás magyar hagyományához kapcsolódik.²⁷

Ezt a hagyományt kiemelkedő képviselőin keresztül tekintettük át. Kovács Ödön a vallási gondolkodás hegeli vonalának folytatója; Böhm a kanti vonalé, de ezt ő egy erőteljesebb szkeptícizmussal látja el, a vallásnak nem tulajdonít sem különös fontosságot, sem önállóságot. Mindez megváltozik Paulernél, különösen a posztumusz *Metafizikában*, és önállóan, nagyvonalúan, enciklopédikusan bontakozik ki Brandenstein munkásságának első időszakában. Ám hozzá képest is, ehhez az emelkedett teisztikus gondolkodáshoz viszonyítva is mint derült égből a villámcsapás jelenik meg Gondos-Grünhut vallásbölcseleti prózája, amely, ha szerzője kifuthatta volna magát – Eric Przywara megállapítása szerint –, egy augustinusi életművet hozhatott volna létre.²⁸ Ez nem történt meg, s legkiválóbb tanítványa – Vető – is csupán franciául folytathatta e gondolkodás fonalát.

Mindez azonban világosan továbbmutat a sajátosan vallásbölcseleti gondolkodásra, amely valamennyi említett forrásból táplálkozva, de különösen Husserl, Heidegger és Lévinas vonalát követve alakította ki az e néven nevezett vallásbölcseletet.²⁹ Szeretném kiemelni, hogy a vallásról való gondolkodás – mint vallásról valló gondolkodás – nem jelentéktelen dimenziója más gondolkodási típusoknak (Böhm), nem is csupán módszertani kérdés (Kovács), nem merőben a logika vagy az enciklopédikus ismeret körébe tartozik (Pauler és Brandenstein).

²⁵ Vö. uo., 195.

²⁶ Vető Gondoshoz hasonlóan nagyra értékeli a vallási élmény szerepét abban a mentalitásban, amely Istenről filozófiailag képes megnyilatkozni. Vető Simone Weil-könyve is tanúsítja a Gondossal rokon, tőle örökölt irányt. Gondos továbbá, Vetőhöz hasonlóan, az Isten mint teljesen különbözőt emeli ki (vö. Gondos, i. m., 93.); e különbséget Gondosnál éppúgy, mint Vetőnél a szeretet hidalja át.

²⁷ Vö. az utószót in Vető 2012a. Lásd még Vető 2012b.

²⁸ Przywara, 1931, 475.

²⁹ Mezei 2004-5.

Mindezt meghaladva a valóság valóságos elgondolása a valóságról való gondolkodás formáját és tartalmát ölti, egy olyan vallomásosságot, amely a fentiekben Gondos munkájában került elő. Ez a fajta felfogás a maga egységes alakjában, szubszidiárisan (mert a szempontokat a vallásiban mint egészben egyesítő) magyar nyelven a *Vallásbölcseletben* vált lehetővé, amely kidolgozott módszertanilag és történetileg, ugyanakkor tárgyában egyszerre racionális, metaforikus és misztikus; egyfajta metanyelven írt gondolkodás. Más nyelvre lefordíthatatlan; de mégis előadható egy, az eredetitől különböző terminológiában és problémaösszefüggésben, miként ezt legutóbb megmutatni igyekeztem.³⁰

BIBLIOGRÁFIA

- Böhm Károly: *Az ember és világa. Philosophiai kutatások*. Mikes International, 2003, Hága.
- Brandenstein Béla: *Bölcseleti alapvetés*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1935, Budapest.
- Brandenstein Béla: *Ember a mindenségben, I-III*. Magyar Tudományos Akadémia, 1936, Budapest.
- Brandenstein Béla: *Művészetfilozófia*. Magyar Tudományos Akadémia, 1930, Budapest.
- Brandenstein Béla: *Was ist Philosophie?* Saabrücker Druckerei und Verlag GmbH, 1981, Saarbrücken.
- Gondos-Grünhut László: *Szeretet és lét*. Ford. Mezei B. és Varga-Jani A., Kairosz, 2013, Budapest.
- Kovács Ödön: *A vallásbölcselet kézikönyve*. Magyarországi Protestáns Egyelet, 1876, Budapest.
- Mezei Balázs: *Vallásbölcselet I-II*. Attraktor, 2004–2005, Gödöllő.
- Mezei Balázs: *Vallásfilozófiai kérdésfeltevések Brandenstein Béla filozófiájában*. In: Veres Ildikó (szerk.): *Brandenstein Béla Emlékkönyv*. Mikes International, 2005, Hága, 34–39.
- Mezei Balázs: *Mai vallásfilozófia*. Kairosz, 2010, Budapest.
- Mezei Balázs: *Religion and Revelation after Auschwitz*. Bloomsbury, 2013, New York.
- Mezei Balázs: *Radical Revelation: A Philosophical Approach*. T&T Clark (Bloomsbury), 2017, London and New York.
- Pauler Akos: *Bevezetés a filozófiába*. A Pantheon Irodalmi Intézet Részvénytársaság Kiadása, 1920, Budapest.
- Pauler Akos: *Metafizika*. Magyar Tudományos Akadémia, 1938, Budapest.
- Przywara, Erik: *Über Grünhut*. In: *Stimmen der Zeit*, 1931.
- Vető Miklós: *A teremtő Isten*. Kairosz, 2012a, Bp.
- Vető Miklós: *L'élargissement de la métaphysique*. Hermann, 2012b, Paris.

³⁰ Vö. Mezei 2017.

RUSSELL KIRK KULTÚRAFILOZÓFIÁJÁNAK ALAPVONÁSAI

Russell Kirk (1918–1994), a 20. század jeles amerikai gondolkodója kevéssé ismert Magyarországon. A brit háttérű, protestáns családba született Kirk felnőttként, Skóciában tért meg katolikusnak, az öreg kontinensen eltöltött tanulóévek nem csak politikai gondolkodásán, de egész személyiségén mély nyomot hagytak. Élete végéig az európai műveltség egyik legfontosabb közvetítője maradt Amerikában. Kirknek fontos volt Kelet-Európa sorsa, a magyarokat különösen kedvelte, számos magyar emigránst befogadott otthonába, és egyengette hazánk tehetséges fiainak útját az Egyesült Államokban.¹ Ha a szerző politikaelméleti jelentőségét szeretnénk megvilágítani, nem túlzás kijelenteni: Kirk világtörténelmi hatást gyakorolt az Egyesült Államok politikai gondolkodására és az abból fakadó politikai gyakorlatra. Rámutatott az USA politikai rendjének erkölcsi, filozófiai gyökereire, és ezáltal meghatározta az Egyesült Államoknak az európai kultúrához fűződő kapcsolatát. Személyéhez köthető a második világháború utáni konzervatív ellenforradalmi mozgalom kibontakozása, mely a 20. század végére lehetővé tette a Szovjetunió legyőzését. Kirk a konzervatív esszé egyik kiváló művelője. Olyan szerzők sorába illeszthető, mint Edmund Burke, Lord Acton, Samuel Taylor Coleridge, James Fenimore Cooper, John Henry Newman, Irving Babbitt, Ralph Waldo Emerson, Paul Elmer More, George Santayana vagy T. S. Eliot.

Alapas filozófiai műveltsége átsüt minden írásán: a kisesszéken éppúgy, mint a nagy, áttekintő kultúrafilozófiai írásain. Kirk a keresztény erkölcsi rend őreként lépett fel az Egyesült Államokban, s e küldetésének tudatában több Amerikára leselkedő veszélyforrást is beazonosított a II. világháborút követően: külső fenyegetésként az emberi természetnek teljes mértékben elmentmondó egalitárius törekvések erősödtek meg a szocializmus és a kommunizmus formájában. Belső ellenségként pedig a haszonelvűség, a túlhajszolt individualizmus, valamint az erkölcsi pluralizmust előmozdító liberalizmus jelentette a legfőbb kihívást. Kirk a hidegháború vége felé a multikulturalizmust és a harcos kisebbségi, valamint polgárjogi mozgalmakat vélte a kultúrára nézve legveszedelmesebbnek.²

Élete során elsősorban az amerikai olvasók számára írt, de többnyire távol tartotta magát a részletkérdésektől, és az egyetemes problémákra kereste a megoldást: célja a keresztény kultúra megmentése és az Egyesült Államok eu-

¹ Kirk személyes befolyásáról lásd bővebben: Mezei Balázs: *Az egyesület államokbeli konzervatív esszé kialakulása*. In *A modernitás válsága*. Szerk. A. James McAdams, Mezei Balázs. Századvég, 2014, Budapest. Kirk szellemi munkásságáról lásd bővebben: Egedy Gergely: *Konzervatív gondolkodás és politika az Egyesült Államokban: John Adamstól Russell Kirkiig*. Századvég, 2014, Budapest.

² Russell Kirk: *America's British Culture*. Transaction Publishers, 2005.

rópai jellegének megóvása volt. E két alapvető szándék képezi a kirki életmű tematikus egységének alapját.³

Noha az oeuvre monumentális, elsősorban a fiatalon írt és 1953-ban publikált fő mű, a brit és az amerikai konzervatív hagyományt megteremtő *Conservative Mind* gyakorolt igazán alapvető hatást az amerikai jobboldali gondolkodásra. A szerző életének előrehaladtával azonban egyre gyakrabban kerül írásainak középpontjába a klasszikus műveltség, az amerikai kultúra európai eredete. A *Conservative Mind* mellett ezért meg kell említenünk Kirk második számú főművét, a közel hatszáz oldal terjedelmű grandiózus összegzést, mely 1974-ben látott napvilágot *Roots of American Order* címmel. Az amerikai függetlenségi háború kétszázadik évfordulójára időzített könyv a nyugati kultúra történetét tekinti át, sajátosan tengerentúli szemszögből. Számba veszi a nyugati civilizáció azon vívmányait, melyek alapvetően befolyásolták az egyesült államokbeli magaskultúra kialakulását. Az amerikai filozófus szimbolikusan négy városhoz köti az amerikai történelmet: Jeruzsálem, Athén, Róma és London. Ezek azok a kulturális centrumok, melyekben megszülettek azok a hagyományok, erkölcsök és intézmények, amelyek Amerikát is nagygyá tették.⁴ Kirk kultúrafilozófiájának ismertetése során a másik kiemelendő alkotás az életmű alkonyán kiadott *America's British Culture*. Az 1993-as nagyesszé címének megfelelően a brit hatást veszi nagyító alá – megállapításai ugyancsak fontosak lesznek számunkra a kirki kultúrafilozófia alapvonalainak meghatározása során.

A fentieket összegezve azt mondhatjuk, Kirk filozófiájának forrásvidékei: (1) a bibliai hagyomány; (2) a klasszikus bölcselet; (3) a modern európai bölcselet; (4) a brit művelődés; (5) valamint az USA-beli művelődés. A terjedelmi korlátokat szem előtt tartva azt mutatjuk be, hogy Kirk koncepciója szerint miként csatornázza be az ókori és a középkori klasszikus műveltséget a brit kultúra az Egyesült Államok kultúrájába.

Jeruzsálem: A bibliai hagyomány

Szükséges előrebocsátani, hogy Kirk esetében bibliai hagyományról kell beszélnünk, és nem önmagában keresztényről. A szerző kultúrafilozófiájában a vallásos zsidóság két szempontból is kitüntetett szerepet játszik: egyfelől mint a kereszténység alapjául szolgáló monoteista vallás hordozója, másfelől pedig mint az amerikai nép kiválasztottságának előképe. Az amerikai konzervatív gondolkodásban a pusztában vándorló, Ígéret Földje felé tartó nép az Újvilágba kivándorló újprotestánsok előképét jelenti. E gondolat jelentősége a *Roots of American Order* című könyvben bomlik ki részletesen.⁵

³ Kirk kultúraelméletének brit gyökereiről, Christopher Dawson és T. S. Eliot hatásáról bővebben: Pogrányi Lovas Miklós: *Vallás és kultúra kapcsolata T. S. Eliot, Christopher Dawson és Russell Kirk filozófiájában*. In *Túl posztokon és izmusokon*. L'Harmattan, 2015, Budapest.

⁴ Részletesebben lásd: Egedy Gergely: *Az Egyesült Államok kulturális identitása: Russell Kirk értelmezése*. In *Konzervatív reneszánsz az Egyesült Államokban*. Szerk. Pogrányi Lovas Miklós, Századvég Kiadó, 2016, Budapest.

⁵ Russell Kirk: *Roots of American Order*, 1974, Open Court. Harmadik fejezet.

Kirk kultúrafilozófiájában a krisztusi tanítás alapvető fontosságú, hiszen a nyugati civilizáció első számú kötőanyaga a keresztény vallás. Ez filozófiai és morális értelemben a nemzetek közösségének alapja, hiszen a kereszténység alapul a nyugati világ erkölcsi és szellemi rendje.

Az ókori hagyományokra, de különösen a bibliai törvényfogalomra épülő erkölcsi rend az Egyesült Államokat nem pusztán Nagy-Britanniával köti össze, hanem magával az euro-atlanti civilizáció minden olyan országával, ahol a zsidó gyökerű keresztény vallás az antik filozófiával összefonódva létrehozta sajátos kulturális felépítményét. A bibliai gyökerű erkölcsi rend az alapja a társadalmi békének, hiszen az istenfélelemre, az isteni törvény tiszteletére épül az a bizalmi légkör, melyben a világhódító birodalom fellendülhetett. Az európai kultúrkör társadalmi rendjének szabályai ugyanis hitünk szerint isteni eredetűek. Közös „mitológiánk” alapját e tekintetben a Szentírás ószövetségi része képezi, hiszen a zsidó törvény az, mely előképe mindenfajta törvényfogalmunknak. A törvény közvetlenül Istentől származik, érvényessége nem vitatható. A Tízparancsolat szabályai az európai nyelvek számára lefordíthatatlan igemódban vannak megfogalmazva, mely nem felszólít, hanem deklarál: „ez így van és így lesz”. A kereszténység számára a zsidó vallás által közvetített törvényfogalom képezi az alapját mind a *common law*, mind a kontinentális jogrendszernek. Ugyancsak e törvényfogalom húzódik meg a lelkünkbe írott normák mögött, melyek alapján döntéseinket hozzuk, életünket irányítjuk, és melyek szerint megítéljük saját, illetve mások cselekedeteit. A bibliai törvényfogalom tehát annyira alapvető a nyugati kultúra számára, hogy nem lehetséges eltekinteni tőle, és felvetni alternatívaként annak helyettesítését valamilyen más kultúrkörből, más vallásból származó normával. Törvényfogalmunk tehát a feltétlenség igényével húzódik meg gondolkodásunk háttérében, ekként nem lehet dönteni esetleges mellőzéséről sem demokratikusan, sem más módon. Ebből kifolyólag semmiféle multikulturalizmus nem fogadható el az Egyesült Államokban, hiszen az erkölcsi pluralizmust eredményez, ami egyenlő az önazonosság feladásával.

Az uralmi rend erkölcsi alapját tehát a klasszikus szerződésfogalom képezi. Kirk megállapítja, hogy a társadalmi szerződésnek mint aktusnak az előképe ugyancsak bibliai eredetű, Jahvénak az ő népével kötött szövetségére utal vissza: az egyezés kényszerítő ereje a megszentelt jellegből fakad. Hiszen az isteni ígéret az, amely évezredekken át egyben tartotta Izrael népét, és amely megóvta a pusztulástól, biztosította önazonosságát. A zsidó nép története és az amerikai kultúra még legalább egy további, fontos kapcsolódási ponttal bír: az Egyesült Államok történetének hajnalán a puritánok és más angliai szekták kivándorló analógiát vontak a zsidóknak az ígéret földjére való kivándorlása és az Új Világ birtokbavétele között.⁶ Az amerikai kultúrának mai napig is szerves részét alkotja az a vállalkozó szellem, mely a Mayflower utasait jellemezte.

⁶ I. m. 45–46.

Athén: A nyugati gondolkodás bölcsője

Az amerikai politikai ideált formáló másik nagy kultúrkör az ókori Hellász.⁷ A Szolón által megvalósított vegyes kormányzati forma és az igazságosságra, a harmonia fenntartására irányuló uralkodói stílus ugyancsak az amerikai politikai kultúra kulcsfontosságú részét képezi. A társadalmi rend és az ember lélekrendje közötti mély, végső összefüggést pedig Platón fejtette ki először, az *Állam* című művében.⁸ Erre hivatkozva Kirk emlékeztet, az állam lényege az igazságosság (δικαιοσύνη).⁹ Hozzáteszi, a nyugati gondolkodásra és az amerikai tudományos önképre senki nem volt olyan nagy hatással, mint Platón és Arisztotelész. Államelméletük, az államformák egymáshoz való viszonyáról kifejtett nézeteik ugyanis mindmáig a politikai közösségről való gondolkodásunk alapját képezik. Az amerikaiak is e két nagy gondolkodó fogalmaival határozzák meg önmagukat, illetve ezen fogalmi keretek között választanak barát és ellenség között is.

Róma: A birodalom

Az örök város a magas fokú társadalomszervezés és a birodalmi méretek között tartósan megvalósuló professzionális hatalomgyakorlás archetípusa és szimbóluma a nyugat történeti gondolkodásában. Ekként minden későbbi birodalom példaképe Nagy Károlyétól kezdve, az Egyesült Államokig bezárólag. Róma felemelkedése, a hatalmi és kulturális viszonyok alakulása, valamint hanyatlásának okai és körülményei ugyancsak szimbólummá váltak: a nyugati ember gyakran ezekre támaszkodva néz szembe aktuális problémáival. Russell Kirk több szerzőt is az amerikai mentalitás ősi alakítói közé sorol.¹⁰ Elsőként Polübioszt, a római erkölcsök leíróját emeli ki, ám a főszerep egyértelműen Ciceróé. A neves rétor Amerikában is a köztársaság védelméért vívott harc, valamint a felforgató, forradalmi változások megakadályozása érdekében folytatott küzdelem hőse és mártírja. A *Respublica* utolsó fejezete (amelyről sokáig azt hitték, hogy a műből egyedül fennmaradt), ma *Scipio álma* címen ismert. E szöveg, és a hazaszeretnek a benne foglalt megfogalmazása központi jelentőségű volt az Egyesült Államok alkotmányának szövegezői számára, Cicero gondolkodása Kirk ítélete szerint közvetlenül befolyásolta az amerikai alkotmány szellemiségét. A *ius naturalé*ről vallott nézetei pedig a nyugati természetjogi gondolkodás alapját képezik, és ekként az amerikai konzervativizmus ősgondolatát fogalmazzák meg: az igazi törvények az isteni törvények, a földi törvények pedig ezek tökéletlen másolatai, melyek pusztán imitálni próbálják az előbbieket – szükségképpen tökéletlenül.

⁷ I. m. 3. fejezet.

⁸ Vö. Thomas Szlezák: *Hogyan olvassunk Platón?* Atlantisz Kiadó, 2000, Budapest.

⁹ Kirk Chestertonra hivatkozva annak lehetőségét is felveti, hogy a Platón életrajzáról fennmaradt leírás az *Állam*hoz hasonlóan maga is allegória, vagyis nem történeti forrásként értelmezendő. *Roots of American Order*. 81. oldal

¹⁰ *Roots of American Order*, 4. fejezet

Vergilius nagysága pedig mindenekelőtt abban áll, hogy világtörténelmi víziót adott Rómának. Az óriási birodalomra növekvő városállam az *Aeneis* által kapott egységes öntudatot, a költő fogalmazta meg először Róma küldetését profetikus formában. T. S. Eliot, Vergilius szakavatott angol-amerikai fordítója szerint az életmű három kulcsfogalom köré csoportosul, és minden, ami a birodalmi Rómát nagyszerűvé teszi, e három szóból eredeztethető: *labor, pietas, fatum*.¹¹ Az amerikai embereket ugyanis elsősorban különleges munkamoráljuk teszi egyedivé a nyugati világon belül. A vállalkozó szellem legendája az imént említett bibliai párhuzamon túl a római erkölcsre is épül. Eliot azt állítja, a bencés rend jelmondata, az *Ora et labora!* Vergilius gondolkodásából vezethető le, a munka ugyanis az élet legfőbb értelme. Az elkötelezett munka megbecsülése egyaránt vonatkozik az egyénre és az államra. A *pietas* fogalma egyszerre jelenti a szülők iránti tiszteletet, az istenek előtti alázatot, a közösségünk szeretetét és azt a kötelességtudatot, amelyek egy szóval sem az angol, sem a magyar nyelvben nem adhatók vissza. A *labor* és a *pietas* az alapja Róma küldetésének, melyet Vergilius a *fatum* szóval fejez ki. E szó erős normatív tartalommal bír, és sokkal többet testesít meg, mint a római légiók és a professzionálisan megszervezett adminisztráció. A római költő olyan ideált fogalmazott meg a birodalom számára, mely a kereszténység által megszentelődve nemcsak a pogány kultúrát élte túl, hanem magát a birodalmat is. Eszerint megnevezhetetlen hatalmak Rómát azért küldték a világba, hogy megóvják a rendet, a békét és az igazságosságot a népek számára. Róma minden későbbi európai birodalom történelmi előképe; fátuma pedig az amerikai küldetés archetípusa is, ami nem más, mint a nyugati kultúra kiteljesítése.

A kultúra kiteljesedése

A klasszikus bölcelet a nyugati világ legmarkánsabb megkülönböztető jele a világ más kultúráihoz képest. Az elvont gondolatrendszerek alkotása csak a hellenisztikus műveltségen nyugvó civilizációra jellemző. Kirk Orestes Brownsonra hivatkozva leszögezi: a görögség történelmi küldetése a filozófia, a művészet és egyáltalán, a tudomány létrehozása volt. A rómaiaknak a birodalom, a jog és a jogszolgáltatás eszméjét köszönhetjük. Miként a rómaiak a hellén művelődés átmentői és ezáltal a klasszikus világ kiteljesítői, az Amerikai Egyesült Államok a nyugati művelődés kiteljesítője. Arról, hogy ez pontosan miben is áll, Kirktől többféle választ is kapunk. E válaszok nem homlokegyenest eltérőek, de a hangsúlyok időről időre máshová kerülnek. A *Redeeming the Time* című művében azt állítja, hogy az USA legfőbb küldetése a rend és a szabadság igényének összehangolása, vagyis a görög és a római küldetés beteljesítése magasabb szinten.¹² A *Rights and Duties* című művében pedig úgy véli, Amerika az utolsó konzervatív nagyhatalom a világon, amely-

¹¹ I. m. 114–116.

¹² Russell Kirk: *The American Mission*. In uő: *Redeeming the Time*. ISI, 2006, Wilmington, Delaware.

nek feladata, hogy azt a világot védelmezze, mely 1914-ben pusztulásnak indult.¹³ A *Prudence of Politics* című esszégyűjteményében pedig az USA nagy feladataként tekintély és szabadság igényeinek összebékítését jelöli ki.

A középkori kultúra jelentősége az amerikai rendben

Az ókori és a középkori keresztény filozófia gazdag hagyománya elválaszthatatlanul beépült a nyugati kultúrába. A keresztény filozófusok tanítása közvetítette az ókori pogány klasszikusok gondolatainak eredményeit: Platón, Arisztotelészt és a Kirk számára különösen fontos sztoikusokat. A politikai realizmus alapfeltevései Szent Ágostonnak a két városról szóló tanításán alapulnak. Eszerint Isten és ember állama (városa) egymással összefonódik, és csak a végítéletkor választhatók majd el: a világban megtapasztalható rossz tehát történelmünk kezdetétől velünk él, és nem választható el az emberi természettől.

Esendő voltunk másfél évezreden át megkérdőjelezhetetlen ténye volt a politikai irodalomnak. A felvilágosodás gondolkodói azonban az ember helyett az intézményekben kezdték keresni a rossz okát, magát az embert pedig alapvetően romlatlan lényként fogták fel.

A középkorban zajlik le az antik filozófia recepciója. Ennek folyamán fogalmazódik meg a természetjog tomista koncepciója is, mely később termékenyítőleg hat az amerikai politikai gondolkodásra.¹⁴ A középkori tudósok meghaladták a kor nyelvi és nemzetiségi határait, és a teljességre törekedve keresték az igazságot. Az érett középkor filozófusai összeegyeztették a hitet az értelemmel, és úgy fogták fel, hogy a világegyetemet az isteni szeretet és bölcsesség irányítja. Úgy vélték, az államot az igazságosság általános elvei szerint kell kormányozni. Szent Ágoston korábban azt vallotta, hogy az állam egy szükséges rossz. Aquinói Szent Tamás ellenben már úgy látta, természetes és hasznos jelenség lehet: a közjó elérésének eszköze. Szent Tamás és kortársainak gondolatai azonban többnyire nem közvetlenül, hanem Hooker, illetve más, kiemelkedő anglikán teológusok (*anglican devines*) közvetítésével kerültek be a középkori tudomány angliai fellegráiba, Oxfordba, illetve Cambridge-be. E helyeken zajlott az a szellemi munka, mely ugyancsak fontos forrása az amerikai kultúrának, hiszen ott termelődik ki a társadalmat irányító szellemi, politikai és gazdasági elit.¹⁵ Noha az Egyesült Államok protestáns alapítású, Kirk megfogalmazása szerint a 19. században volt egy szerencsés időszak, amikor az amerikaiak felismerték a középkori katolikus tudomány jelentőségét. Az egyetemeken megszületett tudományideál így válhatott az amerikai és az európai művelődés közös pillérévé.

¹³ Russell Kirk: *Rights and Duties. Reflections on our Conservative Constitution*. Spence Publishing Company, 1997, Dallas. Preface, ix.

¹⁴ Russell Kirk: *The American Cause*, 25.

¹⁵ *Roots of the American Order*, 207–218.

London: A brit művelődés

Kirk az amerikai és a brit kultúrát egy szerves egész két pilléréként tételezi.¹⁶ A filozófus ezzel a gesztusával történelmet ad az amerikai népnek, ezért erőfeszítései nem álltak meg annak bemutatásánál, hogy a brit kultúra képezi az amerikai alapját. Sőt, nem túlzás azt állítani, hogy Kirk az egész keresztény kultúrát egy szerves, összetartozó egységként szemlélte, melynek tagjai élő közösséget alkotnak, és akiknek sorsa ténylegesen közös.

Az amerikai rend legfontosabb pillére ugyanis a kereszténység szelleme, melyet a bibliai próféták által megjövendölt Krisztus hozott el a világra. Korábban említettük, hogy a Szentírás miként határozza meg a nyugati kultúrkör erkölcsi rendjét. E döntő befolyást hangsúlyozni kell a brit kulturális hatás elemzése során is. A zsidók által közvetített Tízparancsolat ugyanis a szeretet parancsa által nyert új értelmet, és létrehozta a keresztény vallást. Krisztus tanítását Szent Pál vitte el az akkori Európa nagyvárosaiba, és létrehozta a kereszténységnek azt a formáját, mely erkölcsi kötelességének tekinti a világ evangelizálását. Mindezt pedig Anglia közvetítette Amerika számára. Azóta is a keresztény tanításra épülnek mindazon etikai normák, melyeken a nyugati üzleti morál és a kapitalizmus rendszere nyugszik.

Minden kultúrában a vallási szabályok képezik az erkölcsi normák alapját. E megállapítás kiemelt jelentőségű az angolszász konzervatív gondolkodásban, és nincs másként Russell Kirk politikai filozófiájában sem. Az amerikai kultúra alapja ekként a kereszténység, mégpedig annak sajátosan angolszász változata: a puritanizmus. Az amerikai gyarmatok alapítói jelentős részben éppen az Angliából elmenekült vagy elüldözött különböző disszenter felekezetek. Az amerikai identitásnak éppen ezért szerves alkotóeleme az állam vallási semlegességéhez való ragaszkodás, hiszen e be nem avatkozás a nemzet születésétől fogva alapértéknek számított az új országban. A keresztény eredetű törvényfogalom és a biblikus erkölcsi normák tehát a reformáció, a szektákra bomlás és az egyházi tekintély fokozódó visszaszorulása ellenére is áthatják az amerikai társadalmat, és éppenséggel ez az erkölcsi alap tette az Amerikai Egyesült Államokat a világ leghatalmasabb nemzetévé. A magas szintű normakövetési hajlandóság, szerződéses és egyezségek betartásának feltétlensége, a takarékoskodás és a felelősségteljes gazdálkodás mindmáig a kapitalizmus alapját képezik.¹⁷

Az 1993-ban napvilágot látott *America's British Culture* egyszerre politikaelméleti és kultúrafilozófiai mű. A könyv a Szovjetunió összeomlását követő második évben látott napvilágot, s ekkor úgy látszott, hogy Amerikának a nagy ellenség legyőzését követően egy igazán komoly ellenfele van: saját maga. Pontosabban fogalmazva, Amerika számára a hidegháborút követően a legnagyobb

¹⁶ Mezei, 2014. Valamint: Mezei Balázs: *Russell Kirk és Molnár Tamás kapcsolata*. In *Konzervatív reneszánsz az Egyesült Államokban*. Századvég, 2016, Budapest.

¹⁷ Kirk rendszerezett gazdasági nézeteit az általa írt közgazdasági tankönyvből ismerhetjük meg: *Economics: Work and Prosperity*. Intercollegiate Studies Institute, 1989.

kihívás a saját ideológusai által terjesztett szekularizáció és az általuk gyártott valláspótlékok: a demokratizmus és a multikulturalizmus.¹⁸ Az *America's British Culture* ezzel az új típusú kihívással néz szembe, Kirk utolsó előtti művében végső összegzését adja az amerikai kulturális identitás brit alapelemeinek.¹⁹

1993-as művében Kirk világosan kimutatja, hogy az amerikai társadalom az Európától örökölt klasszikus kultúra részét képezi, annak értékein nyugszik, és pontosan ez teszi működőképpé. A szerző célja meggyőzően igazolni a vallási normák és a társadalom hétköznapijait irányító normák elválaszthatatlanságát, és ezáltal választ adni a kulturális relativizmus és a multikulturalizmus kihívására.

Kirk kései írásait tanulmányozva azt láthatjuk, hogy különösen foglalkoztatta őt a szekularizáció térhódítása és az állam vallási semlegességének egyoldalú túlhangoztatása. Számos cikket írt és előadást tartott annak érdekében, hogy a művelt közönség számára megvilágítsa: *a keresztény vallás erkölcsi parancsolatai nem választhatók el a jog uralmának fogalmától, valamint azon alapvető értékektől, melyekre az amerikai társadalom épül.*²⁰

Tekintsük át, miként lépett fel a 20. század végén Russell Kirk az amerikai kultúra egységének megőrzése érdekében! Kirk rövid, kései munkája az életmű egyik lezáró opusa, a szerző amerikai kultúráról vallott felfogásának tömör összegzése.²¹

Kirk 1993-as művének alapkérdése: *miben áll angolszásznak lenni?* Lényegében nem másban, mint az angol, skót, walesi és ír hagyományok hordo-

¹⁸ Kirk rendszeresen használja Arnold Toynbee fogalomkészletét. Az amerikai civilizációval szembeni kihívásként tárgyalja a hidegháború végével beköszöntő úttalanságot is.

¹⁹ Az *America's British Culture* bizonyos tekintetben egy másik, igen fontos kirki mű, a *Roots of American Order* című nagy ívű 1974-es műnek egy kivonata és továbbfejlesztett változata. A *Roots of American Order* az erkölcsi rend és a társadalmi rend közötti mély összefüggés platonikus gondolatát járja körül kimerítő alaposággal, felkutatva az amerikai társadalom sikerességét lehetővé tevő erkölcsi normák eredetét.

²⁰ A multikulturalizmus eszméje az 1970-es években kezdett el terjedni a nyugati világban. E szociológiai megközelítés fokozatosan politikai ideológia jellegét kezdte öltetni. Gerincét az a hagyományos, a liberalizmus gyökeréhez visszanyúló felfogás képezi, mely szerint minden etnikai, illetve kulturális csoport születésétől fogva egyenlő, és ezért a létező társadalmakban is egyenlő jogokra, egyenlő elbánásra tarthat igényt. Eszerint a társadalmon belül egyik kulturális entitásnak sincsen előjoga egy másikkal szemben. A multikulturalizmus hívei nem tartják kívánatosnak, hogy egy adott országon vagy politikai közösségen belül létezzen domináns kultúra. A mozgalom kezdetben azzal az üdvözlendő céllal indult útjára, hogy harmóniát és békét teremtsen a különböző kulturális identitások között. Céljának elérése során azonban csapdába került, és végül ahhoz is nagymértékben hozzájárult, hogy az általa megfertőzött országokban gyengüljön a nemzeti identitás. A rombolást követően azonban nem hozott létre olyan értékeket, melyek biztosíthatnák az adott ország társadalmának egységét. Eként szisztematikusan aláasta az uralkodó (többségi) kultúra felépítményét, és teret engedett azon intoleráns erőknél, melyek a multikulturalizmust trójai falóként használva benyomultak bizonyos nemzetek kulturális intézményeibe, és megzavarták azok organikus működését. A multikulturalizmus ezért ma már káros jelenségnek tekinthető, mely veszélyes a társadalomra és magára a kultúrára, tehát végső soron azon célok ellen hat, melyek érdekében valamikor létrejött.

²¹ Az *America's British Culture* főszövege alig több, mint száz oldal, mindösszesen hat rövid fejezetre tagolódik: *The Necessity for a General Culture; The Language and the Literature; The Supremacy of Law; The Heritage of Representative Government; Mores and Minds; Renewing a Shaken Culture*. E témákat egy függelék követi: a kiegészítő szövegben Kirk azt tekinti át, mit örökölt az amerikaiak a régiektől. Az 1993-ban megjelent mű után már csak a *Sword of Imagination* címmel közreadott önéletrajzát szerkeszti, ami posztumusz jelenik meg 1995-ben.

zójaként élni, betagozódni az angol nyelvű, *common law* által szabályozott, képviseleti kormányzás alatt álló posztkoloniális társadalmakba. Magunkévá tenni a brit irodalmi műveltséget, és a sajátosan brit közegben formálódott bibliai erkölcsök szerint élni.

De vajon mit jelent a „kultúra”? – merül fel a kérdés. Vajon többet, mást jelent-e, mint tanultságot és kifinomultságot, vagy a népszokásokat? Kirk a könyv elején rövid összefoglalást ad, hogy világossá tegye, mit ért a tárgyalandó fogalmon: a „kultúra” kifejezés a latin *cultus* szóból ered, mely az antikvitásban egyszerre jelentette a föld művelését és az istenség imádatát. Kultúra és vallás között az etimológiai eredeten túlmenően is fennáll egy igen szoros összefüggés, melyet Christopher Dawson, Eric Voegelin, Arnold Toynbee és T. S. Eliot munkásságára hivatkozva igazol. Elsőként Dawsont idézi, aki szerint a kultúra antropológiai értelemben olyan szervezett életmód, mely a közös hagyományokon alapul, és fizikai értelemben a közösen belakott természeti környezet határolja. Nyilvánvaló, hogy a közös életforma közös életfelfogásra (*view of life*) kell hogy épüljön, melynek részét képezik a közösen elfogadott magatartási normák és a közös értékrend. Következésképpen a kultúra egy olyan lelki közösség, amely egységét a közös hiteknek és a közös eszméknek köszönheti. Ebből fakadóan a kultúra mint a társadalmi élet módja kezdetektől fogva bizonyos magasabb rendű törvények által elrendezett és irányított. E magasabb rendű törvények pedig a vallási normák.²²

Eliot kultúrafogalma, mint a kirki kulturális identitás fogalmi kerete

Amennyiben el kívánjuk határolni egymástól a kultúra antropológiai értelmét a magas szintű művészeti és szellemi munka értelmétől, úgy T. S. Eliothoz kell fordulnunk – javasolja Kirk. Ekként a kultúra három értelmét különböztethetjük meg: beszélhetünk egy egyén, egy csoport vagy társadalmi osztály, illetve egy egész társadalom kultúrájának fejlődéséről. E három értelemben vett kultúra elemei kölcsönösen függenek egymástól: az egyéné nem maradhat fenn, ha tartósan elkülönül a csoportétól, amelyik pedig nem kerülhet konfliktusba büntetlenül a nemzetével, melyhez tartozik. Egy virágzó, kifejtett kultúrát egységesnek kell feltételeznünk, melynek esetleges belső bomlása kétféleképpen kezdődhet meg: (1) az egyes kulturális szintek elcsúsznak egymáson, (2) az egyik társadalmi osztály, illetve az össztársadalom szintjén olyan mély hasadás következik be, hogy azt követően már párhuzamos kultúrákról kell beszélni. Eliot szerint a nyugati kultúrán belül már mindkét típusú bomlás megkezdődött.²³

Kirk 1993-ban keserűen megállapítja, e tragikus folyamat azóta is tart, sőt, a felbomlás folyamata az amerikai oktatási rendszerben különösen szembetűnő.

²² Christopher Dawson: *Religion and Culture*. Sheed and Ward, 1948, London, 48–49. Idézi Kirk 1993, 2.

²³ T. S. Eliot a második világháború alatt publikált cikksorozata 1948-ban jelent meg könyv formájában: *Notes towards the Definition of Culture* címmel. Az első kiadás: Faber and Faber, London.

Ámmer Gergő: Madonna (2017, gipsz, 78×55×42 cm. Fotó: Paráda Zoltán)

Amennyiben nem sikerül feltartóztatni, az ország kultúrája alacsonyabb szintre süllyed, vagy egészen meg is semmisülhet. A szerző aggódva figyel, miként válik egyre nehezebbé az amerikai kultúra tartópilléreinek pusztá felismerése. Elismeri, az Egyesült Államok lakosságának többsége nem brit felmenőkkel rendelkezik, ám az elmúlt kétszáz év során a bevándorlók túlnyomó többsége betagozódott az angolszász erkölcsi és jogi rendbe, és asszimilálódott az angolszász alapítók kultúrájához. Az alapítók által követett erkölcsi és jogi normák, valamint a gazdasági élet irányításának brit hagyományai azok a kulcsfontosságú tényezők, melyek a mai napig Amerika erejét adják. Kirk a történelem tapasztalataiból kiindulva nem a bevándorlóktól félti az amerikai kultúrát. A hagyomány fő ellenségeinek bizonyos befolyásos kisebbségi csoportokat nevez, a militáns feketéket, a közelmúltban megjelent emberi jogi harcosokat (*civil rights zealots*), és a tömegkultúrán kívül semmi mást elviselni nem képes csócseléket.²⁴ Éles szemmel meglátta, a hagyományra komoly veszélyt jelent továbbá az a marxista akadémikus kör, mely szakítani kíván az európai gyökerekkel, és a multikulturalizmus utópiáját akarja ráerőszakolni a társadalomra.

Az angol nyelv és irodalom identitásformáló ereje

Az USA és Nagy-Britannia között az első számú és leginkább egyértelmű kapocs a közös nyelv, mely a kulturális csere lehetőségét megteremti. Ez sokáig elsősorban az irodalomban volt meghatározó. Kirk hangsúlyozza, talán fel is nagyítja az amerikai és a brit irodalom kölcsönhatásának mértékét. Az angol irodalomnak az amerikaiakra gyakorolt befolyása nem kérdés, ám Kirk számára a viszonyosság kiemelt jelentőséggel bír: Amerikát illetően nem érheti be a posztkoloniális státuszról eredő egyoldalú kulturális hatás tudomásulvételével. Miként 1953-ban a konzervatív gondolkodás ívét egyfajta kölcsönösségben, korrelációban, a szerzők kölcsönhatásában látja, úgy az *America's British Culture* második fejezetében az amerikai szerzők britanniai recepciójára is hangsúlyt helyez.

A jogrend

A brit birodalom egykori tagjai kevés kivételtől eltekintve mind a *common law* jogrendszerét használják, vagyis precedensekből építkező esetjogot alkalmaznak, melyet a bírósági gyakorlat termel ki. Ez koncepcionálisan élesen elválnak a jogbiztonságot előtérbe állító kontinentális szemlélettől, e történelmi adottság pedig egyértelmű határt húz az angolszász országok jogi kultúrája és a római jogra épülő kontinentális jogrendszer közé. Az amerikai jogrend és a brit jogrend közötti analógia a kulturális együttállás legerősebb és legkevésbé vitatható pontja. Az angolszász jogi gondolkodástól távol áll a doktri-

²⁴ Kirk: *America's British Culture*. 7. Vö. Russell Kirk: *Tömegetársadalom és szociális igazságosság*. In A. James McAdams: *A modernitás válsága*. Századvég, 2014, Budapest.

ner, előíró jellegű jogszemlélet. Felfogásukban a jogalkalmazó sokkal inkább megtalálja a jogot, mindig egy-egy konkrét esetből kiindulva. A jogszolgáltatás alapja pedig mindig valamilyen korábbi igazságos döntés. Az igazságosság fogalma tehát kiemelt jelentőséggel bír az amerikai kultúrában is, ezért annak fogalomtörténete ugyancsak meghatározó: a jogrendszer alapja a klasszikus jog-, törvény-, erkölcs- és igazságosságfogalom. A jogrend másik sarokköve pedig a *rule of law* eszméje, melynek értelmében senki nem állhat a törvény felett, és a bíróságok előtt minden polgár egyenlő.

A képviseleti kormányzás öröksége

Kirk e címszó alatt foglalja össze az angol nép évezredes küzdelmét alkotmányáért a Magna Chartától kezdődően. Az angol jogfejlődés és jogi gondolkodás volt az alapja a gyarmatok önrendelkezésének is, melyből a független államiság született. „A brit örökség harmadik kulcselemét Kirk a képviseleti kormányzás elvében és gyakorlatában látta, rámutatva, hogy sok honfitársa talán nem is gondol arra, hogy ez is brit import. (Magna Charta, Modelparliament 1295-ben). Az Amerikában kialakított képviseleti intézmények gyökerei ugyanis a középkori Angliába nyúlnak vissza. Az amerikai telepések már a XVII. században éltek a képviseleti úton történő – a világ számos részén ismeretlen – kormányzási formával. A gyarmatok mindegyikében – noha jogi tekintetben több típusra oszlottak – brit karakterű kormányzati struktúra jött létre. Néhány gyarmaton már az alapító oklevelek is előírták a képviseleti testületek felállítását, másokban pedig maguk a telepések alakítottak ilyeneket.”²⁵

A régi erkölcsök (*mores and minds*)

Az amerikai demokrácia prosperálásának kulcsa az ősök hagyományos erkölcs, melyet Kirk Tocqueville nyomán latinul említ: *mores*. A *mores* mindazon szokásoknak és erkölcsi jellegű normáknak a gyűjtőneve, melyek a római ember hétköznapi viselkedésének alapjául szolgálnak, és melyeket a jog (*ius*) kísérel meg tökéletlen formában érvényre juttatni.²⁶ A gyarmatalapító ősök

²⁵ Egedy Gergely: *Az Egyesült Államok kulturális identitása*. In Pogrányi Lovas Miklós (szerk.): *Konzervatív reneszánsz az Egyesült Államokban*. Századvég, 2016, Budapest.

²⁶ A római jogban a jog fogalmának differenciálódása során három különböző normarendszer alakult ki, melyeket a *ius*, a *fas* és a *mos* vagy *mores* szavaival jelöltek. A *ius* latin szó eredetileg a Forum Romanum egy konkrét helyszínét jelölte, ahol a *praetor* törvénykezett. A XII. táblás törvényekben szereplő „*in iusvocatio*” kifejezés tehát eleinte kb. annyit tesz, mint a *praetor színe elé járulni*. A *ius* szó az *elvoott jog* jelentést fokozatosan vette fel. A köztársaság korában a *ius civile* már a városállam sajátos jogrendszerét jelentte. A *fas* ezzel szemben az istenek jogainak tiszteletben tartását jelölte, később pedig a vallási normarendszer jelentésével telt meg. A *fas* szabályainak egy része állami elismeréssel bírt, melyet *ius sacrum*nak neveztek. A *mos*, illetve a *mores* pedig a köztársaság korára az erkölcsi normák rendszereként elhatárolódott a tárgyi jogtól. A fogalom tiszta használatát nehezíti, hogy az ősi római társadalom még differenciálatlan normarendszerére is a *mores maiorum* kifejezést használták, a *mos* kifejezést magában pedig a szokásjog szinonimájaként. Lásd: Földi András és Hamza Gábor: *A római jog története és intézményei*. Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999, Budapest, 26–29.

erkölcse (*mores*) az, ami az amerikai társadalom egységét biztosítja, ez érvényt szerez a szerződéseknek és megállapodásoknak, tehát a társas együttélés, az igazságosság és a tisztességes csere alapját képezi.

Az amerikai kultúra részét képezik a népszokások is (*folkways*). Ezek ugyancsak a brit népszokások továbbéléséből származnak. A népi kultúra továbbadása mellett kulcsfontossággal bír a szellemi elit újratermelődésének, kinevelésének hagyománya is. E tekintetben az amerikaiak ugyancsak a britek közvetlen leszármazottai, hiszen a köznevelésre és a felsőoktatásra vonatkozó alapelvek és intézményi megoldások egyenesen a jól működő brit intéstúciók továbbfejlesztett változatai. A College of William and Mary például úgy tartja magáról, hogy williamsburgi épületét Sir Christopher Wren tervezte, a híres polihisztor, aki a nagy londoni tűzvész után a templomok újjáépítését irányította, és akinek a Szent Pál székesegyház is köszönhetjük. Észak-Amerika első kilenc kollégiuma ugyancsak brit alapítású intéstmény volt. A massachusettsbéli Cambridge egyetemét az angliai Cambridge egykori növendékei alapították, annak szellemiségében, és a Harvard Egyetem modelljéül is a cambridge-i Emmanuel kollégium szolgált. Az amerikai felsőoktatás szellemiségét kezdettől fogva az európai felsőoktatási hagyományok, vagyis a klasszikus műveltség határozza meg. Az oktatás mindenekelőtt a héber, a görög és a latin nyelvre, valamint a klasszikus tudományos diszciplínákra épült. A klasszikus gyökerű amerikai felsőoktatást azonban már a kezdetekkor komoly kihívások érték. Az első nagyobb veszedelmet Thomas Jefferson jelentette, aki utilitarista nézeteitől vezérelve meg akarta szüntetni a Virginiai Egyetemen a héber nyelv és szentírás, valamint a teológia és apologetika tanszéket. Jefferson óta a helyzet érdemben nem változott: a mai napig is a haszonelvűség jelenti az egyik legnagyobb veszedelmet: a klasszikus szövegek szerzői helyett a közelmúlt és a kortárs irodalom szerzőivel akarják megtölteni a diákok fejét. A klasszikus történelmi művek helyett szociológizáló szövegek olvasásával múlátják el az időt.

Russell Kirk diagnózisa és megoldási javaslata

Kirk meglátása szerint a 20. század utolsó évtizedében a haszonelvűségen túl az új ideológiák jelentenek még nagyon komoly veszélyt Amerika brit kultúrájára. Ezek a multikulturalizmus és az egalitarizmus ideológiája. Bizonyos liberális és neokonzervatív (!) ideológusok fel kívánják adni a hagyományt, és helyette teret kívánnak engedni a parttalan egyenlőségnek. A multikulturalizmus ideológusai a világszerte mindenütt megerősödő és Amerikában egyre agresszívbabban harcos kisebbségeknek akarnak kedvezni. E harcos kisebbségek túlhajszolt toleranciaigényükkel folyamatos és feltétlen alkalmazkodást követelnek meg a számukra otthont adó többségi társadalomtól, és voluntarista módon át akarják alakítani azt. Fenekestül fel kívánják forgatni a világot, és erőszakos változtatásokkal magát az emberi természetet szeretnék újjáalkotni.

Mi lehet a helyes válasz a kihívásokra?

Kirk életművében számos helyen megjelenik az erkölcsi képzelőerő (*moral imagination*) fogalma. E Burke-től eredő kifejezés Kirk értelmezésében nem más, mint azon képesség, melynek segítségével az ember képes egyéni tapasztalatain és korlátain túllépve felismerni az alapvető etikai igazságokat (*man's power to perceive ethical truth*).²⁷ E gondolatot fejti ki válaszában. Kirk javaslata szerint mindenekelőtt a szellemi elit magasan képzett tagjainak kell magukba szállniuk. Újra kell pozicionálni a klasszikus műveltség szerepét az oktatási rendszeren belül: újra meg kell érteni az angol nyelv és irodalom, az angolszász jogrendszer, a hagyományos angolszász politikai intézményrendszer jelentőségét a jelenkori amerikai életben, és világosan rá kell mutatni az erkölcsi rend jelentőségére, annak a társadalmi rendtől való elválaszthatatlanságára. A gyakorlatban is világossá kell tenni az amerikai erkölcsi rend eredetét, ami elkerülhetetlenül együtt jár keresztény gyökereink büszke vállalásával. Ez pedig a krisztusi tanításhoz való visszatérést jelenti. Erkölcsi normarendszerünk elemeinek fenntartása csak a klasszikus műveltség továbbadása révén lehetséges, tehát újra meg kell ismerkedni azokkal a klasszikus szerzőkkel, akiktől a kultúra meghatározó gondolatait az Egyesült Államok alapítói tanulták. Ezek pedig nem mások, mint a klasszikus római szerzők: Cicero, Livius, Vergilius, és a korábban említett többi szellemi óriás.

Ami pedig a gyakorlati politizálást illeti, mindenekelőtt be kell fejezni a hízlegést a politikai okokból kedvezményezett harcos kisebbségeknek! E helyen ki kell emelnünk: jellemző Kirk eszkatologikus optimizmusára, hogy a multikulturalizmus polipjában is a jó előretörésének lehetőségét látja. Toynbeevel együtt azt mondja, minden civilizációnak szüksége van kihívásokra, hogy ne laposodjék el. Az e kihívásokra adott válasz az, mely a kultúrát túllendíti adott állapotán, és lehetőséget biztosít számára, hogy megújuljon, ám átalakulása során mégis megőrizze önnön lényegét. Jelenleg pedig a multikulturalizmus és a túlhajszolt tolerancia kívánalma az a kihívás, amelyet egy jól képzett, morális képzelőerővel rendelkező politikusnak le kell győzni.

²⁷ Az erkölcsi képzelőerőről magyar nyelven lásd: Egedy Gergely: *A „morális képzelet” konzervatívizmusa: Kirk In Századvég*, 2013/3. 75–98. Angol nyelven önálló doktori disszertáció is megjelent Kirk morális képzelet fogalmáról: John Fairley: *Russell Kirk and the Moral Imagination*. Department of Modern History, Politics, and International Relations, Macquarie University, 2015, Sydney.

K Ö R M E N D Y L A J O S

TÁRSADALOM ÉS IDŐKÉP

A múlt és jövő nélküli posztmodern ember

2. rész

Posztmodern társadalom: a dezintegráció anatómiája

Az én olvasatomban a posztmodern társadalom a kapitalista gazdaságra épülő fogyasztói társadalom új fázisa, amely a globalizációval és az infokommunikációs forradalommal vette kezdetét a '80-as években, és mind a mai napig tart. Kialakulásához nagy szellemi lökést adtak az ún. *ellenkultúrák* ('60–80-as évek ifjúsági mozgalmái), valamint a már említett neoliberais politikai és ideológiai dominancia. Az ellenkultúrák a mindennapi élet forradalmát jelentették, és jellemzőjük volt az önkifejezés, az önmegvalósítás, a nyíltan vállalt szexualitás, a drogozás, a nyíltság és lazaság, a tolerancia, a nonkonformizmus, a tekintélyellenesség, és általában minden szabálynak, normának a tagadása.¹ A híres párizsi '68-as falfirka: „*Il est interdit d'interdire*” (Tilos bármit is megtiltani) néhány szóban jól összefoglalja az ellenkultúrák szellemiségét: szélsőséges individualizmus, a korábbi értékek és erkölcsök tagadása, bármilyen, kötelezettséget jelentő közösség elutasítása. Az ellenkultúrákat nevezhetnénk az individualizmus forradalmának is, ugyanis az individualizmus olyan közös alap volt, ami lehetővé tette, hogy egy-két évtized alatt a lázadásnak indult mozgalom belesimuljon az immár posztmodernné változott fogyasztói társadalomba. Ennek jó példája az ellenkultúrák szexuális szabadossága és az érzéki öröme (kábitószerek) iránti vonzódása, ami a mai társadalom testiség- és ifjúságkultuszává, valamint *hedonizmusává* alakult át. Ez már a pillanatnyi öröm, a jelen uralma, amit már nem, vagy csak kevésbé korlátoz erkölcs, érték, tisztelet, fegyelem, önkorlátozás, józanság – olyan erények, melyekre Weber nyomán már utaltam. A múlt megtagadása – nem számítva a totalitárius rendszereket – ezzel kiteljesedett.

A múlttagadásnak és a jövő iránti közönynek van egy olyan következménye, amit nemigen hangsúlyoznak, pedig nagy jelentősége van: *megszakad a kontinuitás*. Christopher Lasch a '70-es évek végén figyelt fel korának öregség elleni hadjáratára: az ifjúságot bálványozó társadalom nem tart igényt az idősök tapasztalatára, egyszerűen leértékeli őket, pedig nagy kincsük a bölcsesség, azt kellene átadni a következő nemzedéknek, a mai felfogás szerint azonban a tudás gyorsan elavul, ezért erre nincs szükség.² A fejlődést hosszú

¹ Az ellenkultúrákat egy másik tanulmányomban részletesen elemeztem. Lásd Körmendy Lajos: *A posztmodern fogyasztói társadalom és ellenkultúrái*. In: *Magyar Szemle Új folyam* (XXVI.), (2017) 9-10. és 11-12. sz.

² Lasch 1984, 251–258.

távon kontinuitás jellemzi, mely fogalom magában foglalja a megőrzés és a változás kettősségét, ez tulajdonképpen folyamatos építkezést jelent: az elődök építményére építünk újabb és újabb szinteket.³ Ha a múltat teljesen kiiktatjuk, akkor nincs mire építkezni, megszűnik a kontinuitás és vele a fejlődés. Itt még nem tartunk, de véleményem szerint az állandó múltmeghaladás – tulajdonképpen kvázi forradalmi magatartás – már kikezdte a fejlődés alapjait, amint azt a következőkben látni fogjuk.

Minden új szerkezetű társadalomnak szüksége van olyan új közösségekre, melyek megfelelő keretet adnak a működéséhez. A polgári társadalom is létrehozott ilyeneket, pl. a nemzetet vagy a civil közösségeket. A posztmodern társadalom új társadalomszervezési formája a *hálózat*. Manuel Castells *Az információ kora: gazdaság, társadalom és kultúra* című művében elemzi a hálózatot, ami az infokommunikációs forradalom következményeként vált meghatározóvá. A hálózatok olyan decentralizált és nyitott szervezetek, melyek a működésük során újabb és újabb csomópontokat hoznak létre, rendkívül fogékonyak az innovációra, nagy az önállóságuk, villámgyorsan reagálnak és átalakulnak (ha szükséges) anélkül, hogy veszélybe kerülne a rendszer egyensúlya. A gazdasági vállalkozások, szervezetek és intézmények változatos geometriájú hálózatokba szerveződnek, összefonódnak, átlépi a hierarchiát és a szektorális, földrajzi határokat. Így működtek-működnek a kaliforniai Szilícium-völgy legendás informatikai cégei (Apple, Google, Cisco stb.), de ez jellemző az internetes közösségi hálózatokra is (pl. Facebook). A hálózati világban a munka individualizálódik (rugalmas munka, távmunka, egy adott feladatra szóló munkaszerződés stb.), ezért a folyamata gyakran felbomlik, majd a hálózaton belül újra integrálódik.⁴ Ennek a hatásos működésnek azonban ára van: személytelen, felszínes kapcsolatok, bizonytalanság és rövid távú gondolkodás. A hálózatok nem valódi közösségek, nincs meg bennük az elkötelezettség, a szolidaritás, a hűség és a kölcsönösség, ezért jól megfelelnek az erősen individualizált posztmodern embernek. Ahogy Zygmunt Bauman írja, a hálózati társadalomban már nem szabályoknak kell megfelelni, hanem rugalmasnak kell lenni, állandóan készenlétben kell állni a taktika, a stílus gyors változtatására, az elkötelezettségek és a lojalitás elhagyására, attól függően, hogy mit kínál a pillanat.⁵

A hálózati társadalom hívei gyakran példálóznak az ilyen struktúrában működő számítástechnikai cégek gazdasági és technikai-technológiai sikereivel. Ez tagadhatatlan, de nem negligálhatjuk az eltérő, illetve az ellentétes példákat sem. Egyrészt a sikeres távol-keleti országok (Japán, Korea, Tajvan, Hongkong) vállalatai már jóval a globalizáció előtt hálózati formában működtek, az ő hálózataikban azonban megvoltak-megvannak a nyugatiaknál hiányolt erények (elkötelezettség stb.), talán éppen azért, mert ezek a

³ Vannak persze olyan helyzetek, amikor radikális változtatások szükségesek, de ezek nem állandósulhatnak, mert akkor inkább rombolásról beszélhetünk, ami a totalitárius rendszerekben valóságga is vált.

⁴ Castells 2005, 360–361., illetve 600–601.

⁵ (Bauman I.), 3–4.

társadalmak sokkal kevésbé individualisták, mint a nyugatiak.⁶ Másrészt a 2007–2008-as világválság a szintén hálózatos formában működő nemzetközi pénzügyi szektor évtizedes munkálkodásának volt köszönhető, ami aligha nevezhető sikertörténetnek.

A régi társadalom közösségei, melyek nem felelnek meg az új követelményeknek, erodálódnak vagy háttérbe szorulnak, így van ez pl. a nemzettel, amit Európában a modernizálódó állam és a polgárság hozott létre még a 18–19. században. Több nemzetközi szociológiai összehasonlító vizsgálat is foglalkozott a '80–90-es években az értékrendváltásokkal, és ezek megállapították a nemzeti, vallási és családi kötelek gyengülését.⁷

A *nemzeti érzés* eróziójának sok oka van (pl. a háborús emlékek, a tartós béke, az Európa-tudat térhódítása, a haderők leépítése, az iskola semlegessé válása), itt a témánk szempontjából releváns okokat fejttem ki.

Egyrészt a globalizációnak köszönhetően korábban soha nem látott „nemzetköziesedést” tapasztalhatunk: a cégek a termelésüket kihelyezik más országokba, nemzetközi beszállítói hálózatot alakítanak ki, a céghelyüket nemritkán más földrészre helyezik, az üzletekben óriási választékkal szembesül a vásárló (virág Hollandiából, gyümölcs Dél-Afrikából, kerti bútor Vietnamból és mindenféle cikk Kínából), külföldi iskolákban lehet tanulni stb. Egy európai nagyvárosi utcaképhez hozzátartozik a kínai, az indiai, az arab stb. étterem, a tévében amerikai, német, török és dél-amerikai sorozatokat adnak, nem beszélve az internet kínálta kitekintésről, a tömeges turisztikai utazásokról, a politikai és társadalmi hatásokról (lásd pl. a bevándorlást). Hihetetlenül széles nemzetközi „étlap” áll a posztmodern ember rendelkezésére, amiből választani lehet. A globalizáció olyan óriási mozgásszabadságot és érdekérvényesítő erőt adott a tőkének, hogy azt nemzeti kereteken belül nem lehetett megfogni, mert ha egy ország mereven ellenáll, akkor kikerül a modernizációs vérkeringésből és elszegényedik. (A nemzetközi tőke és tudás elkerüli.)

Másrészt, a fentiekől nem függetlenül, a nyugati országokban az utóbbi évtizedekben uralomra jutott baloldali-liberális értékrendszer olyan ideológiákat termelt ki, mint a politikai korrektség, a relativizmus vagy a multikulturalizmus. Ezek a szélsőséges szabadság- és egyenlőségességmiejük miatt már nyomokban sem tartalmaznak nemzettudatot. Bár az elemzésük nem tartozik a témánkhoz, annyi röviden elmondható, hogy ezen ideológiák gyökere is az individualista posztmodern nyugati ember elszakadása a közösségeitől, és az emiatt kialakult magánya és bizonytalansága, ami súlyos és általános identitászavarba torkolt.⁸

⁶ Lásd pl. Fukuyama 1997, 234–243., 264–273., 420–421., vagy Castells 2005, 253–258., 329., 372., vagy Lee 2003

⁷ Lásd pl. (Inglehart) vagy (Dogan) vagy (Lane) 228.

⁸ Ezeket az ideológiákat hosszabban ismertettem a *Váratlan találkozás: Európa és az iszlám* c. cikkemben (Körmendy Lajos: *Váratlan találkozás: Európa és az iszlám*. In: *Valóság* 2016/11). Kelet-Európában főként történelmi okok miatt másképpen alakultak a dolgok, a felfogásbeli eltérést jól mutatja a 2015-től kezdődő migránsválságra adott nyugat- és kelet-európai válaszok különbsége. Mindezek egyébként korántsem jelentik azt, hogy a nemzeti érzés megszűnt volna Nyugaton, sok helyen láthatjuk annak feléledését, akár a szélsőjobboldali pártok, akár a szeparatista mozgalmak (Katalónia, Skócia) sikereiben.

Ellentétben a nemzettel, a *család* azon kevés közösség közé tartozik, amelynek társadalmi állapota statisztikai adatokkal jól mérhető. Ezek az adatok (ingadozással) a házasságok és a születő gyerekek számának és arányának csökkenéséről, a bomlékony élettársi kapcsolatok és a válások, valamint a csonka családok növekedéséről, a járványszerűen terjedő egyszemélyes háztartásokról tanúskodnak.⁹ Évtizedek óta tartó folyamat ez, ami mára már ijesztő mértéket ért el, az európai társadalmak többsége képtelen önmagát reprodukálni, ezen „segít” a bevándorlás.

A család szétesésének is számos oka van, a kutatók általában a nők munkába állását, a függetlenség és a mobilitás növekedését, a meghosszabbodott tanulási időt és a karrier fontosságát (késői házasodás) szokták felhozni. Mindezeket elismerve én a legfontosabb oknak az ÉN szempontjainak előretolódását tekintem. A társas kapcsolatok kerülése és az utódokkal kapcsolatos áldozathozatal elutasítása mélységes egoizmusról árulkodik: az önmagát a legfontosabbnak tartó egyén nem hajlandó hosszú távú elkötelezettséget vállalni mások iránt, sem érzelmileg, sem anyagilag. Szép dolog az emancipáció (feleség, gyerek), a saját test fölötti rendelkezés, az önállóság, az önmegvalósítás, az önkifejezés és általában az egyéni jog, de azt látni kell, hogy ezek külön-külön is erős centrifugális erőt képviselnek, és ha összeadódnak, akkor jó eséllyel a család felbomlását eredményezik, amit bárki a környezetében vagy a saját életében is számtalanszor megtapasztalhat.

A polgárság és a munkásság a 20. század végére gyökeresen átalakult, a régi formájukban (mint osztályok) megszűntek létezni. Ez is egy hosszú folyamat eredménye volt, melynek gyökerei a 19. századig nyúlnak vissza.

A 19. században a *polgárságnak* kialakult egy életmódja és kultúrája, mely rendkívül vonzó volt más osztályok és csoportok számára. A képzett értelmiség és a hivatalnokok asszimilálódtak először a polgári életmódhoz, értékekhez és kultúrához. Ezt a folyamatot vették észre a német társadalomtudósok, amikor megkülönböztettek Wirtschafts- és Bildungsbürgertumot, azaz gazdasági (tulajdonosi) és műveltségi (hivatalnoki) polgárságot, és a választóvonal a szabad piac volt. Később a szakmunkások, sőt a gazdagabb parasztok is polgári életmódra törekedtek, és erre lehetőségük is nyílt a 19. század utolsó harmadától kezdődően. Egyrészt a jövedelmek tartósan növekedtek, így egyre több munkás megengedhette magának a polgári életmódot, másrészt a művelődési szint – főként az oktatás terjedésének köszönhetően – gyorsan emelkedett, ezzel megnyílt az út a kulturális fölemelkedéshez. Ahogy a polgárság befogadott újabb és újabb csoportokat, úgy vált egyre heterogénebbé, és az identitása is megváltozott. Annak alapja egy idő után már nem a gazdasági (vállalkozói, ipari, kereskedelmi) tevékenység és a tulajdon volt, hanem a kultúra és az életforma, így az osztályjellege fokozatosan gyengült, ahogy a

⁹ A szakirodalomban bőven található statisztikai adatok, lásd pl. Fukuyama 1997, 93., vagy Fukuyama 2000, 65–70., 160., vagy Tomka 2009, 100–105., 126–135., vagy Castells 2006, 248–259.

képessége is, hogy az érdekei képviselőjére szerveződjön, és hogy a közös cél érdekében föllépjen. A polgárság átalakult középosztályá.¹⁰

A polgárság-középosztály elleni kulturális támadásokról az előzőekben már szóltam, ezek a 20. század folyamán folytatódtak, és a döntő „ütközetre” a ’60–80-as években került sor, amikor az ellenkultúrák hatására a középosztály kultúrája és értékei megvetetté váltak.¹¹ Ezzel az identitása, a belső kohéziója (szolidaritása) is szétesett. Mindez szoros kapcsolatban van azzal a ténnyel, hogy a középosztály szellemi és erkölcsi bázisa, a család is megrendült.¹²

A polgárság nagy riválisa, a *munkásság* más pályát futott be, de az eredmény hasonló lett. A munkásidentitás az ipari forradalom 19. századi kiteljesedésével (nagyüzemek óriási munkáslétszámmal) és a 20. század első felében tetőző konfliktussorozatban alakult ki. A század végére viszont a nagyüzemi munkásság – amely mindig a munkásöntudat melegágya volt – látványosan összezsugorodott Európában/Nyugaton, köszönhetően a nagyfokú gépesítésnek, általában a technikai-technológiai fejlődésnek, és nem utolsósorban az ipari termelés kihelyezésének (ázsiai országokba). A munkásosztály tudati eróziójában jelentős szerepet játszott a képzett munkások (történelmi fogalommal: a munkásarisztokrácia) erős vonzódása a polgári életformához, ez már a korabeli munkásmozgalmároknak is feltűnt. A munkások „átszivárgását” a középosztályba megkönnyítették azok a vívmányok (munkaidő csökkentése, társadalombiztosítás kiterjesztése, szociális juttatások), melyeket a munkások fokozatosan harcoltak ki, és amelyek egyre többük számára tették lehetővé az új életformát.

Az az évszázados trend, hogy az osztálymentes munka szellemi tartalma egyre nő, különösen az infokommunikációs forradalommal gyorsult fel, és ennek egyik közvetlen következménye az informatika és a robotok térhódítása volt a társadalom minden szegmensében, de különösen az iparban, ahol a munkafolyamatok viszonylag könnyen szabványosíthatók. A munkások létszáma folyamatosan csökken a posztmodern társadalomban, a kvalifikálatlan munkások iránti kereslet különösen, ez az oka annak, hogy a munkanélküliek növekvő hányadát szakképzetlen emberek teszik ki. A szolgáltatói szektor ugyan sok munkást alkalmaz, az ottani munkahelyek viszont nem koncentráltak, ezért a munkások rendkívül elszigeteltek.

Az 1970-es évek után megrendült a munkások létbiztonsága. Addig túlnyomórészt bérmunkásként dolgoztak, a posztmodern korban azonban a határozatlan idejű alkalmazásokat egyre több helyen fölváltották a határozott idejűek, a részmunkaidős alkalmazások, a konkrét feladatra kötött szerződések, melyek lejártá után a munkavállalók kénytelenek újra munkát keresni. Az állam egyre kevésbé tudja vagy akarja megvédeni jogszabályokkal a

¹⁰ Ha a társadalmi osztályt olyan csoportnak tekintjük, amely szervezeten lép fel érdekei védelmében, akkor a középosztály elnevezés félrevezető. Ugyanez vonatkozik az alább említendő *underclassra*, de mivel mindkét fogalom általánosan elterjedt, ezért kénytelen vagyok ezeket a fogalmakat használni.

¹¹ Részletesebben lásd Körmendy Lajos: *A posztmodern fogyasztói társadalom és ellenkultúrái*. In: *Magyar Szemle Új folyam* (XXVI.), (2017) 9–10. és 11–12. sz.

¹² Kocka 1995, 805.

bérmunkaviszonyt.¹³ Az a tény, hogy Európában az utolsó negyven évben az ipar leépülését, a munkások létbiztonságának megingását és relatív elszegényedésüket nem kísérték hatalmas sztrájkok és megmozdulások, nemcsak azt mutatja konkrétan, hogy meggyengültek a szakszervezetek, hanem – és ez a lényeg – hogy a munkásság fragmentálódott, már képtelen az érdekeit érvényesíteni, és apatikussá vált. A 21. század elejére a munkásság megszűnt osztályként létezni.

Míg a nyugati országokban a munkás- és a középosztály kb. az '50–60-as évekig növekedett, a következő évtizedek makacs válságaival megfordult a trend, fogyásnak indultak, viszont egy új társadalmi csoport jelent meg, amit a társadalomkutatók *underclassnak* neveznek. (Magyar megfelelője nincs.) Rendkívül vegyes társaságról van szó, tartósan munkanélküliek (lecsúszott munkások és középosztálybeliek), kábítószerfüggők, alkoholisták, kis bűnözők, bevándorlók, hajléktalanok alkotják ezt a csoportot. Közös ismervük, hogy a munka világán kívül vannak, szegények, állandó segílyre szorulnak, vagy illegális tevékenységből tartják el magukat, gyakori köztük a deviáns magatartás, kultúrájuk a fatalizmus és a beletörődés. Rendkívül egoisták, minimális köztük az együttműködés és a szolidaritás, a helyzetüket egyéni sorsként élik meg, amiből egyénileg próbálnak szabadulni, leginkább úgy, hogy csodában (pl. lottónyereseményben) reménykednek.¹⁴ Az utóbbi évtizedek gazdasági válságai (1997, 2000, 2007) és a gyorsan növekvő jövedelmi különbségek, valamint a bevándorlók folyamatosan érkező milliós serege a szegény afrikai, ázsiai és latin-amerikai országokból azt eredményezte, hogy az *underclass* megállíthatatlanul növekszik.

Az *underclass* jelentős kulturális hatást gyakorolt a többségi társadalomra, és több tekintetben mintaadóvá vált. A '80–90-es években az amerikai fekete gettókból sugárzott szét a zenéje után hip-hopnak nevezett ellenkultúra, melynek jellemzője a durvaság, a trágárság, az erőszak és az antikonformizmus. A nyugati/európai középosztály nemcsak a hip-hop zenét kedvelte meg és a divatot, a viselkedést vette át, hanem a családokban is egyre inkább a fekete gettók adják a mintát (házasságon kívüli születések, apa nélküli családok stb.), különösen Amerikában.¹⁵

A kormányzatok évtizedek óta hatalmas erőfeszítéseket tesznek, hogy orvosolják az *underclass* jelentette növekvő problémát – csekély sikerrel.¹⁶ Míg kezdetben a (munkanélküli, lakhatási, szociális) segélyezésre helyezték a hangsúlyt, manapság már inkább a munka világába próbálják visszavezetni

¹³ Ezeket a kérdéseket Castel részletesen elemzi. Meg kell jegyezni, hogy pl. Franciaországban az állam keményen védi a munkavállalók érdekeit, az eredmény azonban több mint kétséges, az ország egyre jobban lemarad a gazdasági versenyben, és fokozatosan elszegényedik. Ez is mutatja, hogy nem egyszerűen állami elhatározásról vagy osztályharcról, hanem sokkal összetettebb problémáról van szó.

¹⁴ Dahrendorf 2004, 81.

¹⁵ Tyler May 1991, 590–592.

¹⁶ Robert Castel *A szociális kérdés alakváltozásai* című könyvében hosszasan ecseteli a francia kormányzat '70–90-es években folytatott sziszifuszi és lényegében eredménytelen erőfeszítéseit, hogy megállítsa a leszakadók taborának növekedését. (Castel 1998, 381–394.)

ezeket az embereket, legfőképpen képzésekkel és a munkaadóknak nyújtott támogatásokkal. A kudarc arra utal, hogy a társadalmi integráció – amikor az egyének elfogadják és alkalmazzák a társadalom erkölcsét, értékeit és szabályait, és annak hasznos tagjává válnak – nem elsősorban pénz-, hanem inkább kulturális kérdés, ami csak megfelelő közösségi keretben működik. Láttuk, hogy a közösségek hogyan esnek szét, és hozzátehetjük, hogy a közösségi értékeket és normákat közvetítő intézmények (pl. egyház, iskola, katonaság) tekintélye is meggyengült. Utólag, állami segédlettel, tanfolyamokkal már aligha lehet pótolni a szocializációs hiányt, annál is kevésbé, mert a posztmodern társadalom a munkát leértékelte, és helyette a fogyasztást próbálja integrációs erővel felruházni.

A *munka* ezer szállal kapcsolódik a közösségekhez. Egyrészt a munka megértése, fogásainak elsajátítása, sőt a munkaképesség kialakítása is hosszú közösségi erőfeszítés eredménye, hiszen a szükséges ismereteket másoktól át kell venni, hónapokig, esetleg évekig kell gyakorolni, követni a fejlődést. Másrészt a munkamegosztás, a szakosodás miatt civilizált létezésünk rengeteg, néhai és élő ember munkájának halmozott eredménye. A munka gyümölcsét mások is élvezik, nemcsak az, aki konkrétan végzi.¹⁷ Nagyon fontos, hogy egy társadalom fölismeri-e a munka közösségépítő erejét. Ha igen, akkor a jól végzett munka az egyénnek önértéket és önbecsülést ad, mert érzi a közösség tiszteletét.

A munkának van egyéni aspektusa is, mert az ember önmagáért is dolgozik. Mivel napjainkban a közösségek bomlását láthatjuk, ez az individualista szemlélet erősödik: egyre többen érzik úgy, hogy csak a maguk javára, hasznára érdemes dolgozni, a munka olyan szempontjai, mint pl. áldozathozatal, fáradtság másokért (ami felülírja a munka kényszerjellegét), együttműködés, önbecsülési forrás stb., egyre ritkábbá válnak. Nemcsak arról van szó, hogy egyre ritkább a valódi közösség, és a magányos embernek nincs kiért dolgozni, hanem arról is, hogy a szervezetek, viszonyok, kapcsolódások egyre átláthatatlanabbak, lásd pl. a nagy vállalatokat, a gyorsan változó, névtelen és ismeretlen tulajdonosokat, az állandó cégátalakulásokat, az eluralkodó bizonytalanságot. Zygmunt Bauman a *Munka* című tanulmányában tömören összefoglalja a posztmodern korban bekövetkezett munkapiaci változásokat. A második világháború előtt egy viszonylag stabil rendszer működött, a vállalatok élettartama általában hosszú volt, hosszú távra terveztek, a munkaadók és az alkalmazottak között fennállt egy kölcsönös függőség, bár sok konfliktus volt közöttük. Manapság a rövid távú mentalitás uralkodik. Egy középszinten képzett amerikai átlagban tizenegyszer vált munkahelyet, és a tendencia növekvő. A munkaadók egyre inkább rövid távra kötnek munkaszerződést, általános a bizonytalanság, egyik fél sem számít hosszú távon a másikra. Ez pedig hatalmas individualizációs erő, megoszt és nem egyesít, a

¹⁷ A másokért végzett munka önmagában még nem záloga az integrációnak, pl. a kényszerszermunka, amit idegen célokért és közösségért kell végezni, ellentétes hatást vált ki, ez a marxi elidegenedés tipikus példája.

közös érdek homályba vész. Nincsenek világos szabályok, egyéni, időszakos alkalmazások vannak, így nincs esély a lojalításra, a munkahelyet átmenetinek tartják. A tőke és a munka közötti szálak meglazultak, sőt szétváltak. Hatalmas a mobilitás, nemcsak a munkavállalóknál, hanem a tőkénél is: a tőke és a profit akadálytalanul mozog, függetlenné vált bármilyen helyi alkalmazás időtartamától.¹⁸

A fogyasztói társadalom többre tartja a fogyasztást, mint a munkát – luxuscikkek birtoklása nagyobb respektust kelt, mint hosszú évek tisztességes munkája –, ezért sokan a munkát is a fogyasztásnak rendelik alá: azért dolgoznak, hogy fogyaszthassanak. Míg a munkát a közösségi jelleg dominálja, a fogyasztásnak alig van közösségi vonatkozása, mert a birtokba vett anyagi vagy szellemi javak (el)használása jellemzően egyéni vágy kielégítését szolgálja, és a jelenre koncentrál, így a társadalmi integratív ereje elenyésző.

A jelen uralma és a jövő feladása

A fogyasztói társadalom „hajnalán” a fogyasztás növekedésének anyagi forrását először a megtakarítások leapasztása jelentette, majd később, amikor azok elfogytak, az eladósodás. Az USA-ban, ahol az államadósság ma már 21 ezer milliárd dollárhoz közelít, bár mindenki tudja, hogy ez nem mehet vég nélkül, mégsem vesznek tudomást a fenyegető veszélyről. Az amerikai háztartások is rendkívül eladósodottak, de még a 2007–2008-ban kezdődő és az elhúzódozó hatását még ma is éreztető válság – melynek fő oka a vállalati és lakossági hitelek bedőlése volt – sem tudta felébreszteni az amerikaiakat. Európában sem sokkal jobb a helyzet, sőt a távol-keleti fejlett országokban is csökkent a takarékosági hajlandóság. Posztmodern korunk nem hajlandó szembenézni a valósággal, és nem vesz tudomást a jövőről.

Korunk gazdaságának jellemzője a reflexivitás és a rugalmasság, ami sok mindent takarhat. Az azonnali profit, mint a gazdasági eredmény non plusz ultrája mindent legitimál és felülír, még a hosszú távú haszon ígértét is. 2013-ban a Dell számítástechnikai óriásvállalat kivonult a tőzsdéről, és a cég egyik vezetője azzal indokolta a lépést, hogy így nem kell állandóan azzal foglalkozniuk, hogy a piac hogyan reagál a nyereségráta legkisebb rezdülésére, sokkal több figyelmet szentelhetnek a közép- és hosszú távú terveknek. „A tőzsdei vállalatok – a negyedéves beszámolási kötelezettség miatt – túl sok rövid távú döntést hoznak” – mondta.¹⁹ Ennek a pénzügyi szemléletnek köszönhetően a gazdaságban eluralkodott a spekuláció, a piac már inkább a rövid távú tevékenységet honorálja, ami megjelenik a menedzserek elismerésében, jutataiban is – ez a hírhedt bónuszrendszer –, így kialakult egy önmagát erősítő folyamat, amit még a 2007-es válság sem tudott megfordítani. Ez a szemlélet azonban hosszú távon erősen fejlődésellenes.

¹⁸ (Bauman II.), 14–16.

¹⁹ HVG, 2014. július 12., 60–62.

A posztmodern társadalom ideológusai nem látják ilyen sötéten a helyzetet. Ulrich Beck a *The Reinvention of Politics* című művében az ún. reflexív individualizációról a következőket írja: ez nem más, mint a mai identitás kialakítása a globalizált, információs világban, egy innovatív, intézményesített folyamat, mely során az egyének állandóan felülvizsgálják és újjáalakítják a szokásaikat és az öndefiníciójukat. A modern ember szakít a tradíciókkal, mert ezekkel nem lehet értelmezni a modern világot és a feltárlható lehetőségeket.²⁰ Én ezt másként látom: megszűnt vagy szétesett közösségekre – Beck ezt eufemisztikusan a tradíciókkal való szakításnak nevezi – nem lehet identitást építeni, hiszen nincs mivel azonosulni, az állandó verseny (harc) és változás leépíti az együttműködési és szolidaritási hajlandóságot, emellett bizonytalanságot eredményez. Így a jövő olyan kiszámíthatatlanná, befolyásolhatatlanná és fenyegetővé válik, hogy ahhoz semmilyen reflexióval nem lehet alkalmazkodni.

Az azonnali siker nemcsak a gazdaságban, hanem a köznap életben is követelmény. Christopher Lasch írt először, még a '70-es években, a posztmodern ember állandó sikeréhségéről, ami egy narcisztikus magatartásba konkludál.²¹ Elég megnézni a tévében egy szokványos show-műsort, hogy lássuk az önimádat minden szimptomáját. Korunk emberét nemcsak a széles világban betöltött szerepéről gyötrik kétségek (nincs egy hosszú távú, magasrendű értékrendje, vallása), hanem a saját szűkebb, társadalmi helyét illetően is bizonytalan, ezért a kortársak ismételt bizonyágtétele szükséges neki, hogy úgy érezze: mégis van értelme az életének. Ilyen mindennapi, állandó sikert azonban csak felszínes teljesítménnyel, látszatokkal és manipulációval lehet elérni, és állandóan a jelenre kell koncentrálni.

A fejlett országokban rohamosan terjed a depresszió, és minél fiatalabb valaki, annál nagyobb esélye van arra, hogy depressziós legyen: korunkban a fejlődés egyre kevésbé szolgálja a boldogságot.²² Ezen nincs mit csodálkoznunk, mert a lineáris fejlődés hatóköre lényegében az anyagi világra korlátozódik, illetve a szellemi világ azon részére, amely racionális (tudomány, technika). Sokáig a létszükségletek kielégítése volt a fejlődés legfőbb célja, és ez jelentette a boldogságpotenciálját. Ez a cél a fejlett társadalmakban már régóta teljesült, a fejlődés generálta új szükségletek pedig egyre inkább korlátokba ütköznek, illetve átcsúsznak az élvezetek vagy a presztízs hajszolásába, melyek csak ideig-óráig képesek elfedni a boldogságdeficitet. A valódi boldogságpotenciált az emberi, társadalmi viszonyok javítása jelentené, azokat azonban a fejlődés nem tudja befolyásolni.

²⁰ Idézi Elliot 2006, 67–68.

²¹ Lasch 1984

²² Lane 2000, 21–22. old. A kelet-ázsiai országok itt is kivételnek számítanak, mert jóval kevesebben szenvednek ebben a betegségben, és ez egyértelműen az erős családi kötelékeknek tulajdonítható (Lane 2000, 33. és 160). Egyébként véleményem szerint a depresszióval kapcsolatos statisztikai adatok sokkal objektívebben mutatják egy társadalom mentális állapotát, mint a sok kutató által kedvelt, önbevallásokon alapuló boldogságfelmérések.

Ámmer Gergő: *Madonna* (2017, gipsz, 78×55×42 cm. Fotó: Paráda Zoltán)

Hosszasan lehetne sorolni még a tényeket és összefüggéseket, de remélem, hogy a fentiek is eléggé meggyőzőek. Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a posztmodern ember alapállapota a magány és a bizonytalanság. Individualizmus elvágta őt a transzcendenciától, és felbomlasztotta a közösségeit – alig érez elkötelezettséget, szolidaritást vagy hűséget mások iránt (ezek minden közösség legfontosabb kötőanyagai) –, ezért kénytelen egyedül szembenézni a veszélyes kihívásokkal. Elveszítette a múltját, a kiismerhetetlen jövő pedig nem nagyon érdekli, ezért csak a jelen maradt számára. Így viszont a fejlődés (a modernizáció) is kérdésessé válik.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bauman, Zygmunt: *Liquid times: living in an age of uncertainty*. Cambridge, 2007 (Bauman I.)
- Bauman, Zygmunt: *Munka*. In: *Café Babel* 56–57. sz., 2007 (Bauman II.)
- Castel, Robert: *A szociális kérdés alakváltozásai: a bérmunka krónikája*. Kávé kiadó, 1998
- Castells, Manuel: *Az információ kora: gazdaság, társadalom és kultúra (I. kötet) A hálózati társadalom kialakulása*. Gondolat, 2005, Bp.
- Castells, Manuel: *Az információ kora: gazdaság, társadalom és kultúra (II. kötet) Az identitás hatalma*. Gondolat, 2006, Bp.
- Dahrendorf, Ralf: *Egy új rend nyomában*. Napvilág Kiadó, 2004
- Dogan, Mattei: *The decline of traditional values in Western Europe: religion, nationalism, authority*. In *International Journal of Comparative Sociology*, February 1998
- Elliot, Anthony & Charles Lemert: *The New Individualism: The Emotional Costs of Globalization*. Routledge, 2006, London and New York
- Fukuyama, Francis: *Bizalom: A társadalmi erények és a jólét megteremtése*. Európa, 1997, Bp.
- Fukuyama, Francis: *A nagy szétbomlás. Az emberi természet és a társadalmi rend újjászervezése*. Európa, 2000, Bp.
- Inglehart, Ronald: *Modernization and Postmodernization – Cultural and Political Change in 43 Societies*. Princeton University Press, 1997, New Jersey
- Kocka, Jürgen: *The Middle Castes in Europe*. In *The Journal of Modern History* Vol. 67, No. 4., 1995
- Lasch, Christopher: *Az önimádat társadalma*. Európa, 1984, Bp.
- Lane, Robert E.: *The Loss of Happiness in Market Democracies*. Yale University Press, 2000, New Haven.
- Tomka Béla: *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Osiris, 2009, Bp.
- Tyler May, Elanie: *The American Model*. In Prost, Antoine & Vincent, Gérard (eds.): *A History of Private Life, V. Riddles of Identity in Modern Times*. Harvard University Press, 1991

HAZATÉRŐBEN

Veress Sándor emlékkiállítás az MTA Zenetörténeti Múzeumában

*„Úgy szeretem Helvetiát,
hogy nem feledhetem Kolozsvárt.”*

Korunk egyik kiemelkedő magyar zeneszerző egyéniségének, Veress Sándornak (Kolozsvár, 1907 – Bern, 1992) életművét mutatta be az a magyar emlékkiállítás, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézete Zenetörténeti Múzeumában rendeztek. Veress Sándor munkássága – amely a zeneszerzői hivatás mellett a népzene kutatás és a zenepedagógia területén is meghatározó értékekkel gyarapította a magyar kultúra történetét – hazánkban évtizedeken át kényszerű „feledékenységre” ítéltetett, hasonlóképpen azokéhoz a tudósokéhoz és művésztársakéhoz – példaként az irodalom köréből Cs. Szabó Lászlót és Márai Sándort említhetem –, akik vele egy időben, 1949-ben, a szovjet típusú, diktatórikus rendszer magyarországi térhódításának idején az emigráció mellett döntöttek. Bár az akkoriban kivándorlók szinte valamennyien átmeneti helyzetként értelmezték a hazától való eltávozást, a II. világháborút követő nemzetközi politikai berendezkedés ezt a vélekedést alapvetően megcáfolta, és közel fél évszázados, kényszerű távollétbe kényszerítette a magyar kultúrát idegen földön művelő és képviselő emigránsokat.

Veress Sándor esetében – aki nyolcvanadik évét meghaladva élte át a magyar rendszerváltás fordulatóját – ez a szituáció életre szóló, végérvényes elszakadást jelentett: soha nem tért, nem térhetett már vissza hazájába. Bár élete második, 42 éves periódusa Svájcba, Bern városához kötötte Veressét, vallo-mása szerint zenei anyanyelve is magyar maradt. Ebben az összefüggésben értelmezhető a mottóban idézett, Mikes Kelemenre utaló hűségvallomása is, amelyet – 1975-ben, Molnár Antalhoz írt egyik levelében, immáron 25 éves emigrációjának távlatában – szülővárosához és szülőföldjéhez intézett.

Aligha felidézhető – s ebben a kiállítás tematikája is némi támaszt nyújt –, mennyi szétszakíthatatlan szál fűzte Veressét az egykori otthonhoz, melynek emlékét tudatosan őrizte, erről könyvespolca is hitelesen vallott. Még súlyos betegsége időszakában, a temesvári vérengzés napjaiban is feszülten követte az eseményeket, és visszafojthatatlanul elsíratta az áldozatokat. S végül, még emigráns kortársaihoz viszonyítva is egyedülálló hűségét tanúsítja az a tény, hogy svájci évtizedei alatt haláláig ragaszkodott magyar menekült státuszának megőrzéséhez.

A kiállítás Veress Sándor három szellemi tevékenységének bemutatását tekintette programjának, amit a címadás is kifejezésre juttatott: Veress Sándor – zeneszerző, tanár és kutató.

Veress – mint Bartók és Kodály tanítványa, munkatársa és szellemi utóda – ugyanazt a sajátosan magyar szellemi modellt tekintette életprogram-

jának, mint mesterei, Bartók és Kodály a 20. század elején. 1925-től 1930-ig zeneszerzést tanult Kodálnál, zeneszerzővé vált, és egész életében ezt a tevékenységét tekintette elsődleges hivatásának. Második, választott hivatása a népzene kutató volt, amit igen fiatalon, már 23 éves korában, 1930-ban a moldvai népzene gyűjtésével kezdett el. Életművének egységes programját 1949-ben történt emigrációját követően, a svájci évtizedekben is megőrizte és következetességgel folytatta. Bár népzene kutatóként a magyar terepmunkától végleg elszakadt, az oktatásban, a Berni Egyetem professzoraként, a Musikethnologie tantárgy bevezetésével lehetőséget teremtett arra, hogy a nyugat-európai hallgatókat a magyar népzene kutató kimagasló eredményeiről és személyiségeiről – Bartókról, Kodályról és Lajtháról – tájékoztassa. Veress harmadik munkaköre a zenetanítás gyakorlati tevékenységéhez kapcsolódott, és ez irányú elkötelezettsége is folyamatossá vált élete során. Pedagógiai pályáját Budapesten kezdte, és már 36 éves korában, 1943-ban abban a megtiszteltetésben volt része, hogy őt nevezték ki Kodály utódául a Zeneakadémia zeneszerzés tanszakán. Az 1948-ig tartó időszakban itt számos kiváló tanítványa volt, közülük csupán a legkiemelkedőbb személyiségeket említem meg, azt a két komponistát, akik a későbbiekben nemzetközi viszonylatban is elismertté váltak: Ligeti Györgyöt és Kurtág Györgyöt. A magyar zeneélet több jeles képviselője is nála tanult zeneszerzést, így például Sárosi Bálint népzene kutató, Párkai István és Vass Lajos karnagyok, valamint Ujfalussy József, aki a Zeneakadémia zeneesztétika-professzoraként a magyar zenetudomány közismert személyisége volt. (Említést érdemel, hogy Ujfalussy töltötte be az 1997-ben megalakult Veress Sándor Társaság elnöki tisztségét is.)

Zeneakadémiai tanári munkáját Veress 1950-től a Berni Konzervatórium zeneszerzés és zeneelmélet tanáraként folytatta, ahol a korábbiakban melléktárgyként oktatott zeneszerzést főtan szakai „rangra” emelte, és a magyar zeneoktatás példája nyomán a Kodály nevével jelzett módszert is meghonosította a zeneelméleti képzésben.

Veress magyarországi éveinek értékelésében – Kodály és Bartók nyilatkozatait is beleértve – egyértelműen megmutatkozott, hogy már a negyvenes években a magyar zeneélet egyik legelismertebb, legkiválóbb személyiségeként tartották számon: zeneszerzőként, tudósként és tanárként egyaránt.

Ez a sikersorozat 1949-ben lezárult. Ugyanis a II. világháború után, az Európát kettéosztó vasfüggöny kialakulásának időszakában Veress éppen Rómában tartózkodott *Térszili Katicza* című táncjátékának sorozatos bemutató előadásai alkalmából, ahol a mű Milloss Aurél, nemzetközi híró koreográfus rendezésében valósult meg. Veress római tartózkodásának hónapjaiban feszült figyelemmel kísérte az otthonról érkező híreket: tudomást szerzett a Rajk-perről és az akkori politikai visszaélések elretentő eseményeiről. Évek óta érlelődő emigrációs terve ekkor döntéssé vált: 1949 novemberében már nem tért vissza Magyarországra, elhatározta, hogy szellemi kibontakozását egy szabadabb légkörben folytatja. Döntése nem volt egyedülálló: a korabeli magyar tudományos és művészi élet számos kiválósága – írók, zene- és képzőművészek, tudósok – szintén az emigrációt választotta.

Kiállításom egyik célja az volt, hogy Veressnek a mestereihez, Kodályhoz és Bartókhoz fűződő, egyre szorosabbá és sokoldalúbbá váló kapcsolatát bemutassam. Veress a „Granitfundament” német kifejezéssel, azaz a gránitkő szilárdságának hasonlatával jellemezte a mestereitől kapott szellemi alapvetést. 1930-tól 1932-ig volt zongoratanítványa Bartóknak, azokban az években, amikor már Kodálynál az önszántából egy évvel meghosszabbított, ötévesre bővített zeneszerzési tanulmányait befejezte. Tudva levő, hogy a korábbi években, a Zeneakadémián már Hegyi Emánuelnél diplomázott zongorából, de ennek ellenére Bartóknál akarta még tökéletesebbé tenni tudását. Így lett Bartók növendéke. De ide tartozik az is, hogy mielőtt Bartóknál, 1930 szeptemberében jelentkezett volna, még azon a nyáron egy merész lépésre szánta el magát. Elhatározta, hogy Moldvába indul népzenei gyűjtőútra, mert tudtában volt annak, hogy ez a terület a népzenei hagyomány tekintetében ekkoriban még szinte ismeretlen volt. Döntése és gyűjtésének eredményessége meghatározóan befolyásolta Bartókkal való későbbi kapcsolatát is. Veress – aki 1930 nyarán az 1929-ben Moldvában járt Domokos Pál Péter nyomdokai-ba lépett – először készített fonográffelvételeket a moldvai népzeneről, és ez az eredmény Bartók és Kodály részéről komoly elismerést váltott ki. Kutatói érdemének következményeként hívta meg Bartók maga mellé a Magyar Tudományos Akadémiára, asszisztensi feladatkörbe. Az ottani, heti kétszeri találkozások során alakult ki közöttük az a kétoldalú, kollegiális viszony, amely hat évig, 1940-ig, Bartók amerikai távozásáig tartott. S hogy ez a kapcsolat igazán bensőséges volt, az a kölcsönös, egymás iránti respektusban is megmutatkozott: nemcsak a tanítvány mély tiszteletében, hanem a mesternek az ifjú munkatársát illető értékelésében is. Ezt a viszonyt egy kettőjük közötti levélváltás is tükrözi a kiállításon. A kezdeményező lépést egy Londonból küldött Veress-levél képviseli, amelyet 1939-ben, a világháború kitörésének előérzetétől indítatva küldött Bartóknak, s amelyben az ő elvi álláspontjáról kér tájékoztatást az emigráció kérdésében: mit tekint helyesebbnek, hazamenni, vagy elvándorolni Magyarországról? Bartók egy meghatározó jelentőségű levelet küldött válaszul Veressnek, ami azóta az emigrációról való Bartók-nézetek vonatkozásában az egész Bartók-irodalomban ismertté vált.

De más Bartók-dokumentum is tanúskodik Bartók Veressről alkotott véleményéről. Ez is olvasható a kiállításon: ez egy 1935-ben kelt levél, amelyet Bartók Rásonyi Lászlónak írt a török népzene kutatás tervével kapcsolatban, és amelyben az akkor 28 éves Veress javasolja kutatómunkára: „*aki zeneszerzőként a legjobbak közé tartozik, aki jó zongorista, és népdalgyűjtéssel foglalkozik.*” Ebből a néhány soros ajánlásból is kitűnik, hogy a korábbi tanár-tanítvány kapcsolat már ekkoriban is egymást értékelő, tisztelő viszony volt.

A Kodályhoz fűződő együttműködés is bemutatásra került a kiállításon, amely hosszabb tartamú és szinte folyamatos volt. A Bartókkal való érintkezés lényegében egy évtizedig tartott, 1930-tól 1940-ig, és Bartók halálával, 1945-ben véglegesen lezárult. Viszont Veress Kodállal való összetartozása – kivéve az emigráció utáni évtizedet, amikor a politikai cenzúra miatt még a levelezés útján történő érintkezés is negatív következményekkel járt – lé-

nyegében életre szóló kapcsolat volt. Veress egész életében mélyen tisztelte egykori tanárát, Kodályt, s még évekkel tanulmányai befejezése után is szükségét érezte, hogy újabb műveiről Kodály véleményét kérje. Ez a tanítványi igény a megőrzött levelezésből is kiderül: Veress ismételten jelentkezett Kodálnál, és kérte, hogy alkalmas időben hallgassa meg új kompozícióit. Ez az élő viszony azután tovább teljesedett azáltal, hogy – miután Bartók 1940-ben véglegesen elhagyta Magyarországot, és a Magyar Tudományos Akadémián végzett népzenei munkáját átadta Kodálnak – a feladattal együtt Kodály a már ott működő asszisztenst, Veress is megörökölte Bartóktól. Gyakorlatilag Veress még nyolc éven át, 1948-ig tevékenykedett Kodály mellett az akadémiai népzenei gyűjteményben. Kapcsolatuknak ez az iránya is megőrződött levelezésükben. Érdemes az évtizedek során változó, egyre közeledő megszólítási formákat nyomon követni: Veress a '30-as, '40-es években még a „Mélyen tisztelt Tanár úr” megszólítást alkalmazta, a '60-as években, amikor már Svájcban élt, „Kedves tanár úr”-ra váltott, sőt az utolsó időben már Kodály is „Kedves Barátom!” -ként fordult Veresshez, bár gyakorta a „Kedves Veress!” formát alkalmazta.

Veress Kodályról és Bartókról is számos, történetileg hiteles tanulmányt, cikket írt. Már magyarországi éveiben is hivatásának tekintette a két mester életművének értelmezését, népszerűsítését, és már a negyvenes években több fontos tanulmányt közölt róluk az *Ethnographiá*ban, és más zenei szaklapban. Svájci éveiben pedig úgy vélte, hogy Nyugat-Európában elsődleges kötelessége a magyar zenekultúra képviselője. Meggyőződéséhez híven széles körű, sok műfajú irodalmi tevékenységet folytatott, főként Bartók és Kodály életművével kapcsolatosan. A mintegy száz írásában és előadásában, amelyeket főként időszzerű események – emlékünnepek, koncertek, évfordulók – ösztönzésére írt, tudományosan megalapozott, sokoldalú ismerettel gazdagította a magyar és az idegen nyelvű Bartók- és Kodály-irodalmat. Külön említést érdemel e tekintetben Veress svájci pedagógiai munkássága a Berni Egyetem professzoraként: 1968-tól 1977-ig, amikor az intézmény történetében elsőként vezette be a Musikethnologie tantárgyat, és ebben a keretben mint a magyar népzene egykori gyűjtője és kutatója lehetősége nyílt a 20. századi magyar népzene kutatás eredményeinek beható ismertetésére.

Veress zeneszerzői munkásságában – főként a hazai életperiódusban – 1930-tól, az első opusztól egészen 1949-ig a bartóki–kodályi stílus elkötelezettség elsődlegesen megmutatkozott. A magyar népzene Veress is zenei anyanyelvének tekintette, amely egyrészt népdalfeldolgozásainak keretében, másrészt zenei kifejezésének szerves részeként jelent meg műveiben. A népzenei források alkalmazása különböző fokozatokban mutatkozott meg a különféle műfajok és kompozíciók területén, de a népzene személyes élményével való közvetlen zenei-nyelvi szimbiózis kétségtelenül érvényesült.

Veress pályáján külön területet képviselt zongoraművészi ambíciója. Emlékeztet, hogy erről egy Bartók-nyilatkozat is megőrződött, amely szerint Veress „jó zongoristának” tekinti. Valójában Veress kiváló zongorista volt, és saját mű-

vein kívül főként Bartóknak és Kodálynak, de alkalmanként néhány magyar kortársának műveit is előadta itthon és külföldön egyaránt. Sőt 1938-tól 1944-ig duót alakított Végh Sándorral, aki a folytonos koncertturnék során Veressel szólózongoristaként és kamarazeneszként is együtt muzsikált. Végh Sándor ugyancsak kolozsvári születésű, kiváló hegedűművész volt, aki az Új Magyar Vonósnegyes primáriusaként a korábbi években már a legfontosabb nemzetközi új zenei fórumokon – az Internationale Gesellschaft der neue Musik koncertjein – Veress első két vonósnegyesének bemutatóját prezentálta, és aki éppen ezekben az években Bartók-kvartettjeire is felkeltette a figyelmet.

Veress nemcsak vonósnegyeseit, de hegedűversenyét is Végh Sándornak ajánlotta, akivel Londontól Hollandiáig és Budapesttől Erdélyig emlékezetes turnékon szólaltatták meg az új magyar zenét. Sőt, Veress még az ötvenes évek során, Svájcban is ambicionálta saját műveinek előadását, nemcsak *Zongoraversenyének* bemutatója alkalmával, de a két zongorára írt *Klee-fantáziák* egyik zongoraszólamának előadójaként is. Bár Végh Sándor az ötvenes-hatvanas években ugyancsak Svájcban élt, a duószerű együtt zenélés felelevenítéséről az új életkörülmények között mégis le kellett mondaniuk. De utolsó alkalommal, Veress 1962-ben bemutatott vonósnegyes-koncertjének baseli bemutatóján, ismét Végh Sándor kvartettjére bízta a szerző a rendkívüli feladatot jelentő interpretációt. A két művész szoros együttműködésének története ezzel az eseménnyel zárult.

1949 novemberétől Veress Svájcban telepedett le, és az új kulturális-nyelvi közegben minden tevékenységi területén új korszakot kellett kezdenie. De szellemileg olyan gyorsan akklimatizálódott a szabad légkör kínálta lehetőségekhez és az európai zenei stílusokhoz, hogy lényegében, a távlat látszatából, szinte törés nélkül ment végbe ez a folyamat. Saját nyilatkozata pontosabb meghatározást ad erről az átmenetről, amint ez a tárlaton olvasható: „*Svájcsokat segített abban, hogy leváljak a magyar iskola belső körétől. Behatóan foglalkoztam itt azzal, hogy a dodekafon technikát nem ortodox módon és tisztán technikaként a saját stílusom számára használhatóvá tegyem.*” Tulajdonképpen már első svájci éveiben elsajátította és alkalmazta a nyugat-európai zenei stílusirányzatokat, természetesen személyiségének követelményeihez igazodva.

A kiállításon számos olyan dokumentum is megtekinthető, amelyek Veress Sándorral folytatott közös berni munkálkodásunk emlékét őrzik. Itt látható például egy gyönyörű Klee-album, ami egy Bernben rendezett Klee-emlékkiállítás alkalmára jelent meg, és amit közösen folytatott kötet-előkészítő munkánk emlékére kaptam tőle. Veress-kutatásaim megvalósulása is kortörténeti emlékként idézhető fel. Ez valóságos szellemi felfedezés volt, mert sem '60-as évekbeli zenetudományi tanulmányaim során, sem más, időszerű forrásból, sőt még szakmai vezetőimtől sem kaptam jelzést Veress Sándor alkotói, tudósi jelentőségéről. A II. világháborút megelőző és azt követő időszakra irányuló zenetörténeti vizsgálataim viszont egyértelműen arra a felismerésre vezettek, hogy Veress Sándort nemcsak a két mester, de a legfelső szakmai grémium is a Bartók és Kodály tanítvány-nemzedék első számú alkotóegyé-

niségének, szellemi örökösének tekintette már a negyvenes években. Erről a hiteles értékrendről a hatvanas években zenetudományi diplomát szerzett ifjú zenetörténészként már semmit sem hallhattam, nagy csönd honolt körülötte. Egy egyetemek közötti együttműködési pályázat elnyerése után, 1980-ban sikerült személyes munkakapcsolatba lépni Veressel, azzal a céllal, hogy életművéről egy magyar tanulmánykötetet készíthessek elő. A rendelkezésre álló, Bernben töltött három hét leforgása alatt Veress vezetett be műveinek ismeretébe, és a későbbiekben az ő szakmai útmutatásával készítettük elő – Szalay Olgával együttműködve – moldvai gyűjtésének kiadását. Ez utóbbi a nagy múltú *Népköltési gyűjtemény* új folyama köteteként jelent meg, 1989-ben, Budapesten. E kapcsolatfelvétel eredményeként az 1980-as évektől kezdve több kötet és számos koncert adott számot – mintegy szellemi jóvátételként – az elfeledett emigráns magyar zeneszerzőről, tudósról. Az itt bemutatott dedikált dokumentumok ennek a munkakapcsolatnak az emlékét őrzik.

Veress tudós típusú zeneszerző volt, kellő méltósággal és tudással, de ugyanakkor mindezekhez a vonásokhoz egy kedves, játékos közvetlenség is társult, amivel a tanítványai is találkozhattak annak idején. Veress rendkívüli módon értékelte tehetséges tanítványait, példaként Ligeti György nevét említhetem, akiről visszatekintve többször nyilatkozott. Hasonlóképpen értékelte Kurtág György rendkívüli tehetségét is. Ők ketten Veress 75. születésnapja alkalmából – a neves svájci folyóiratban, a *Schweizerische Musikzeitung* Veressnek szentelt különszámában – egy-egy személyes ajándékkal lepték meg egykori mesterüket: Ligeti a folyóirat címlapjára egy rajzot készített, furcsa szárnyas és lábas állatfigurákkal, Kurtág, aki egészen más oldalról közelített a köszöntéshez, egy fanfáros zenei gondolattal üzent Veressnek, a lap kottaközleményeként. De fontos megemlítenünk Veress egyik legismertebb svájci zeneszerző tanítványát, Heinz Holligert is, aki számos svájci Veress-tanítványal egyetemben csatlakozott az ünneplők köréhez. Holligerrel a budapesti koncertközönség már évtizedekkel ezelőtt megismerkedhetett, oboaművészként és karmesterként egyaránt, mert máig az egyike azoknak az elkötelezett művészeknek, akik még Veress életében hivatásuknak tekintették a Veress-kompozíciók interpretálását a nyugat-európai országok rangos fesztiváljain és Veress szülőföldjén. Holligernek és néhány kitűnő magyar előadóművésznek köszönhető, hogy a nyolcvanas évektől napjainkig a Veress-kompozíciók zenei élményében a szerző halálát követő új nemzedékek is részesülhetnek.

Veress tanári pályája a magyarországi zeneakadémiai tanárságával, 1943-tól 1948-ig indult, és a Berni Konzervatórium zeneelmélet-tanári működésével, az ötvenes években, illetve a Berni Egyetemhez fűződő professzorságával folytatódott. A bámulatot keltő, színekkel kombinált, grafikus zenemű-analízisek, továbbá saját zenepedagógiai műveinek kiadványai, illetve zeneelmélet-tanárságát őrző egykori óravázlatai – a rendkívüli igényességű tanár tudományos felkészültségéről adnak képet.

A népzenekutató munkásságának dokumentumai külön egységet alkottak a kiállításon. Bemutatásra kerültek az 1930-ban, a moldvai gyűjtőút helyszínein készített szerzői fényképek, a kéziratos népdal-lejegyzések, elemző táblázatok és a

gyűjtő helyszíni naplófeljegyzései. De a moldvai csángók történetével foglalkozó egykorú szakirodalom is megtekinthetővé vált Veress könyvtári gyűjteménye alapján. Ezek a kötetek a szerző halála után ajándékként kerültek a Zenetudományi Intézet Veress-gyűjteményébe. A népzenei publikációkat egy gazdag válogatás képviselte, amely a '30-as, '40-es évekből származó írásokon kívül a már említett, 1989-ben megjelent népdalkiadványt, a *Moldvai gyűjtést* is bemutatta.

Az utolsó évekből a 85. születésnapra rendezett berni szerzői est plakátját mutattuk be, amely rendezvényen a szerző már nem vehetett részt. Néhány hét múlva, 1992. március 4-én eltávozott az élő sorából. Veress súlyos betegségének híre az egykori tanítványhoz, Kurtág Györgyhoz is eljutott, aki egykori mestere tiszteletére az *Életút*, azaz *Lebenslauf* (op. 32) című kompozícióját ajánlotta. Ekkoriban már vélhető volt, hogy ez a mű tulajdonképpen egy Veressnek szóló emlékdarabbá válik hamarosan.

A kiállítás egy televíziós film megtekintésével zárult. Ez az egyetlen magyar nyelvű Veress-portréfilm. Nem valamely intézményes megbízásra, hanem Bulla Károly, a Magyar Televízió egyik rendezőjének személyes kezdeményezésére született. Annak a kivételes körülménynek köszönhetően, hogy Bulla Károly – családi kapcsolatai által – személyesen találkozhatott Veress Sándorral az 1981-ben Ferrarában megrendezett Bartók-centenárium ünnepségek alkalmával. E találkozás is szerepet játszott abban, hogy Bulla engedélyt kérjen feletteseitől, s hogy az Oberhausen-i Filmfesztiválra szóló megbízatása alkalmával egy kitérőt tehesen Bernbe, egy Veress Sándor-portréfilm készítésére. Főnöke, Czigány György, aki tudatában volt a történeti jelentőségű feladatnak, engedélyt adott a felvételre. Így Bulla Károly, aki Fodor András baráti körének tagjaként is tájékozott volt a Svájcban élő Veress Sándor munkásságáról, hozzájárulást kért Veresstől a film felvételére. Veress pedig, annak ellenére, hogy a Magyar Televízió megbízásából érkezett a felkérés – a ferrarai személyes találkozás alapján bizalmába fogadta a tervet, és hozzájárult a forgatáshoz.

A 76 éves zeneszerző berni stúdiójában készült portréfilm az első és egyetlen magyar nyelvű televíziós film Veress Sándorról. Bár a filmet annak idején a Magyar Televízió a késő esti műsoridőben le is adta, az alkotás még a zenei szakemberek körében is teljesen ismeretlen maradt. A jelen kiállítás alkalmával merült fel ismét a portréfilm felelevenítésének lehetősége. A filmet a Zenetudományi Intézet a Magyar Televízió Archívumától megrendelte, és ezáltal lehetőséget teremtett arra, hogy a 35 éve készült filmalkotás a maga eredeti rendeltetését egy emberöltőnyi késedelemmel betölthesse a szerző halálának 25. évfordulója alkalmával rendezett emlékkiállítás széles nyilvánossága előtt. A kiállítás lezárásaként megszólaló életinterjú a vizualitás, az élő hang, és az anyanyelvi önkifejezés igényessége által átélhető közelséget teremtett Veress Sándorral, 20. századi zeneművészetünk és zenetudományunk fél évszázadon át kirekesztésre ítélt, nagyformátumú alkotójával.

(A Veress Sándor emlékére rendezett kiállítás az MTA Zenetörténeti Múzeumában 2017. november 2. – 2018. április 10. között volt megtekinthető.)

A FRONT FÖLBOMLÁSA

[1918]. szeptember 29-én a hatodik hadsereg összekötő tisztje a hadseregfőparancsnokságnak a következőket jelenti:

„A hadsereg 15 egysége közül hétnek egy harmaddal, háromnak a felével és két divíziónak kétharmaddal kisebb a tüzfegyverállománya, mint az előirt állomány.

Naponkint 600–800 beteg a fogyatéék, ami az állományok rohamos csökkenését vonja maga után.

Valóságos állományszükségben szenved a tüzérség és egyes dandároknál ez az állapot veszélyezteti a tüzérség használhatóságát, amennyiben, nincsenek abban a helyzetben, hogy az ágyuállományt kiszolgálhassák.

A holtbizonyos győzelmi tudat helyébe a jövőért való gond férközött be sorainkba, mert senki sem vár radikális segítséget a következő döntő hetekben.

Minden ember átlagban egy garnitúra fehérneművel rendelkezik. Vannak azonban esetek, ahol egy-egy emberre egy garnitúra sem jut, miután vagy az ing, vagy az alsónadrág hiányzik. Látni kell azonban ezeket a fehérneműeket, hogy erről a nyomorúságról az embernek fogalma legyen. Az egyiknek nincs ujja az ingén, a másiknak hiányzik a hátsórész, a harmadiknak csak fél alsónadrágja van, vagy pedig csak rongydarabok a kapcarongy helyett.

A betegszobák vagy a hadosztály egészségügyi intézete nehéz betegek elhanyagolt, összeszakított fehérneműt viselnek. Malárialázások meztelenül kénytelenek várni, amíg rongyaikat kimossák és megszáritják. Katonai becsületézésről itt már nem lehet beszélni, mert meg van sértve, meg van bántva az egyszerű emberi méltóság is.

Senki sem vállalhatja a felelősséget lelkiismerete és a történelem előtt azért, hogy hátul az országban a hadinyerészkedők százezrei a fehérnemű garnitúrák tucatjaival rendelkeznek, a vendéglőkben a szükségen felül vannak asztal- és ágyneműek, ezalatt a mi legjobbaink itt rongyosan és félíg meztelenül kénytelenek a hazát védelmezni.

Egyes frontezredeknél minden harmadik embernek hiányzik a köpenye. Találtam olyan osztályokat is, amelyeknél a legénység egyenruha híján képtelen volt kivonulni. A tisztek és legénység öntudata ezáltal erősen van veszélyeztetve, mert az utolsó bosnyák is szégyenli el-lenségeink előtt ezt az állapotot...

Jellemző az anyagi helyzetre, hogy Dalmácia legszegényebb vidékéről való legénység azt mondotta nekem, mi nem vagyunk hősök, hanem koldusok.

A rossz táplálkozás már katonailag is érezteti káros hatását, amennyiben a legénység a normálban több órát igénybe vevő katonai iskoláztatást fizikailag nem bírja ki. A napi kiképzési időt meg kellett tehát rövidíteni. Még nagyobb veszélyt rejt magában az a tény, hogy a test elveszíti a betegségekkel szemben ellenálló képességét. E téren már igen káros jelenségek állapíthatók meg. Egy járványos betegség – malária – föllépése katasztrofális következményekkel járhat.

A hadvezetőség sohasem biztos abban, hogy a guruló szállítmány nem marad-e ki, hogy a csapatok nem fognak-e a következő napon éhezni. Racionális gazdálkodás teljesen lehetetlen, és a hadvezetőség idegessége kikerülhetetlen.

Egy hústalan nap július és augusztus hónapokban a hadseregnél egyenlő volt egy böjtnapal. Reggel és este üres feketekávé, délben tartalmatlan aszaltfőzelék – élvezhetetlenség miatt a legénység drótkadálynak, maszkírozásnak, csapatkáposztának nevezi –, és ehhez a legjobb esetben 60 gramm sajt vagy tök jár.

A hústalan napok száma az utóbbi időben szaporodik. Az ilyen hústalan napokon uralkodó rózsás hangulatot könnyű elképzelni.

A legénység nyíltan bevallja, hogy az önkényes eltávozások és szökések nem csupán a háborús fáradalmak következményei, hanem elsősorban a rossz ellátásban keresendők, mert minden szökevény tudja, hogy otthon, a mögöttes országrészben, ha mindjárt eldugott erdőkben kell élnie, jobban él, jobban tudja magát élelmezni, mint a fronton lévő katonák.

A legénység biztosított engem arról, hogy a paraszt mindenét odaadná a hadseregnek, ha biztosítéka volna arra, hogy a rekvirált készleteket tényleg a hadsereg fogja megkapni; de ő csak zug- és lánckereskedőket, uzsorára dolgozó központokat lát, és ha összehasonlítja az árujáért kapott összeget a piaci árak tízszeres uzsoraárával, akkor inkább eldugja az árut, mintsem rekvirálni engedje.

Az élelmezési és ruházati viszonyok rövidesen elviselhetetlenekké válnak; minden elégedetlenségnek ezek a fűtőkazánjai, és a katonai fegyelem teljes csődjével fenyegetnek. És valamennyi jelentésből kicsendül az a panasz, hogy a katonák százezrei a fronton éheznek, nyomorognak, elégedetlenek – rabolni és gyilkolni kénytelenek, békét akarnak! Aki elolvassa ezeknek a tábornokoknak a jelentéseit, meg kell állapítania, hogy a front már régen fölbomlott, és a katonák csak azt a pillanatot várták, amikor csapatostul és nem egyenkint hagyhassák el szenvedéseiknek, nyomorúságuknak, megaláztatásaiknak harctérnek nevezett színhelyét.”

És ezt a pillanatot, a végleges frontfölbomlás helyzetét, a teljes anarchiát megint ugyanazok idézték elő, akik a háborút megindították – amint ez az e tekintetben kétségkívül mértékadó tábornokok jelentéseiből megállapítható.

Október 24-én Boroevic tábornagy a következőket jelenti: „Kötelességemnek tartom jelenteni, hogy őfelsége manifesztuma és a nép vezetőinek beszédei a parlamentekben és nemzetgyűlésekben a különböző csapatoknál teljes megzavarodást idéztek elő. Tiszának az a kijelentése, hogy a háborút elvesztettük, egyenesen szerencsétlenség volt, a következmények beláthatatlanok...”

Boroevic tábornagy október 28-iki jelentése: „Csapataink ellenálló képessége föltűnően ellanyhul, annál is inkább, mert a fegyelmet megtagadó azon csapattesteknek száma, amelyek Lengyelország, Magyarország, Csehország, Szlovákia és a délszláv állam függetlenségét kinyilatkoztató manifesztumra hivatkoznak, megfontolandó mértékben növekedik, és hiányzanak az eszközök, hogy ezeket engedelmességre kényszerítsük.”

(Böhm Vilmos: Két forradalom tüzeiben – Verlag Für Kulturpolitik kiadása, München, 1923. 35–37. old.)

K Ö R K É P

K O D O L Á N Y I G Y U L A

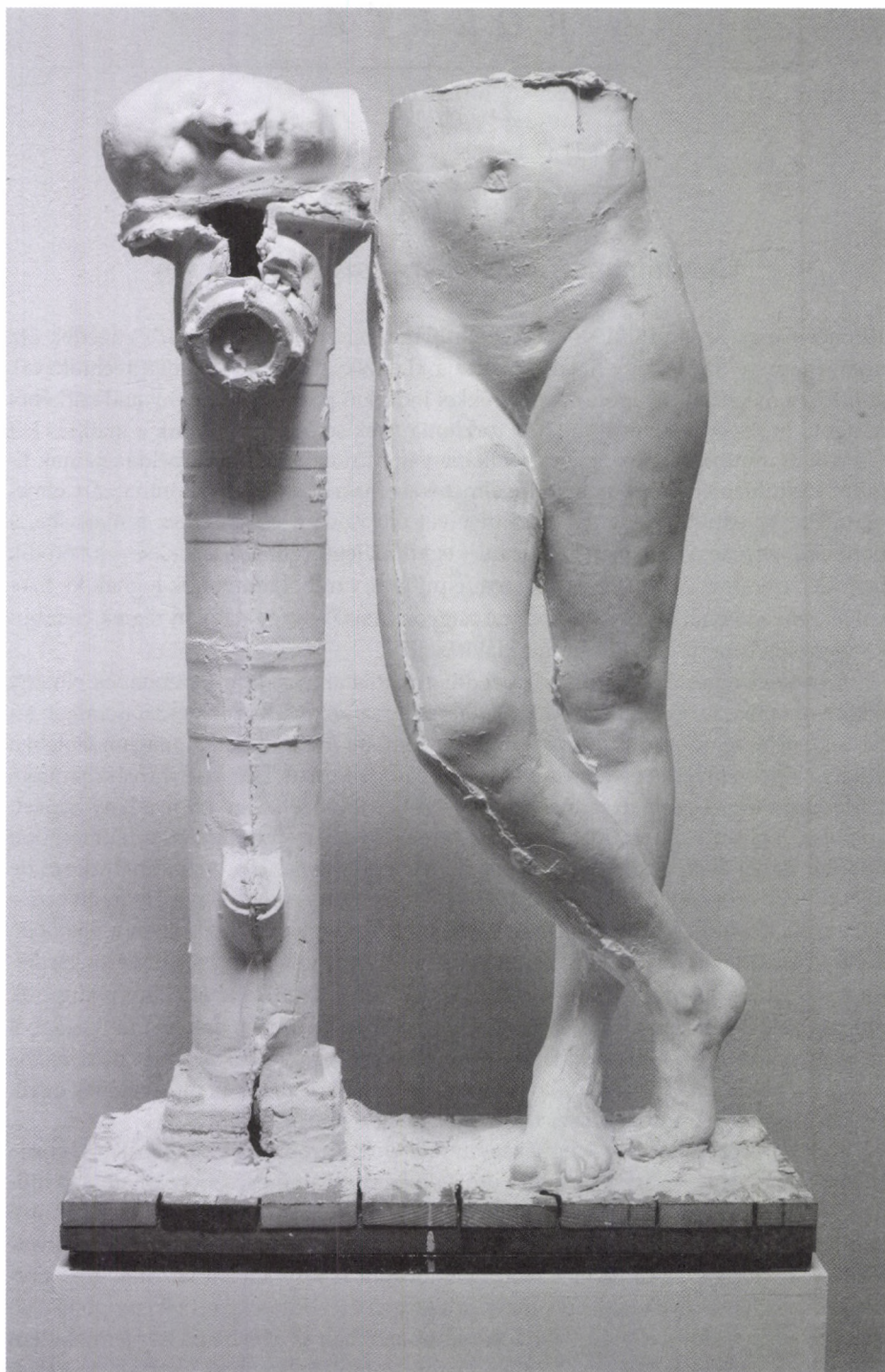
A KŐNEM HAZUDIK

Gondolatok Ámmer Gergő szobrai kapcsán

Ámmer Gergő szobrai különös művészi világba visznek bennünket. Évtizedek óta nem láttam példáját, hogy fiatal szobrász a klasszikusokon nevelkedett technikával, gondosan megmunkált groteszk portrékkal induljon pályáján. Kemény andezitkőből faragott, heves érzések és indulatok torzította fejek sereglenek körénk a kiállítás két termében, mintha egy középkori haláltánc vagy Brueghel erkölcsi példázatainak figurái fordulnának felénk némán, félelmetes grimaszokkal. Vagy mintha zárt elmeosztályba tévedtünk volna. Egyikük nyelvét ölti ránk, a másik elnéz a magasba, a harmadik és a negyedik magába fordul – egyikük legörbült szájsarokkal –, az ötödik behunytt szemmel üvölt, a hatodik arca felpuffadt, orrából tamponok lógnak ki. Szóval a szenvedő embernek ezek az arcai nagyon maiak – vagy nagyon régiek. Semmiképpen sem ismerősek a közelmúlt kiállításaiából.

Az edzett műértő, miután összeszedte gondolatait a nem mindennapos élmény hatása nyomán, szoboremlékek közt kutat párhuzamokért. Közeli példát nemigen talál, legfeljebb fél századosat, vagy mint idéztem, fél évezredeset. A magam életében kutatva, éppen ötvenöt éve fordult elő velem, hogy Borbás Tibi, első művészbáratom műtermébe lépve egy nap, groteszk portrészobor üdvözölt. Egy csúnya lány képzelt arcmása, melyen valószínűtlenül vastag keretes szemüveg uralkodott a hátracsapott homlok és haj alatt. A gipszfejet Tibor színesre is festette, a bronzpatinát idéző, de rajta túllépő erős hideg zöld színre. Oldalról figyelt rám somolyogva Tibor, élvezte a hatást, az arcomról leolvasható meglepetést. Huszonegy éves koromban a fejemben keringő-kavargó és még sokáig leíratlan maradó verssorok nem a szatíra és a karikatúra műnemei felé igyekeztek. Megvontam a vállamat tanácstalanul, Tibor pedig csak mosolygott. Ő sem mondott semmit, talán csak a portré nevét, amelyet mulatságból adományozott neki. Talán Hildának nevezte el, egyértelműen a groteszk világába utalva őt. Hilda aztán állandó lakó lett Tibor Himfy utcai szuterén műtermének egyik polcán, s onnan bámult rám üres tekintettel gyakori látogatásaimon.

Borbás Tibor műtermének emlékét Ámmer Gergő szobrainak egy másik csoportja is felidézi bennem. A direkt öntésű, s utólag megmunkált gipszszobrok fiatalabb műfaja. A gipszöntvény átfaragása felszabadultabb munka a kő vésésénél, írja szobrairól gondolkodva Ámmer Gergő. Ő Rodin gipsz-asszamlázsainak inspirációjára hivatkozik – de Borbás Tibor és más nemzedéktársaim is kísérletezni kezdtek gipszöntvényekkel a '60-as évek közepén, mert érdekességeik, rezdülésekre érzékeny pontosságuk és törékenyséjük eltalált életérzésünkhöz azokban az években: visszaemlékszem Jovánovics György és Melocco Miklós egy-egy darabjára, amelyek valahogyan ezotérikus jelentéseket is sugároztak, szemben a hiperrealizmusban hamarosan elterjedő

Ámmer Gergő: Judit és Holofernéusz (2017, gipsz, 126×80×52 cm. Fotó: Paráda Zoltán)

személytelen másolatokkal. Fontosak ezek az „átfaragott” gipszszobrok is Ámmer Gergő munkásságában, mert nemcsak a mesterségnek, hanem a szellemiségnek is ellenpontját adják, s ennek jelentőségéhez majd még visszatérek.

Fél évszázad említett szobrászati élményei számomra fontosak voltak s maradnak, s éppen ezek is készítettek fel arra, hogy a harmincadik évében járó Ámmer Gergő munkáit se csupán kuriózumnak tekintsem.

A társművészetektől rengeteget tanulhat a művész. Költőként én, a nagy művek hallgatásának folyton megújuló ajándékán túl, a nagy szerkezetek időbeli tagolását tanultam meg a zenétől, és a strukturálás más horizontális és vertikális lehetőségeit is. A szobrászattól, a szobrászoktól pedig az anyaggal való együttélés módozatait – mert ez erősített meg abban, hogy nekem, a költőnek is van kézművesként formálható-faragható anyagom: a nyelv, amelyet költőtársaim közül kevés tisztel meg anyag-termesztetéhez illőn is. A költő, az író könnyen csapdájába esik a nyelv csalóka elvontságának, látszólag önfeledt hétköznapiságának. Mintha oly könnyen érkezne a hiteles szó! Amikor látom, mint változtat meg egy szobrot egyetlen kis simítás az agyagon vagy a gipszen, jobban átérzem azt is, hogy minden szónak súlya van, kell legyen, a versben, az esszében.

E vonzódásomról beszél a szorosabb-lazább kapcsolatok sora, amelyek szobrászokhoz és a szobrászathoz fűztek életem során személyesen is. Mindenekelőtt ott volt ötvös-szobrász Laci öcsém, aki nemcsak a fémekkel ismertetett meg, de utolsó alkotókorszakában spirituálissá légiesült nagy kompozíciókban mutatta meg, hogy a leszolgált, kidobott kéziszerszám vagy gépalkatrész a szobrászat metamorfózisában milyen szépséget és jelentést viselhet magában. De ott voltak a kőszobrászok is: Farkas Ádám, Péterfy László – és Szervátiusz Tibor, aki bronzban is alkotott néhány lélegzetállító művet. Ott van Ámmer Gergő mesterei közül barátom, Kő Pál is. S nem utolsósorban feleségem, Ika, aki a Szépművészeti Múzeum Modern Gyűjteményének volt kurátora két évtizeden át.

Így hát, megismerkedve Ámmer Gergő szobraival, rögtön megéreztem bennük, hogy komoly művészi vállalkozás tanúságai. Mások, mint amit említett barátaim csináltak meg életműveikben – ha vannak is kapcsolódási pontok. A fő kapocs velük a szobrászat ősi technikáinak, a kézművességnek szeretete. Ami furcsa módon nem olyan magától értetődő ma, a szobrászatnak a modernizmussal kezdődött s a poszt-modernbe átfutott korszakának végén.

De van valami más, újszerű is Ámmer Gergő szellemiségében, amire érdemes figyelni – hiszen mint minden komoly alkotótevékenység, üzen nekünk valami újat a korról és a kornak, amelyben mi mindnyájan élünk, fiatalok és idősek. Más szóval, hiteles, érvényes választ ad életünk egy mozzanatára, amit esetleg nem vettünk még észre. Természetesen mindemögött ott áll egy nem mindennapi érzékeny ember, egy alkotó, aki rendkívüli feszültségeket él át személyisége és sorsa jóvoltából. E feszültségek erejét nemcsak a szobrokban kifejeződő indulatok tanúsítják, hanem az a hatalmas energia is, amelyet a legkeményebb és olykor igen akaratos kővek szobrászi megmunkálása kíván meg tőle. Egy kedvelt meghatározás szerint a tehetség útjának legnélkülözhetlenebb tartozéka az energia. A teremtő életerő, amely egy személyiségben megtalálta eszményi megnyilvánulási lehetőségét.

Ámmer Gergőben itt munkál ez a teremtő élet-erő, mégpedig tizenéves kora óta – ezért választott saját utat, a nehezebbiket. Ezért ment el évekre kőfaragónak az egyetemi képzés megkezdése előtt: mert észrevette, hogy a fősodor, s az abba eső képzés is, mint mindenben, félrevezetheti, és tegnapi válaszokat ad mai kihívásokra.

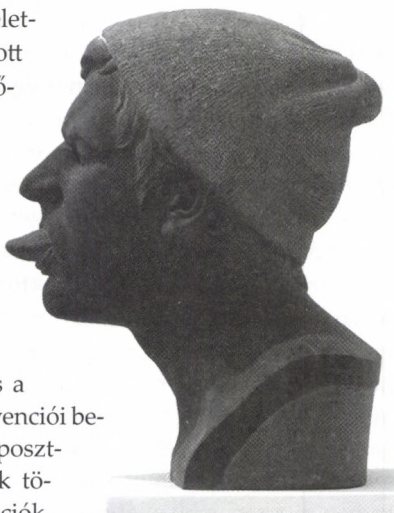
Ebben az egyéni útvalasztásban benne van kimondatlanul is annak érzete, hogy éppen napjainkban zárult, zárul be egy nagy kör, egy hat-hét évtizedes korszaka a művészetnek – a modernizmus harmadik hulláma és a posztmodern évtizedei. A modernizmus nagy invenciói beépültek az örökké megújuló nagy tradícióba, a posztmodernizmus gegjeit, kommentár-művészetének tömegét viszont el kell – el lehet – felejteni. Az akciók, a happeningek és a koncept art kifulladásra, már nem jelentenek semmit a ma pályáját kezdő és jó ösztönű művészeknek. Az önreflexív művészetnek, a művészet esztétikai segéd tudományként való művelésének vége, ha hozzátesznek is tanulságai valamit ahhoz a képhez, amelyben korunkat, az atlanti kultúra egyik nagy válságát éljük meg.

Az elmúlt két év eseményei a világban s a művészetben, az én olvasatomban egy út végét is jelzik, a maguk körében forgó problematikákét – amelyek nem hagyják örökségül új kezdetek lehetőségét. Egy konstelláció felbomlott most, és új konstelláció van alakulóban. A barbárok képletesen szólva is a kapuink előtt állnak, és megújulásért vissza kell térnünk az eredetekhez, életadó erekhez.

Merőben más gondolatokat, más művészi anyagokat és új szakmai megoldásokat kell tehát keresni. Meglehet, nagyon régieket. Mint annyiszor a kultúrák története során, az új felé a legősibb hagyomány nyitja meg az utat. Ámmer Gergő azokat a lassan kibontakozó válaszokat keresi, innen és túl a mai akadémián, amelyeket a kövek adnak a véső kitarító, konok kérdése nyomán. Időtlen műveikben a kövek ősi ismerői, az egyiptomi és mezopotámiai elődök útmutatásával indult el Ámmer Gergő, segítségül véve olykor korszerűen és stílszerűen mai megmunkálógépeket is. Közben kitekintve a pop art utolsó mesterére is, Jeff Koonsra, hogy megértse, mi is az, ami most majd véget ér, és az art decohoz is húzó Boldi szobraitra, ha kevésbé radikális szobrászi megoldásokat keres korunk számára.

A kő nem hazudik, a véső nem kereshet könnyebb utat. Sokszorosan visszatéríti a reá fordított szeretetet, és felbátorítja a művészt, hogy közvetítse a mának is üzeneteit. Bátorítja a kő a művészt, hogy legyen hű e látszólag monoton munka kontemplációjának üzeneteihez, a lelki kérdésekhez, amelyekre választ kapott fáradhatatlanul pengő vésője nyomán.

Ezek a válaszok azt mondják, hogy a korszerűség mindennapi eszközeinek védelméből kilépett tradicionális ember ma a közöny hideg poklát és a kegyetlenség tisztító tüzét kell megjárja, és el kell küldenie kőbe vésett üzeneteit a fájdalomról, a

Ámmer Gergő: *Altarego I.* (2015, andezit, 42×25×37 cm. Fotó: Éberling András)

meggyalázott érzelmekről. Ezt az üzenetet teszi még erősebbé, hogy az archaikus fejek modelljéül Ámmer Gergő önmagát teszi meg. Ezek az új archaikus és torz fejek nem fáraók és főpapok képmásai a Pergamon Múzeumból, hanem a mai ember megalázottságának olyan poklaiból küldenek üzenetet, melyeknek igazi modelljei az elmeegógyintézetek zárt osztályaiban szenvednek. Ott, ahova próbáljuk elzárni, groteszként, karikatúraként, saját személyes poklainkat. A kő vésése olyan végső, régi útja a művésznek, mint a költőé a ballada: archaikus és mai a maga monumentálisan megformált veszteségeiben és megigazulásaiban. A kő hoz most hiteles üzenetet a lélek titkos régióiból, a véső és a kalapács csattanásai, a reszelő sírása – ami mellett semmivé foszlanak a zsebtelefon üzenetei, a lájkolás és twitter-üzenetek csirke-csipogásai.

De lelkünk mélyebb régióiban ott lakozik a szépség is, az életadó – és körülöttünk is felfénylik rejtett, igénytelennek tetsző momentumokban. A Judit-torzó hasának szépségében felvillan a másik lélek, a társ kívánásának üzenete, Érosz lelki csodája a testben. A holofernészkedés értelmetlen, hirdeti a tálcán – egy tűzcsap tetején – Ámmer Gergő egyik alteregójának levágott feje. Mint ahogy Madonna-arca bukkanhatunk egy metró-mozgólépcső szürke szalagján olykor, túlélődzsekiben. Ámmer Gergő észreveszi ezeket a rejtett hétköznapi jelenéseket is, és a korszerűen semmilyen öltözékeket lefejtve róluk, a Nő és a Szűz isteni sugárzását adja nekünk át, mint a középkori katedrális-szobrok. Mindezt, mindkét szobrot, megdolgozott direkt gipszöntvényből. Judit hasa és Mária arca mind örök és valódi, mai, itteni. Ámmer Gergő a gipsz anyagát és technikáját ezeknek az üzeneteknek a kibontásához hívja segítségül.

Mesterségének másik végletén, ősi hivatásához híven, így egyenlíti ki a Rosszat a Jóval, megváltva önmagát. Így valósul meg a művészet, a test és a lélek teljessége.

LUDMANN MIHÁLY

CSETE GYÖRGY ÉS CSETE ILDIKÓ EMLÉKEZETE

Két éve, június 28-án hunyt el Csete György (1937–2016) építész, és az idén április 22-én felesége és alkotótársa, Csete Ildikó (1940–2018) textilművész. Ebben az írásban rájuk és művészetükre emlékezünk.

Paul Gauguin 1897-ben, Tahitin festette meg legnagyobb méretű képét, amelynek a címe: *Honnan jövőünk? Kik vagyunk? Hová megyünk?* Az európai civilizációból kiábrándult festő menekült egy ősi, romlatlannak hitt világba. Kérdését ekkor magyar művészek is feltették, és az erre adott egyik válaszként született meg Lechner Ödön magyar stílusa, amely sok építészt ragadott magával. Erre volt válasz a „Fiatalok” nemzeti romantikája, aminek hatása még az idősebb generációhoz tartozó Árkay Aladárhoz is elért. A Nagy Háború után ezek az építészeti gondolatok megkoptak, de nem tűntek el, mert olyan építészek, mint Medgyaszay István, továbbra is nemzeti építészetben gondolkodtak. Eljött az az idő 1945 után, hogy nem beszéltek, nem szólhattak róla. Ezt a hallgatást törte meg Makovecz Imre, aki 1969-ben létrehozta Mesteriskoláját. Nem sokkal később, 1971-ben Pécsen megalakult egy fiatal építészekből álló, stílusosan a

*Árpád-emlékmű, mögötte a Feszty-körkép épülete az ópusztaszeri Nemzeti Történelmi Emlékparkban
(fotó: Ludmann Mihály)*

Pécs Csoport nevet viselő társaság, amelynek a vezetője Csete György volt. Fontos célként tűzték ki a magyar népi és nemzeti sajátosságok érvényesítését az építészetben, és ebben Lechner Ödön és Kós Károly építészeti hagyatékát tekintették irányadónak. Az ekkor épített orfíui Forrásház szigorúan szerkesztett mértani alakzat, de lágy íveinek és arányainak köszönhetően az organikus világ formáit idézi fel képzeletünkben, a nézőnek is meghagyva egyfajta alkotói szabadságot. A pécsi csoportnak köszönhető, hogy széles körű beszélgetés bontakozott ki a paksi panelházak népi motívumokból eredeztethető díszítése miatt. Az 1975-ben támadt ún. Tulipán-vita irányította a közvélemény figyelmét az organikus építészetre. A Pécs Csoport tagjai kész épülettípusokat kezdtek átalakítani annak érdekében, hogy a zárt, merev, szürke és szigorúan mértani formákat mozgalmas, hullámzó háztömbökké formálják. Emellett a lakások belső tereit is úgy akarták átalakítani, hogy a közösségi terek nagyobb hangsúlyt kapjanak. Csete György 1975-ben öt fázisban írta le az átalakítások és az új formálás menetét. A paksi épületeken az ötödik már nem valósulhatott meg, mert a csoportot feloszlatták.

Hová megyünk?

Az alapok megvoltak, és Csete György arra a hagyományra, amit Lechner Ödön és Kós Károly teremtett, bátran támaszkodhatott. Ehhez hozzátette az archaikus népi és nemzeti hagyományokat, amelyekre az elődei nem figyeltek, arra hivatkozva, hogy a honfoglalás előtti korban nem volt maradandó anyagú építészetünk. Azonban egy építmény nem csak téglá és habarcs, hanem szellemi termék is, egy eszme anyagba

öntött megtestesülése. Csete pécsi korszaka utáni első jelentős alkotása a Halásztelken – nyertes pályázat alapján – felépült Szent Erzsébet-templom volt, melyet 1982-ben szenteltek fel. Megjelenése meglepő és szokatlan. Távolról egy kupola látszik, és ha nem lenne rajta kereszt, a funkciója eldönthetetlen lenne. Rézsűsen felhalmozott földből épített gát veszi félig körbe, amelyen végigsétálva, vagy az oda vezető lépcsőn jutunk el a legfelső szintjére, majd egy hídon, amelyik az árkot átíveli, keresztülhaladva jutunk el a szakrális tér bejáratához. Az alsó szinten a plébánia helyezkedik el, és felette maga a templomtér, amit egy rézlemezzel fedett félgömb kupola határol. A gömb az égi világ leképezése, amelyből az ember a fizikai ittléte miatt a félgömböt érzékeli, mint ahogyan itt mi is: a 20. század végén épített rendkívül egyszerű formájú, de ősi világképet hordozó és megmutató szerkezetet látunk, amely a világ teljességét szimbolizálja. Építészetiileg a centrális tér a protestáns templomokra volt jellemző, a katolikus templomokban csak a II. Vatikáni Zsinat után jelenhetett meg. Egy kupolával fedett tér esetében fontos kérdés a megvilágítás, melynek legegyszerűbb módja az, amit a római Pantheonban monumentális méretekben már közel kétezer éve alkalmaztak: a felül nyitott a kupola. Ez az opeionnak nevezett szerkezet köszön vissza a Szent Erzsébet-templomban is. Ennek köszönhetően a belső térbe nappal elegendő természetes fény jut be. Belépve egy félgömb negatívját látjuk, és meglepődve fedezhetjük fel, hogy nincs hagyományos értelemben vett fal és mennyezet, az ívelődő felület egységet alkot. A kupola szerkezetét egymást átmetsző, az opeion körül sűrűsödő fagerendák alkotják, amelyek jól láthatóan merevítő szerepet töltenek be. A gerendákat deszka borítja, és ez alkotja a belső tér határolófelületét. Ez a forma és a kör alaprajz nem csak eszmeileg nyúlt vissza az ősi kultúrák világképéhez, hanem az ősi sátor és jurta alakját is felidézi. A belső tér szépségét a szerkezet és az arányok biztosítják. A templomban központi szerepet kap az oltárasztal, amelyet a padok három oldalról körbezárnak. Nyitott negyedik oldalánál öt fehér templomi zászló térbeli ritmusa teremt háttérrel. Nem könnyű egy centrális teret a funkcionális elvárás miatt decentralizálni. Azonban az építészet az elmúlt néhány ezer évben soha nem volt egyedül, csak ha nagyon eltávolított magától minden más műfajt, a társművészetek mindig ott voltak és a segítségére siettek. Itt is ezt az összefogást láthatjuk. A templomi zászlókat és az oltárterítőt, valamint a miseruhát is Csete Ildikó tervezte és készítette. Az öt zászló motívuma három koncentrikus kör köré rendezett életfa motívum, a középső zászló képi jele alatt korpusz látható.

A Csete-jurták világában

Vonzó kirándulási célpont Ópusztaszer, ahova a történelmi és művészeti emlékek miatt szívesen ellátogatunk. Tudjuk, tanultuk Pusztaszer jelentőségét, gyakran idézzük Anonymus *Gestájának* ide vonatkozó fejezetét. Természetes, hogy a honfoglalás ezredik évfordulóján Pusztaszeren is állítottak emléket, amely egyike volt a hazában felállított hét emlékműnek. Ezek létrehozására Thaly Kálmán történész tett javaslatot. Ezt az országgyűlési indítványát egyhangúlag elfogadták, és az emlékművek felállításáról 1896-ban a VIII. törvénycikk rendelkezett. Mindegyiket Berczik Gyula tervezte, de ezek közül ma csak három áll: a pannonhalmi és a pusztaszeri, ami épségben

*A Csete György tervei alapján megépült Árpád-házi Szent Erzsébet-templom, Halásztelek
(fotó: Ludmann Mihály)*

megmaradt, illetve a trianoni határokon kívül egyedül a munkácsi, mert azt 2008-ban helyreállították. A pusztaszeri emlékmű Berczik Gyula klasszicizáló építménye, amelyen, mint egy talapzaton helyezték el Árpád fejedelem ülő szobrát. Ez a kiváló szobrász, Kallós Ede alkotása. A honfoglalásra való emlékezést Feszty Árpád és kollégái által festett látványos körkép egészíti ki, amely hosszú agónia után támadt fel, és erre a célra létrehozott épületben látható. Szépen helyreállították a középkori bencés apátság alapfalait, amely az államalapítás utáni időkbe vezet vissza a látogatót. A legújabb építészeti alkotások az úgynevezett Csete-jurták, s közöttük van a Világmagyarság hajléka, amit 1996-ban avattak fel. Az elnevezés és az időpont mindent elárul. Ezt az épületet még egy tucat követte. Csete György úgy tervezte meg mindent, hogy abban tetten érhető a honfoglalás kori hajlék, a jurta formája és eszmeisége. Így Ópusztaszeren a Nemzeti Történelmi Emlékparkban a legújabb épületek hordozzák a legősibb formákat.

A Csete-jurták is kollektív alkotások. Az építészeti terveket Csete György vetette papírra, de statikusként építész kollégája, Dulánszky Jenő is közreműködött. A belső iparművészeti tervek és azok kivitelezése pedig Csete Ildikó munkái. A Világmagyarság hajlékának formája eltér a Szent Erzsébet-templométól. Nem félgömb, hanem csúcsíves élgerincek közé fogott hajló fal-tető síkok, amelyeket színes bitumenes zsindellyel fedtek le. Kivétel a legfelső része, ahol üvegkupola zárja az építményt. Belsejében a fa meghatározó, amely egyszerre építőanyag és dekoratív felületképző is. A textilek itt is Csete Ildikó alkotásai. A jurta között a Mamutfenyő-pavilonban

ellentétes hajlítást alkalmazott az építész. Itt a felső szinten kifelé hajolva parabolaívet vesz fel a felület, és így mint kettős tölcser áll a térben, begyűjtve a föld energiáit és azt kibontakoztatva sugározza az ég felé. Az épület a nevét egy 1500 éves mamutfenyő törzsének harántfűrészelt szeletéről kapta, amelyen a jól látható évgyűrűkön a nemzetünk történelmének eseményeit tüntették fel. Az Erdők templomának két tornya négyzet alaprajzú és ívesen hajlított felületű. A belsejében levő szűk átjárón keresztül jutunk a templomtérbe, ahol szintén minden fából van. Kivételt az opeion jelenti és a textil templomi zászló, rajta latin betűkkel és rovásírással a *Miatyánk* olvasható.

Három évtized

Az orfúi Forrásház és a debreceni református templom keletkezése között három évtized feszül. Az úton ott vannak az életút jelzőkövei. Ilyen a Szarvason felépült Ciprus csárda négy csúcsos tetejével, hullámzó nyílásai egyszerre idézik a folyóvizet és a sátrat. Pomázon 1996-ban avatták fel a Honalapítási Emlékművet, Árpád vezér dunai átkelésének 1100 éves emlékére. A téglából épített, fehérre meszelt falú épület egy magaslaton uralkodik. A felső szint áttörései világítónyílásként szolgálnak, kívül, mint egy virágszirom, négy ívelt lándzsahegy motívum látható. Fölötte, egy kúp tetején a felszálló turul motívuma bontakozik ki. A kápolnában Szervátiusz Tibor *Anyá gyermekével* című szobra álldogál.

Csete György életművében fontos szerepet kapnak ezek a kisméretű egyterű kápolnák. Ezek gyakran eldugott, nehezen fellelhető helyeken állnak, mint a pomázi, a kiskunmajsai és a cserépváraljai kápolnák. Medgyesegyházán a Kossuth téren, a település központjában van a Millenniumi ökumenikus kápolna, de a liget fái között ezt sem könnyű észrevenni. Első pillanatban nem tudjuk, hogy lövedéket, űrhajót vagy egy sisakos fejet látunk. Az arányai és tagolása miatt ez utóbbival is könnyen azonosíthatjuk. Kívülről csak a tagolása teszi változatossá, hiszen fehér színű az egész. A hengeres tér lefedésére itt az építész az álboltozatos halomsírokra jellemző, szűkülő körben gyűrűsen összerakott téglát használta. A belső tér dekorálásában Schéner Mihály működött közre.

Csete György építészeteiben a kápolnák mellett a szakrális épületek érthetően meghatározó szerepet töltenek be. Halásztelken épült fel az Árpád-házi Szent Erzsébet-templom, illetve Kőszegen és a Debrecenben református templom. A kőszegi református templom kétszintes, mint a halásztelki alkotása, nyolcszög alaprajzú, mint az Világmagyság hajléka, és favázú, deszkaborítású, mint az építész többi jurtája. A kőszegi épület előképe a debreceni Tégláskerti református templomnak, amely az életmű összegzésének is tekinthető, de természetesen, mint minden jelentős alkotó művében, ebben is ott rejtőznek az újítások és a továbblépés lehetősége is. Az épület Debrecen peremén, ahogyan a neve is mutatja, kertségben található, családi házas övezetben. Távolról olyannak tűnik, mintha egy gótikus templom meredek háromszögű tetejét látnánk, amelyből szokatlan helyen fiatornyok nőnek ki, s ezek közreveszik a túhegyes huszártornyot. Az összhatásban felvillannak az erdélyi, felvidéki fatemplomok és haranglábak, de a négy kisebb és egy központi torony Gaudí Sagrada Familiájának a képét is felidézti. A Tégláskerti református templom is kétszintes, aminek oka természetesen a célszerűség. Alul termek és könyvtár található, és felette helyezkedik

el a szakrális tér. Kívülről közvetlenül ide is egy lépcsőn, majd hídon lehet eljutni, mint a halásztelki Szent Erzsébet-templomhoz. Itt is földből épített rámpás félgyűrű veszi körül a földszintet. A föld szintjén a hétköznapi élet zajlik, az emelet pedig az a szint, ahol a transzcendentális világ megjelenik. Csete temploma ezt a kettőt ötvözi egységbe. A lejtő, amely a földgyűrűben és a csúcsos tetőben megjelenik, az égi világra irányul, és nem csak a tekintetet vezeti át, hanem szellemileg is felemel. A belső térben ez a már ismert módon úgy nyilvánul meg, hogy a fal és födém egy egységet alkot, és a tér felülről kapja a világitást. Itt azonban nem csak egy központi csúcsablakon keresztül, hanem a négy torony alja is megnyitja a felületet, és szolidan, de itt is érkezik némi fény a belső térbe. A centrális tér itt tökéletesen összhangban van a református liturgia igényével, és azt a hagyományt folytatja, amelynek az előképe a debreceni Nagytemplomban már megjelent. Az Úr asztala van középen, és a hívők ezt veszik háromnegyed részben körbe. A falfelület itt nem faborítású, hanem gipszkartonnal fedett. Ez szerencsés megoldás, hiszen hangsúlyozza a dísztelenséget, ami a református templomokban elvárt követelmény, és ezen nagyon szépen kirajzolódik a szellemes merevítőváz rombuszos, az ősi hajlék, a jurta merevítőszerkezetét idéző rajzolata.

Kik vagyunk?

„*Latiatuc feyleym zumtuchel mic vagmuc... (Látjátok, feleim szemetekkel, mik vagyunk)...*” így kezdődik a legősibb magyar írott nyelvemlékünk, a *Halotti beszéd*. Ezt is megjelenítette Csete Ildikó egy textilművében. „*Feketeszín levásznon életpiros betűk... A szövegéből meredeken kiugró piros betűknek sajátos ritmusa van. EKG-szalag mutatja így a szív dobbanását – az élet ritmusát.*” Majd az ezüstoffekete betűk fokozatosan kivilágosodnak. A betűk, szavak mint jelek az úton, úgy sorjáznak a hosszú, fekete textilen. Ahogyan út a templom is, mert két világot köt össze, s a művel ezt láthatóvá teszik. Tisztelet érte az alkotóknak.

(*Csete Ildikó: Életmű album. Püski Kiadó, 2015, Budapest. 76.*)

BORSI-KÁLMÁN BÉLA

AZ ÉLETSZAGÚ SZAKMAISÁG DICSÉRETE

Egry György könyvéről

Etnicitás, identitás, politika címmel jelent meg 2015-ben Egry Gábor vaskos monográfiája (Gellériné Lázár Márta gondos szerkesztésében). A szerző igen gazdag, főként erdélyi fogantatású forrásanyaga birtokában megtehetette volna, hogy még többet idéz, s így bontja ki mondanivalóját. Főképpen azt, hogy milyen szerepet játszik a származás, a családi körülmények, más szóval etnoszociális/etnoszociológiai eredet valaki reflexszerű azonosításában: például a fatornyos székelyföldi kisvilágában, ahol még a román államhatalom „közegei” is török Eminescu, Caragiale vagy Rebreanu nyelvét, a bánffyhungyadi vagy élesdi kisdedóvóban, az érmindszenti, szalárdi, vagy kalota-

szentkirályi elemi iskolában, ahol éppen regáti tanerők próbálják „új-románá” gyúrni a nebulókat. Említhetnénk a kolozsvári vagy a bukaresti egyetemet, a román hadsereg valamelyik besszarábiai vagy dél-dobrudzsai helyőrségét, a dicsőszentmártoni, fogarasi, lugosi, zombolyai, szamosújvári tanácsi, vagy törvényszéki román nyelvű munkahelyet, ahol életét lemorzsolni kénytelen a magyar.

Végeredményben ettől – etnicitásával elválaszthatatlanul összefüggő eszmélkedésétől, *öntudatra ébredésétől* (személyisége kialakulásától) – függ, hogy miként tekint saját magára a véleménynyilvánításra felkért, vagy önként megnyilatkozó individuum. Azaz hogy milyen lesz az identitása Budapesten, Bukarestben, akárhol, ahol azt megvallani, esetleg írásba foglalni kényszerül. Ugyanakkor hogyan azonosítja magát például a nehezen áttekinthető pest-budai értelmiségi viszonyrendszerben a „természetes” (Szent István-i) határait mindenáron visszaszerezni óhajtó (irredenta) Csonka-Magyarországon, közelebről a két világháború közötti mértékadó budapesti értelmiségi/politikai elitben? E poggyászt, az otthon töltött első hét év¹ élményvilága (*önazonossága*) beidegződéseivel cipeli mindenüvé. Legyen az magyarországi ösztöndíj, áttelepülés, párizsi vagy berlini emigráció, amerikai vagy ausztráliai kivándorlás és újrakezdés. Mindent ehhez mér, az „otthoni” élményanyag marad a mérce: tehet bármit, választhat elterelő (öncsaló) életstratégiát; folyamodhat „magyarsága” megtagadása érdekében a körmönfont „élethazugságokhoz” (például magyar házastársával is a választott nemzeti közösség nyelvén beszél Kaliforniában, a kanadai Calgaryban vagy az ausztráliai Perthben, s gyerekeit sem tanítja meg az „ősök” nyelvére), akkor sem tud kibújni a bőréből. Ezt Egy is alapvetőnek tekinti: „*az önazonosítás lényegében nem más, mint a diszkurzív formában megjelenő csoportos identitás egyéni gyakorlata*”. Sőt továbbmegy, mert más alapkérdést is föltesz: „*Milyen szerep jut az önazonosságnak a politika sikerében vagy kudarcában? Miként próbálják meghatározni közösségeiket az egyes szereplők? Mi a hatása ennek a közösségre? Hogyan használhatják fel mindezt az elitek saját politikai törekvéseik érdekében?*” Más szóval a szerző a helyi és központi kisebbségpolitikákat tovább árnyalva eljut az identitáspolitikai fogalmához, amelyet a kisebbségi léthelyzetbe kényszerült vagy abba már beleszületett egyén a többségi népétől/nemzetétől eltérő származása, népi tudata, etnicitása – s ebből fakadó élményanyaga strukturál.

Nagyon termékenynek bizonyuló szemléleti továbblépés a mindennapi etnicitás kategóriájának a bevezetése. Egy értelmezése szerint az egyén intellektuális képességei függvényében az elvonatkozás és a tudatosodás különféle szintjein, de akár „öszönlényként” is, meg- és átéli az őt érő, csoportjának, közösségének és saját magának etnikai eredetével összefüggő bonyolult külső hatásokat, akár az államhatalom, vagy a többségi nemzet által, akár az „anyaország” részéről érik azok. Rogers Brubaker nyomán fogalmazott szavaikkal: mintegy „megtörténik vele” az etnicitás. E nézőpont lehetővé teszi, hogy újszerűen gondolja el a vele összefüggő politikákat is², és ez a monográfia szerteágazó tematikáinak egyik rendezőelve.³

¹ A román társadalom-lélektani tapasztalat (nevezhetjük „népi bölcsességnek” is) hét évben jelöli meg azt az időtartamot, mely alatt egy eszmélkedő emberpalánta személyiségszerkezetének alapvonásai kialakulnak. Ezek lényegesen nem változtathatók, csupán módosíthatók. (Románul: *cei sapte ani de acasă*; a kifejezés a „volt-e valakinek avagy sem »gyerekszobája«” értelemben is használatos.)

² *Lehet-e más a politikátörténet, avagy hogyan írható meg a kisebbségek története másképpen?* (Egy 2015, 23–43.)

³ „*éppen az lenne munkám egyik kérdése, hogy milyen hatással volt egymásra a mindennapi etnicitás és az*

Egy igyekszik minden tematikáját egy-egy szentenciaszerű mondattal lezárni. Ezek legtöbbször szintén meggyőzőek, például – Chantal Mouffe és Nira Yuval-Davies nyomdokain⁴ – e lakonikus összegzés: „*a magyar kisebbségek története nem más, mint az elhatárolásukra tett kísérletek története*”.

I.

„Az erdélyi [partiumi] magyarnak van egy viszonylata a román többség iránt Romániában, és van egy viszonylata Magyarország irányában, ahol a magyarok vannak [elsöprő] többségben. S nemcsak a többségi románsághoz képest akar másnak, azaz magyarnak megmaradni, hanem azt is mondja, hogy az erdélyi [partiumi] magyar különbözik a magyarországitól, tehát a saját nemzetével mint többséggel is kisebbségben akar maradni. Úgyhogy nem tudsz olyat mondani, ami nem kisebbség–többség relációban fogalmazódik meg [...] Minden hasonlítás a kisebbség felé vezet, mert mindig csak részecskék hasonlíthatnak.”⁵ – írja Páskándi Géza.

E gondolat jegyében a mindennapi etnicitást taglaló levezetés tovább árnyalható úgy, ahogy azt a történelmi Erdélynél is komplikáltabb viszonyrendszerű – mert egyszerre közel és távol levő – határvidékről származó magyar író megfogalmazta. A szűkebb és tágabb környezet, annak összes észlelt ténye, történése a kisebbség–többség („mi” és „ők”) szembenállás viszonylatában szemlélhető, s az ilyen létállapotba beleszületett individuum, kényszeres megrögzöttséggel mindent ezen keresztül – kisebbségi helyzetéből eredeztethető személyiségstruktúráján – szűr át, amikor érzéseit s gondolatait írásba foglalja, vagyis véleményt mond, ítélezik.

A főntebb említett eshetőség talán Egry Gábort is megkísérthette, aztán – jóllehet ezek az elemzések (helyzetleírások, helyzetállapotú látletelek, helyzetudati naplók) s azok minuciózus kiértékelése a monográfia egyik legizgalmasabb részét képezik – ő másképp döntött. A szakszerűség útját választotta. Monográfiája bevezetőjében rokonszenves nyíltsággal feltárta, hogy mit akar elmondani, honnan hová, és milyen végső célkitűzéssel szeretne eljutni. Rogers Brubaker, Jon E. Fox, M. Judson, Cynthia Miller-Idriss és Tara Zahra, és különösen Feischmidt Magda munkáinak⁶ hatására nem egy klasszikus kisebbség- és politikatörténeti traktátust tett le az asztalra, hanem egy nagyszabású, rendhagyó, továbbgondolásra inspiráló nagymonográfiát.

Impozáns munkája végén, a kötelező történeti aprómunka befejezése után egy teljesen újszerű – noha komoly előzményekre visszavezethető – koncepciót is felvázol a még nemesebb historiográfiai és nemzetudati (nemzetpolitikai) cél, a „Trianon-szind-

identitáspolitiká?” (Egry 2015, 464.)

⁴ „a politika a politikai közösség létrehozásáról szól és nem olyasmiről, ami ezen a közösségen belül történik” (Egry 2015, 32., és uo., a 64. sz. jegyzetben.)

⁵ Páskándi Géza: *A kiválasztott és az alkalmas*. In Havas Judit – Lengyel Gabriella: *Párbeszélgetés. Írók, költők a Károlyi-palotában*. Petőfi Irodalmi Múzeum–Kortárs–Dinasztia, 2000, Budapest, 73.

⁶ Brubaker, Rogers – Feischmidt Margit – Fox, Jon – Grancea, Liana: *Nacionalista politika és hétköznapi etnicitás egy erdélyi városban*. L'Harmattan, 2011, Budapest; Hale, Henry E.: *Mi az etnicitás*. In *Magyar Kisebbség*, 2009/3–4, 57. Feischmidt Margit: *Megismerés és elismerés, elméletek, módszerek, politikák az etnicitás kutatásában*. In uő. (szerk.): *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. Gondolat-MTA Kisebbségkutató Intézet, 2010, Budapest, További referenciák: Benedict Anderson, Walker Connor, Pierre van den Berghe, Clifford Geertz, J.D. Fearon etc., Pieter M. Judson művei.

róma” régóta oly időszerű, egyszersmind rendkívül kívánatos „dekonstrukciója” és meghaladása – traumatikus jellege megszüntetése, legalábbis csökkentése, semlegesítése – érdekében. Remélem, sok hazai szakértő, különösen a fiatalabb nemzedékekből hallgatólagosan osztja Egry céljait, melyekről így vall bevezetőjében: „*Nem az a célom, hogy még részletesebben bemutassam a már eddig is ismert ellentéteket Magyarország és a visszacsatolt régiók között. Mindenekelőtt az etnicitás és az önazonosítás (identifikáció) felől próbálok megközelíteni a kisebbségi magyarság két világháború közötti történetét.*”⁷

Egry szövege pontos, szikár, lényegre törő: klasszikus értekező próza. Kerüli a stílbravúrokat, mindig a lényegre törekszik, ugyanakkor érzékletesen ragadja meg az árnyalatokat is. A jó íráskészség azért is fontos, mert szerteágazó tematikája és teljességre törekvő elemzése megterhelik az olvasót. Az áttekinthető szerkezet és a világosan kifejtett mondanivaló azonban sajnos nem elég garancia arra, hogy felelős hivatalnok elmélyüljön benne. Jellemző adalék, hogy a monográfia egyik recenzense, A. Gergely András „hónapokra témát adó olvasmányként” minősítette, és átút rajta a jó értelemben vett teoretizáló hajlam, továbbá az évtizedes elmélyült gondolkodás és a megformálás igényessége. Valóban összefüggő, egy tömbből faragott írás a monográfia, amelyben – ritka erény! – az életszagúság és a szakmaiság „kéz a kézben jár”.

Ezért munkája (különösen *Mindennapok* című III. része, de egyéb esettanulmányai és „úti beszámolóí” is) minden szándékos szikársága s „tudományossága” ellenére „tényirodalomként” is olvasható.

Számos további erénye között külön is meg kell említeni, hogy Egrynek – jó néhány románul nem olvasó kortársával ellentétben – nincs szüksége kollegiális (fordítói) segítségre román nyelvű levéltári dokumentumainak értelmezése során: a román szakszövegek minden, sokszor erős odafigyelést igénylő árnyalatát is hajszálpontosan érti és hibátlanul interpretálja.⁸ Nem derült ki viszont, hogy milyen fokon bírja a szlovák és a cseh nyelvet! A csehszlovákiai (felvidéki) magyarokról szóló részek egyébként kevésbé kidolgozottaknak tűnnek, és semmiképpen sem vethetők egybe a kimerítő romániai levéltári kutatásokból eredeztethető fölényes erdélyi (bánsági, partiumi) forrásismerettel. A korabeli erdélyi világban szinte naprakészen benne él, a sajtót, könyvészetet, továbbá a kéziratos, levéltári anyagot biztos kézzel uralja. Ezért is ért tökéletesen minden árnyalatot. A két világháború közötti Erdélyről (beleértve a bánsági, partiumi és máramarosi régiókat is) nagyon keveseknek vannak ilyen mélységű ismeretei, a „benszüllött” kutatókat is beleértve. Ez nem jelenti azt, hogy ne volna nagyon tájékozott a csehszlovákiai történetekben is: ismeri az összes valamirevaló feldolgozást és dokumentumkötetet. Az elemzéseket töviről hegyire átnézve beépítette a munkájába, de – például a sajtóból származó utalásai – néha esetlegeseneknek, „véletlenszerűnek” tetszenek. Ez inkább benyomás, hiszen e sorok írója is

⁷ Egry 2015, 13–14.

⁸ Egry román nyelvtudása bizonytalanságaira utalhat viszont – kifogástalan szövegértése ellenére – az a tény, hogy román újságcímeinek, továbbá levéltári jelzetei román címeinek leírásában néhol téved! Néhány közülük: A főszövegben: 317 (*șapcă iredentistă*); 325 (*cel mai iredentist ziar*); 425 (*a se vorbi altă limbă*); 429 (*Casa Națională*); 439 (*strada Morii*; *strada Luterană*); 453 (*Opinia Noastră*). (A jegyzetanyagban: 72/111; 153/444; 301/272.; 370/30; 406–407/157; 453/354. E tévedések, elírások száma a több mint ötszáz oldalas monográfia viszonylatában azonban elenyésző! Ellenben Nichifor Crăinic névét következetesen tévesen használja Crăinic formában (összesen hét alkalommal: 154–155, 527, 543.)

csak másodkézből tájékozódott a felvidéki magyarság két háború közötti történetéről, Szvatkó Pál, Peéry Rezső, Szalatnai Rezső, Sziklay László, Angyal Béla, Filep Tamás Gusztáv és társaik nézeteinek, eredményeinek legjavát ismerve. Úgy tűnik, Egry egy abszolút mértékben uralt és elsajátított anyagot illeszt egy kevésbé ismerttel/ismerthez, s úgy kezeli együtt őket, mintha azonos mértékben birtokolná a kifejtésükhöz, elemzésükhöz szükséges ismereteket.⁹ Ez bizonyos mértékben igaz is, mert az általa görgetett hihetetlen gazdag információtömeg közlése és kifejtése sehol sem zökken meg. Kifogástalan elméleti tájékozottsága és kreatív (heurisztikus) történetírói módszere átsegíti a nehézségeken: a félig üres, félig tele pohár esetével példálózva inkább az utóbbi érvényesül: „teli pohárral” van dolgunk.

II.

A Bécsben élő Vajta Dénes 1993-ban írta: „Meg kell említenünk azt a problémát, amely erősen szembeállítja az urbánus és a népies tábor, azaz ezeken belül is több rétegződést teremt; ez a trianoni béke következményei nemzeti identitásunkra és jövőnkre. Ha nem nézünk szembe a realitásokkal, akkor olyan elképzelések, mint a határok légiesítése egy jövő Európában, éppúgy kudarchoz vezethetnek, mint a háború után. Trianon örökségét humanista módon feldolgozni lehetetlen és egyben veszélyes illúzió is. A mélységes igazságtalanság útján birtokba jutott utódállamokat rossz lelkiismeretük továbbra is inkább a kisebbségek elnyomására s a problémák elbagatellizálására fogja hangolni. Egy hasonlóan igazságtalan békediktátum következményei Nyugaton se lehetnének kezelhetőek. A járható út az irredentizmus és egy felelőtlen önfeladás között rendkívül keskeny.”¹⁰

Könyvében Egry mintha túlértékelné a viszonylag „polgáriasodottabb” és fejlettebb hivatástudatú erdélyi román intézményi kisvilág tagjainak empátiáját és segítőkészségét bajba jutott magyar polgártársaik munkahelyeinek megvédése tárgyában. Erre az álláspontra főként az 1934/1935-ös nyelvvizsgarendelet gyakorlati lebonyolítása és a helyi román szakmai testületek, hatóságok sokszor valóban megengedő, sőt segítőkész magatartása, halogató, háritó taktikai lépései árnyalt és meggyőző elemzésével jut, de szerintem összességében mégis többet lát bele, mint ami volt. Egry tekintetbe veszi a honi történetírásban csak szólamszerűen ismert román társadalomtörténeti, mentális és politikai törésvonalakat s az ebből fakadó román–román versengést is, ami szintén emeli elemzésének értékét. Körültekintően fogalmazott „üzenete” szerint az erdélyi (román–magyar–szász) társadalomfejlődésben megvolt egy közép-európaias, a francia *citoyen* mintához közelítő/közelíthető civil társadalom harmonikus együttélésének kibontakozása, a *transzilvanizmus* lehetősége is. Mi több: román nemzedék- és sorstársainkkal fenntartott magánérintkezéseinkben megtapasztalhatjuk e létállapotból eredeztethető barátságos, empatikus attitűdöket. Ez azonban megtevesztő. Térésgünk nem a svájci kantonális, hanem az 1789-es francia „jakobinus” centralizáló

⁹ Vö. Zahorán Csaba–Patakfalvi-Czirják Ágnes: *Identitáspolitikák és hétköznapok Nagy-Romániában és Csehszlovákiában, Múltunk*, 2016/4, 278–279. (a továbbiakban: Zahorán–Pataki-Czirják.); továbbá Szabó Csongor: „*Előadva, elfogyasztva*”, *Regio*, 25. évfolyam 3. szám, 2017; forrás: napvilagkiado.eu/webaruhaz/.../897-etnicitas-identitas-politika (a továbbiakban: Szabó Csongor.)

¹⁰ Vajta Dénes (Bécs): *Száguldó fogatban... Magyarság és identitás, Magyar Nemzet*, 1993. április 24., 15.

államszervezési és nemzetépítési modellt választotta. A kilencvenes évek első felében vállalt bukaresti diplomáciai kiküldetéselem lezárulásáig¹¹ az imént számba vett biztató jelenségekre és magatartásmódokra alapozó reményeket, akárcsak Egry Gábor és sokan mások, magam is fenntartás nélkül tápláltam, s következetesen hangot is adtam ennek.¹² De tartok tőle, hogy e remények hosszabb időtávban illúzióknak bizonyulhatnak. Egry túlbecsüli Alexandru Vaida-Voevod (1872–1950) s főként Iuliu Maniu (1873–1953) „erdélyiségét”, s főként – egyetemes román nemzeti szemszögből mért – „másságát” is! Jóllehet mindketten tudatában voltak műveltségisményeik és szociológiai gyökereik, politikai iskolázottságuk, módszereik „magyaros”, sőt – Vajda Sándor esetében – (magyar) nemesi eredetével, de mindig az általuk is többnyire lenézett, a görög, bolgár macedo-román származásuk miatt „etnicitásukban” is idegennek, „balkáninak” érzékelt, olykor gyűlölt és megvetett „regátiakat”¹³ s pártjaikat választották, nem az erdélyi magyarok és románok érdekvédelmét, távlati sorközösségének szolgálatát.

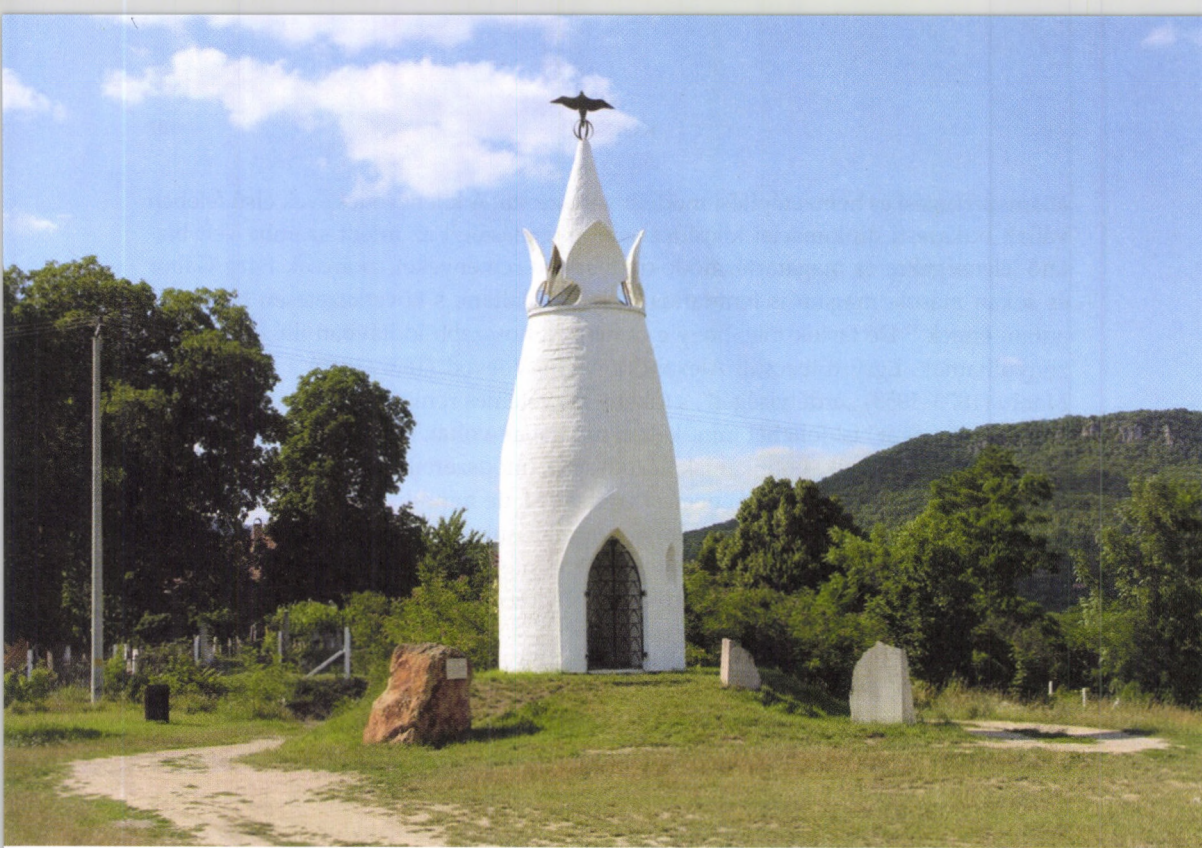
Egry felvetése a „nemzeten belüli etnicitás” tárgyában a bukaresti oligarchia vonatkozásában is külön elemzés tárgya lehetne, hiszen szembetűnően elüt a román köznéptől és főként a parasztságtól. A Maniu–Vaida duónak és a bukaresti „Szerájnak” (Ionel és Vintilă Brătianu, Take Ionescu, Grigore Gafencu, Barbu és Elisa Știrbey, s különösen I. G. Duca) a személyes gyűlölködésig elmenő politikai ütközései mögött ezek a burkolt „etnicitással” összefüggő mozzanatok is megbújnak. Az Egry által a nemzeten belüli etnicitás kategóriájából levezetett *szubszidiarisztikus nacionalizmus* fogalom szintén nagyon kreatív és termékeny. A kötetről író Szabó Csongor kifogásai mellett elismeri, hogy ami benne „újdonságnak tűnik, az az, hogy regionális/regionalista nemzetépítések a nemzeti jellegű csoportképzésig juthatnak el”. Hozzáténném, hogy e témában, akárcsak a Tara Zahrától kölcsönzött „nemzeti közömbösség” (*national indifference*) elméletének adaptálásában Egry elméleti találékony-sága tetten érhető.

A szerző szenvtelen tárgyilagossággal állapítja meg, hogy minden számba vett jelenség a csehszlovákiai és a romániai magyarság az anyaországi központ(ok)tól való „távolodási”, „határemelési” s végeredményben a sokak által vizsgált „szétfejlődési” folyamatának szinte fatális erősödését eredményezte a legváratlanabb esetekben, és a látszólag ennek a folyamatnak homlokegyenest ellentmondó témákban is. Számomra az evidencia erejével hat az ezzel ellentétes jelenségcsoport létezése is: a román történelem, társadalomfejlődés, továbbá *nation building* minden fázisa kielégítő, nemegyszer jelentős sikerrel zárult, akárha a Gondviselés kegyében állt volna. Nincs rossz állapotban ma sem, kivált, ha a magyar kilátásokhoz és valós esélyekhez mérjük. Román szempontból épp ebben rejlik egyik nagy veszélye is: elégedettséget, önelégültséget, fölényességet szülhet. Ez éppolyan akadály a reális román nemzeti önismeretnek, mint az ismétlődő honi és kisebbségi frusztrációk a magyarénak. Már-

¹¹ Bukaresti diplomáciai misszióm 1990. október 25-én kezdődött és 1995. június 15-én fejeződött be. (B-KB.)

¹² Vö. Borsi-Kálmán Béla: *Nemzetfogalom és nemzetstratégiák. A Kossuth-emigráció és a román nemzeti törekvések kapcsolatának történetéhez*. Akadémiai Kiadó, 1993, Budapest, 353 oldal.

¹³ Hely hiányában csupán jelzem: ez kölcsönös volt!

Pomázon látható a Csete György által tervezett, 1996-ban avatott Honalapítási Emlékmű
(fotó: Ludmann Mihály)

pedig ha a két nemzet történetírása Trianon után száz esztendővel történelmi megbékélésről álmodozik, először saját portáján kell(ene) rendet teremtenie: Bukarestben, Budapesten és Kolozsvárt egyaránt. Egry Gábor monográfiája viszont bejelentheti igényét „a magyar kisebbségi történetírás egyik alapműve” titulusra.

Epilógus

Maniu és Vaida szerettek volna egy erdélyi román dominanciájú (tehát közép-európaiasabb karakterű) modern Nagy-Romániát, de nem volt erejük megvalósítani. Kénytelen-kelletlen beletörődtek, hogy nem Erdély fogja a maga szintjére emelni az Ókirályságot, hanem fordítva: hosszú időre Erdély fog „balkanizálódni”. Maniuék tudomásul vették, hogy a bukaresti oligarchia érdekérvényesítési lehetőségei meghaladják a nagyszombati Kormányzótanácsét, vagyis a „sajátos” havasalföldi polgárosodás dinamikája és képviselőinek egyszerre kifinomultabb, ugyanakkor brutálisabb módszerei a „balkániasabb” változat diadalát eredményezik. A finomhangolás, a társadalmi visszasságok eltüntetése, a vadonatúj állam valódi korszerűsítése, az eltérő történelmű, társadalomtörténetű és szellemiségű régiók egységesítése, homogenizációja, bár nagyon fontos dolog, de ráér – gondolhatták. Vagyis először „nemzetiesítés”, ha lehet, modernizációval, ha nem – anélkül. A demokratizálás,

kiegyensúlyozottabb társadalomszerkezet megteremtése majd akkor, ha „eljön az ideje”. Ezt kívánta ugyanis – a korabeli politikai közvélekedésből következően, de akár normatív is – az egyetemesnek gondolt román nemzeti érdek, amelyet sohasem tévesztettek szem elől.

Három idősíkból származó, jelzésértékű emlékeimet idézném még fel – példaként.

Édesapámat 1931-ben adták be a monográfiában is említett nagyenyedi (református) Bethlen Kollégiumba, de a Domokos Pál Péter által igazgatott kolozsvári (katolikus) tanítóképzőben szerzett képesítést 1941-ben, mert 1940. augusztus 30-ától az alma mater Dél-Erdélyben maradt... Apám rengeteg fényképet őrzött az enyedi diákévekből, s azokat mutogatva jószerével nem is tudott másról beszélni három fiának az ötvenes évek derekán, mint ottani, meghatározó élményeiről, amelyek szakszerű értelmezését – az 1920 körül született erdélyi és partiumi leendő romániai magyar értelmiség formálódó helyzet- és nemzetudatát, világ-, Magyarország- és Erdély-képét – most Egry elmélyült elemzéseiben olvashattam. Számomra egyszerre volt idősíklátó élménymagyarázat, és tudományos igényű historikusi analízis.

Egry által nagy szorgalommal és sikeresen felbúvárolt két világháború közötti kisebbségi forrásanyag tematikája, „üzenete”, kisugárzása, hangulata, s főként az ebből lepárolható életérzés lényeges mozzanataiban alig különbözik ama kisebbségi létélménytől, amely eszmélkedésem idején, 1948 és 1962 közötti Avas-vidék, Nagybánya környéke, Máramaros, Kővárvidék metszéspontján fekvő Szinérváralján, majd Szatmárnémetiben megtapasztaltam.

Ez a *déjà vu* hangulat az 1990 és 1995 között teljesített bukaresti diplomáciai misztérióm időszakában, amikor kulturális tanácsosként fél évtizeden át állandóan úton voltam Románia magyarlakta régiói között, a Csángóföldet is beleértve, egy szemernyt sem változott, kivált a kisebbségi magyarok világfelfogását, tudatállapotát és meglehetősen reménytelen életérzését illetően.¹⁴ Ez arra hívja fel a figyelmet, hogy az Egry által mélyfúrászerűen a harmincas évekre vonatkozóan rögzített kisebbségi létállapot, továbbá az annak kezelésére, javítására, „megoldására” irányuló anyaországi és helyi törekvések leginkább a *longue durée* törvényszerűségei között – vagyis a másfél száz éve rivalizáló magyar és román nemzetépítési aspirációk dinamikájában és geopolitikai léptékben s összefüggésben is változó érvényesítési lehetőségei figyelembevételével értelmezendők.

Nem csupán történészként, hanem egykori „kisebbségi” gyerekként, s később meglett korú magyar diplomataként tanúsíthatom, hogy Egry nem csupán tartalmilag érti forrásait, hanem azok mögöttes tereit, érzelmi/hangulati töltését és „esszenciá-

¹⁴ Lásd erről bővebben Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Gondolat–MTA Kisebbségkutatási Intézet, 2008, Budapest; Bárdi Nándor: *Othon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbségek történetéről*. Pro-Print, 2013, Csíkszereda; vö. Salat Levente: *A romániai magyarság példája*. [A politikaelmélet néhány sarkalatos fogalma és a kulturális megosztottság körülményei között uralkodó identitásstrukturák közötti feszültség c. cikkben!] Lásd Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László (szerk.): *Etnikai identitás, politikai lojalitás. Nemzeti és állampolgári kötődések*. Balassi Kiadó, 2005, Budapest, 36–51.

lis” kisugárzását is, ami nem magától értetődő olyan kutatók számára, akiknek „nem adatott meg”, hogy a saját bőrükön tapasztalják meg, mit jelent „bozognak” lenni, az önkifejezésben, a mindennapi érvényesülésben és érdekérvényesítésben korlátozott másodrangú állampolgárnak lenni, és akarva-akaratlan így szocializálódni.¹⁵

(Egry Gábor: *Etnicitás, identitás, politika. Magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között Romániában és Csehszlovákiában, 1918–1944. Napvilág Kiadó, 2015*)

GRÓH GÁSPÁR

„SZÉPPÉ TENNI A FÖLDET ...”

Kabán Annamária és Mózes Huba tanulmányai Dsida Jenőről

Az irodalmi közvélemény működésében, vagy ha úgy jobban tetszik, a recepcióban és a kánonban mindig mulasztások sokaságát fedezhetjük fel – ha egy általunk nagyszűrűnek, fontosnak gondolt életmű fogadtatását, elismertségét vizsgáljuk. Úgy gondoljuk, hogy másoktól is megérdemli azt, amit tőlünk: a kiemelt figyelmet, a részletekbe menő megismerést. Így van rendjén, hiszen az irodalmi érték eleve nem objektív, és a hozzá való viszony sem csupán higgadt és tárgyyszerű mérlegelés dolga, hanem szenvedély is, mint a szerelem. Ráció és ráción túli dolgok keverednek benne, egyebek közt intellektusunk legösszetettebb kifejezője, az ízlés határozza meg, amiről, mint ismeretes, nem lehet vitatkozni. Az utókor Dsida Jenőhöz való viszonya messzemenően alkalmas arra, hogy a fentiek természetéről elmélkedjünk, a költő életműve ennek megfelelően válthat ki vitákat. Ezek évtizedeken át ideológiai alapokon zajlottak, ma azonban az elismeréssel szemben nem az elutasítás, hanem a közömbösség áll. A Dsidával törődők körében azonban meglehetősen egyetértés mutatkozik abban, hogy ez az életmű valóban nagyobb megbecsülést érdemelne.

Kabán Annamária és Mózes Huba évtizedek óta folytatják szeretett hősük népszerűsítését, mindenekelőtt műve törvényeinek fölmutatásával, alkotásainak szépségét szakmailag is kidolgozott elemzésekkel bemutatva. Tudják, hogy olykor a rajongók is árthatnak egy életmű megítélésének, hiszen nemcsak dilettáns alkotók vannak, hanem dilettáns olvasók is (igaz, őket mégiscsak becsülni kell, merthogy ők még valóban olvasnak). A szerzőpáros új könyvének célja Dsida értékeinek szakmailag megalapozott bemutatása. Sikerral bizonyítják, hogy minél többet ismerünk a költő világának, esztétikájának, versépítésének sajátosságaiból, annál nyilvánvalóbb, hogy műve kimeríthetetlen. Könyvükből közvetve az is kiderül, hogy miért érzik úgy, hogy éppen

¹⁵ E jelenség előképéről lásd Egry Gábor: „Bozgorok”. *Verbális sértés, gúny, inzultus a mindennapi magyar–román kapcsolatokban a két világháború közti Romániában*. In Gebei Sándor – ifj. Bertényi Iván – Rainer M. János (szerk.): „nem leleplezni, hanem megismerni és megérteni”. *Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére*. EKF Líceum, 2011, Eger, 366–372.

Dsida költészetével kell különleges figyelemmel foglalkozniuk: a felhasználható szakirodalom szűkössége bizonyítja a recepció ez esetben okkal szóvá tett elégtelen voltát. Eközben a könyvesboltokba kerülő Dsida-kötetek évtizedek óta rendre gazdára találnak, vagyis költészetének van és folyamatosan újratermelődik a közönsége. Miért hát az a rutin, ahogyan a nagy összefoglalásokból, tankönyvekből Dsida költészete oly gyakran kihagyhatónak látszik? Az okok közt természetesen ott van erdélyisége, az erdőn túli világ jeleseit a Budapest-centrikus irodalmi élet csekély kivétellel nem mint egyenrangú alkotótársakat, hanem – hagyományosan – mint egzotikumot fogadja. Pedig, és ez is egyértelműen kiderül ebből a kötetből, Dsida szinte naprakészen kapcsolódott a *centrum* újklasszicizmusához, amit Radnóti-val való személyes és költői kapcsolata is szépen bizonyít. És az is bizonyos, hogy műveltség, formaérzék, költői tehetség terén lényegében azonos szinten álló alkotókról van szó. A beágyazottság, társadalmi közeg, politikai háttér, a sors, az életrajz össze nem hasonlítható alakulása okán és nyomán azonban Dsida sosem került az egyetemes magyar irodalom fő áramlatába – életművének utóélete erre még kevesebb esélyt kapott. E hagyaték mellé állni tehát ma is kíván bizonyos elszántságot, nem pusztán szakmai jelentése van. Ahogyan magyar költőnek lenni némely korokban és helyzetekben (Dsidaé is ilyen) különleges vállalkozás volt, úgy az irodalomtörténet művelésében is léteznek sorsformáló választások: Kabán Annamária és Mózes Huba is számolt azzal, hogy a Dsida-életművel való találkozásuknak egzisztenciális jelentősége lesz.

Magyar költőnek lenni tehát egyszerre hálás és rettentő nehéz vállalkozás – különösen az elszakított országrészek legsúlyosabb megpróbáltatásainak időszakában. A költészet a magyar gondolkodásban, de a mindennapokban is, egészen a közelműltig, különös, romantikus fénykört jelentett, költőnek lenni, az ebbe a megbecsült, olykor csodált világba kerülni sajátos rangot adott. Ezzel a ranggal és a kivételesen kidolgozott, a versírást szinte kényszerítő magyar költői nyelv örökségével nemcsak méltóság, hanem felelősség is járt. A költészet rangját a közösség képviselése, a közérzet kimondásának, argumentációjának vállalása biztosította, és az alanyi költővel szemben is kimondatlan, olykor ki is mondott elvárás volt valamiféle lírai népképviselő. Különösen így volt ez a románok által kézhez vett Erdély költészetében, ahol a történelemkárosult magyarság költőitől, íróitól várta létgondjainak kimondását. Dsida ezt a szerepet a maga nyers, közvetlen, művészietlen formájában nem vállalta, meg is kapta érte a magáét: a kötet szerzői az emiatt elégedetlenek vádként megjelenített véleményét így összegzik: „*a nagy kollektív bánatok elől a szépség búvólejtébe menekül*”. Ez a szemrehányás egyaránt megjelent a politikailag infiltrált bírálólat *nemzeti és szociális* gyűjtőpontjain, ami azonban kevésbé a költőre, mint a minősítőkre volt jellemző. Az azonban világos, hogy léteztek olyan elvárások, amelyek megfogalmazói elvárták, hogy az alkotók a nekik kijelölt (kényszer)pályát fussák be. A különös, hogy így is voltak pillanatok, amikor ideig-óráig ez az elvárás egybeeshetett az író-költő maga törvénye szerinti törekvéseivel. Jól látható ez Reményik Végvári korszaka esetében, de Dsidának is volt kifejezetten (keresztény)szociális korszaka, ha rövidsége miatt a diákkori zsenyéket követő alkotóéveit nem tekintjük éppen egyetlen korszaknak. Dsida ugyanaz a költő volt akkor is, amikor verseiben kerülte Erdély dilettánsok tollán agyonkoptatott nevét, mint amikor megírta a ki-

sebbségi sorsukban megalázott magyarok legerőteljesebb, az egyéni és közösségi fájdalmat és ellenállást kikiáltó költeményét, a *Psalmus Hungaricust*. Ugyanaz volt, amikor szerelmes verseket írt, és akkor is, amikor a maguk nyomorúsága által kínzott kisebbségek képét rajzolta.

Talán ennyi is elég annak jelzéséhez, hogy Dsida megítélésének kérdése nem anynyira az életműtől, mint kritikusai ideológiai előítéleteitől függött. Aligha tekinthetjük azonban mérvadónak azokat a kijelentéseket, melyek szerint például nem elég nemzeti, vagy éppen nem foglal elég határozottan állást a szociális kérdésben. Tény viszont, hogy abból a közegekből, melyben költészete kibontakozott, magyarországi hontalanságában alighanem Áprily jutott a legmesszebbre – amihez az is kellett, hogy ő legalább megélte azt az átlagos öregkort, ami Dsidának nem adatott meg – és ez megkerülhetetlen tény. Talán nagyobb szerepe is van a magyarországi szellemi infrastruktúrájánál jóval kevesebb lehetőséget kínáló kisebbségi irodalmi közegnek az Erdélybe zártágnál. Ez a kötet nem kíván rangsorolni, művészi protokoll-listát adni. Azt viszont nagyon határozottan jelzi, hogy Dsida kimagasló, méltatlan utósorsot elszenvedő költő, akinek igenis ott a helye klasszikusok közvetlen közelében. A szerzők ezt nem átfogó irodalmi korkép fölrajzolásával bizonyítják, még az erdélyi viszonyokkal is csak egy-egy villanás vagy mélyfúrás erejéig foglalkoznak. Ám enélkül is érthetővé teszik, hogy milyen körülmények közt alkotott Dsida (és társai). Az ő életútja, Reményik Sándoréval, Áprily Lajoséval együtt, megmutatja, milyen kihívásokkal kellett szembenézniük az erdélyi és általában a kisebbségi sorsban élő magyar költőknek. Különböznek a pályáik, életrajzok, alkotói elképzelések, befogadástörténet, anyagi háttér – de közös a lehetőségek minden szempontból korlátozó szűkülése. A szülőföldjén kitartó Reményik megmarad erdélyi költőnek, Áprily csak Magyarországra költözve, az itteni költői világba illeszkedve valósíthatja meg sokszínű életművét. Dsida otthon, és mégis az egyetemes magyar líra folyamataival kapcsolatot keresve alkotott. Fájdalmasan rövidre szabott pályát jutott osztályrészéül, nem tudhatjuk, hova ívelt volna, ha megéli igazán érett korszakait. Mondhatjuk persze, mi mást is mondhatnánk, hogy minden költői pályát úgy teljes, ahogy van. Dsidáéra ez fokozottan érvényes, hiszen varázslatosan fiatalon vált jelentős költővé, és mintegy évtizedes alkotói életútján is megfigyelhetők azok a szakaszok, amelyekre a kritikusok és irodalomtörténészek általában tagolni szokták a számottevő életművet maguk után hagyó alkotók működését.

Miért fontos ennyit időzni az adott kötetten túli kérdéseknél egy Dsida életművét bemutató, alapos és értékes, a költő művével, életével foglalkozó kutatók és olvasók számára a jövőben alapkönyvnek számító munkával kapcsolatosan? Azért, mert a szerzőpáros, Kabán Annamária és Mózes Huba a magyar monográfiáiról gyakorlatban szokatlan modellt választottak. Előljáróban rövid, vázlatosságában is pontos életrajzot adnak, hogy utána döntő mértékben verselemzések füzérébe építsenek megannyi, megkerülhetetlenül fontos életrajzi, filológiai és széptani közlést. A kötet különös szerkezetének legfontosabb jellemzője, hogy úgy monográfia, hogy nem az. Törekvése, hogy átfogó legyen, és ne teljes. Nemcsak azért, mert a mai olvasó nem szeret vaskos monográfiákkal bíbelődni, hanem mert nehéz, szinte lehetetlen olyan nézőpontot találni, ami szakmai értelemben alkalmas volna arra, hogy összefogja egy sokágú életmű megannyi színt, irányát. Az életrajzot és életművet átfogó, egybelátó

esszémonográfiától viszont távol áll a szerzők szakmai meggyőződése, nem szólván arról, hogy szak-munkát írhatnak ketten, de az esszé egyszemélyes műfaj. Így marad ez a mozaikos szerkezet, a maga változó természetű írásaival, elemzések, gyorsfényképek, adatközlések, műfordítások összehasonlítása, kiadatlan levelek közlése és a többi a maga vibráló egységével – és egy tagban áttekinthető tanulmányaival. Ebben az értelemben egy új Dsida-monográfia helyett a szerzők Dsidáról írt tanulmányainak átfogó antológiáját kapjuk. Abban azonban bizonyosak lehetünk, hogy ez a gyűjtemény és a szerzők által még meg nem írt, megírható monográfia igen közel áll-állhat-állhatna egymáshoz.

Kisebb és nagyobb terjedelmű elemzéseikben a szerzők nemcsak Dsida legjelentősebb, hanem kevésbé ismert verseit is vizsgálják. Okkal, mert így tudják árnyaltan bemutatni a költő angyali világát. Ahogyan Mozart zenéjéről sem lehet hiteles képet adni csak a főművek alapján, azt a rövidke Ländlerök ugyanúgy jellemzik. Nem igazi monográfia ez, terjedelme és a szerzők átfogó ismeretei alapján lehetne belőle az is – meglehet, azt is meg fogják írni. Itt azonban csak egy majdani monográfia mozaikszerű részleteit kapja olvasójuk, avagy, irodalmi hasonlaltal élve: mintha egy novellafűzér csapna át regénybe. Az önmagukban rövid írások hatása együtt sokkal erőteljesebb, mint külön-külön, amikor önmagukban akár töredéknek is hathatnak. Az életrajzi vagy filológiai kérdésben született eseteleírások, részkérdésekben fogalmazott szakmai vitacikkek, a valahai „szép versek” antológiák hangütését idéző verselemzések együtt adnak választ a Dsida egységes költői világának rendje, titkai iránt érdeklődőknek, és gazdagítják a nem túl gazdag szakirodalmat. Itt kell utalni arra is, hogy a kétszerzős kötet a legmesszebbmenőkig egységes, csak onnan tudhatjuk, hogy a szerzőpáros melyik tagja írta az adott fejezetet, hogy a tartalomjegyzékben megtalálhatjuk a szerzők szignóját. Ez egység, nem homogenitás: az írások közelítésmódjában bizonyára kimutathatók változások, de ez nem szerzőfüggő, hanem a fölvetett kérdés vagy tárgyalt mű természetéből következik. Ez indokolja, hogy a szövegre utalásokban mellőzzük az annak írójára való név szerinti utalást, s helyette a „szerzők” megjelölést használjuk. Annál is inkább, mert a Dsida-költészet megítélése, az irodalmi értékrend és ízlés sohasem változik.

A szerzők számára nyilvánvaló tény Dsida költészetének értéke és fontossága, amiként az is, hogy ennek a nagyszabású, hányatott sorsú életműnek rehabilitálása, az egyetemes magyar költészet vezető értékei közé illesztése több, mint szokványos irodalomtörténeti feladat. Kabán Annamária és Mózes Huba nem hagynak kétséget az iránt, hogy Dsida emlékének szolgálata személyes ügyük. Ráadásul költészetének éppen azt a vonását állítják kötetük középpontjába, ami miatt Dsida korábban irodalmin kívüli normatívák alapján több ízben is kiesett a különböző kánonok szerinti első vonalból. Ezért szállnak a maguk visszafogott módján vitába a Dsida szépségkultuszát, esztétizmusát elítélő, nára önmaguktól is avittá vált vádakkal. Elemzéseikből kiderül, hogy az a sokféle (nemzeti, történelmi, politikai, szociális) megoldhatatlan válsággal terhes időszak, amiben Dsida életműve megszületett, nagyon is indokoltá tette a szépséghez menekülést. Dsida szépségkultusza – a kötetből ez is kiderül – metafizikai bizonyosságot jelentett, ami szorosan összefüggött Dsida katolikus hitével. Tegyük hozzá rögtön: a pártállam idején ez legalább annyira botránykó volt a hivatalos ítések számára, mint költészete egészének az osztályharc jegyében való értel-

mezzételessége. Azzal pedig végképp nem tudtak mit kezdeni, hogy katolicizmusát nem a dogmatika, hanem a mélyen átélt hit életörömének továbbadása, szétsugárzása határozta meg, istenhite így fordult át sajátos szépségvallássá (amire a középkori himnuszköltészetben is találhatunk bőven példákat). Ezt érzékelve írják a szerzők: „Szó sincs tehát közömbösségről és csak a szépség bővületéről... Csakhogy más dimenziójú felelősségvállalás ez, egy magasabb ideál szab mértéket a költőnek. A teljesség mellett kötelezi el magát, és a szenvedőkkel való teljes azonosulásig jut el” – írják. Amihez nyugodtan hozzátehetjük: ezek a szenvedők éppen úgy lehetnek nemzeti, mint társadalmi helyzetükből következően megnyomorítottak: Dsida szolidaritása nem ideológiafüggő, hanem a krisztusi szeretet jegyében születik.

Máshol a szépség dimenziója a következő összefüggésben jelenik meg: „Amikor Dsida Jenő verseit újraolvassuk, gyakran jut eszünkbe az a sokszor hangoztatott megállapítás, hogy az igazság csak esetlegesség az irodalomban, a szépség pedig szükségyszerűség. Egyre inkább meggyőződésünkbe válhat azonban, hogy Dsida költészetében és általában a költészetben éppen a szépség az, ami az igazságot megvilágítja” – olvashatjuk. Aligha véletlen, hogy éppen az *Út a Kálváriára* elemzése indul ezzel a vallomásértékű felütéssel. E vers elemzése is fölvet egy messzebb vezető, csak részben módszertani kérdést: elemezhető-e Dsida költészetének biblikus motívumai az inkább divatos, mint alapvető újdonságokat hozó intertextualitás összefüggésében? A válasz nem egyértelmű, de inkább nem, mert a szövegek-motívumok csak a megjelenés első szintjén átvételek és kulturális kölcsönzések, hiszen formai értelemben a *Biblia* valóban szövegek gyűjteménye, és a kereszténység kultúra is. Dsida számára azonban hitének, világképének olyan központi elemét jelenti mindez, mint maga az anyanyelv, amelynek szavai, a maguk kommunikáción túli tartalmaival közjóságnak számítanak. A *Bibliából* merített egyéni és közös tudás az ő költészetében már elszakad eredeti forrásától. Ettől függetlenül azonban Dsida a maga elzártágában, viszonylagos szellemi magányában irodalmi életét jelentős mértékben olvasásban éli, magányából könyvekbe menekül, olvasmányaival folytat párbeszédet. Sokoldalú irodalmi műveltsége okán intellektuális nyelvének része a más művekre hivatkozás/utalás. Egyáltalán: az élet valóságával visszafogottan érintkező költő számára a kultúra, az irodalom a köznapi realitásnál természetesebb közeg. Ezért esetében a verseiben megjelenő műveltségélmény és réteg vizsgálata nem filológiai szórszálhasogatás, hanem valóban közelebb vezet világa megismeréséhez.

Dsida utóéletének része, hogy verseinek pontos szövege körül nem kevés a bizonytalanság. Ő maga is csiszolgatta sorait, több változatot is hátrahagyott, s egyáltalán nem lehetünk biztosak abban, hogy amennyiben több ideje marad, a ma ismert utolsó szövegek lettek volna-e a véglegesek. Azt viszont tudjuk, hogy korának erdélyi sajtóviszonyai közt a nyomdai hibák, félreolvasások erősen hatottak a szövegekre, így nyomtatásban megjelent szövegek nem tekinthetők feltétlenül autentikusnak – a kéziratok viszont gyakran nem lelhetőek fel. A szerzők maguk rendkívül sokat tettek és tesznek egy kritikai kiadásnak tekinthető szöveg kialakításáért, szükség esetén bátran élnek olyan javításokkal utólag, amit kortársként a szerkesztőknek kell elvégezniük. Beavatkozásait meggyőző érvekkel támasztják alá, noha a sokféle szövegváltozat közötti eligazodás egyáltalán nem könnyű feladat, és avatott Dsida-filológusnak kell lennie annak, aki állást tud egyáltalán foglalni az amúgy megkerülhetetlen szöveg-

kritikai kérdésekben. A szerzők textológiai munkája nem öncélú: a legjobb, legpontosabb, leghitelesebb szöveg kérdésében a filológiai szempontoknál fontosabb, hogy az egyúttal – feltehetően – a legszebb is, vagyis a szépséget vallásos hittel és a hitét a szépséggel összekötő költő művének lényegére irányul.

És ezzel eljutunk a kötet legfőbb értékéhez: ahogy a verselemzésekben összetalálkozik a költő poétikájának és poézisének vizsgálata. Így válik az első pillantásra rideg szakmaiságot mutató módszertan a Dsida költészetét mélyen átélő, a maga bensőséges világába fogadó kutatói személyesség eszközévé, és képes a szépség dimenziójának föltárására. Így lesz igazi olvasói élménnyé az olyan verselemzés, mint a *Nagycsütörtöké* vagy a *Kóborló délután...-é*, de sorolhatnánk tovább a többit is.

Összegzésül mi mást is lehet mondani, mint hogy nemcsak szakmailag értékes és fontos ez a kötet, hanem jó szívvel ajánlhatjuk ezt a Dsidát szerető, nagyra tartó és még jobban érteni akaró olvasók figyelmébe is.

(Jelen írás címét Nyíró József egy írásából kölcsönöztük.)

(*Kabán Annamária – Mózes Huba: Tárt kapukhoz fényösvény viszen. Guttenberg Pál Népfőiskola – Orpheusz Kiadó, 2018, Budapest*)

TÓTH KLÁRA

ŐRIZD AZ EMBERT

Kósa Ferenc születésnapjára kötetéről

A Magyar Művészeti Akadémia hiánypótló tevékenysége, hogy az utóbbi években több fontos könyvet jelentetett meg a hazai filmművészet jelentős személyiségeiről. A Szóts István, Gaál István, Sára Sándor, Fábri Zoltán, Huszárk Zoltán, Gulyás testvérek életútját bemutató könyvek után jelent meg az *Őrizd az embert* című kötet, Kósa Ferenc 80. születésnapjára, egy DVD-melléklettel, Buglya Sándor portréfilmjével.

Bármilyen furcsa, ez a könyv az első, ami megjelent a 20. század második fele magyar filmművészetének jelentős alakjáról, akinek munkássága nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a film a társadalmi tudatot formáló erő legyen Magyarországon. Volt olyan filmje, a Balczó Andrásról és a teljesítményalapú társadalomról szóló *Küldetés*, amellyel több mint kétszáz anketon, közönségtalálkozón vettek részt. „*A beszélgetések voltak a mi legszabadabb műfajaink*” – fogalmazott alkotótársa, Csoóri Sándor, hiszen ezeken a beszélgetéseken – legyenek bármily éberek az azokon természetesen részt vevő besúgók – moccantani lehetett a kimondhatóság határain.

A könyv alapja, gerince Pörös Géza tanulmánya, amely alaposan tárgyalja az életmű minden darabját. „*Azt hiszem ő az az ember, aki legmélyebben ismeri az életműveimet: a filmjeimet, az írásaimat, a fotóimat és a szerteágazó közéleti tevékenységemet egyaránt*” – mondta a rendező. S valóban így van, az elmúlt közel fél évszázad alatt Pörös Géza

A Ciprus csárda, mely Szarvason épült Csete György tervei alapján (fotó: Ludmann Mihály)

számos kritikát, tanulmányt írt Kósa munkásságáról, sok interjút készített vele a nyomtatott sajtóban, és a Duna Televízió munkatársaként a képernyőn is. Pörös alaposan elemzi a filmes életmű szinte minden kockáját, a pályakezdő és sok szempontból felülmúlhatatlan *Tízezer naptól* a pályát – eddig – záró televíziós portréfilmig. Le is írja, érzékletesen, szakszerűen reprodukálja az élményt, minősíteni azonban nem minősít, s ez kelt egy kis hiányérzetet. Ezt némileg pótolja, hogy a kötetben kritikákat, tanulmányokat is olvashatunk, amelyek már differenciálnak. Ha másként nem, az egyes filmekről közzétett anyagok mennyiségével.

Szerencsére sok szó esik az életmű dokumentumfilm bravúrajairól, a *Küldetésről* és *Az utolsó szó jogán*ról, a tíz évig forgatott-betiltott Béres-filmről, s így módja van az olvasónak betekinteni a korszak kultúrpolitikai boszorkánykonyhájába is. Bár erre van módunk bőségesen már a *Tízezer nap* viszontagságos sorsánál is.

A kötet talán legérdekesebb része az *Eredet – Filmművész születik* című fejezet, amelyben Kósa Ferenc írásban idézi meg szűkebb családjának, szüleinek, nagyszüleinek életét. Döbbenetes, szinte hátborzongató apai nagyapjának története, aki tíz gyerekkel özvegyült meg, s nem tudván elartani az árvákat, a nyíregyházi rabbi tanácsára újsághirdetést adott fel: „*Székely származású, római katolikus vallású, magyar ember vagyok. Tíz egészséges gyermek apja. Mivel feleségem váratlanul meghalt, a gyermekeim árván maradtak. Fölnevelni őket egymagam nem tudom. Öt gyermekemet örökre adnám, ha az örökbefogadók vállalnák az itthonmaradók taníttatását. A becsületes jelentkezőket vasárnaponként várom.*”

El lehet képzelni azokat a vasárnapokat, amelyek leginkább egy állatvásárhoz ha-

sonlítottak; csak az volt a különbség, hogy itt nem lovak, disznók és tehenek között válogattak a vevők, hanem árván maradt és a végtelenségig kiszolgáltatott gyerekek között. A móríci mélységű történet még fokozódik, amikor egy kackiás katonatiszt épp azt a fiút – a rendező édesapját – választja ki, hogy majd katonát nevel belőle, aki inkább világgá fut, úgy irtózik a katonaságtól. Később sem hajlandó fegyvert fogni, szökése történetei visszaköszönnek a filmekből, lásd *Hószakadás*.

Megelevenedik édesanyja és nagyanyja alakja is, mindketten nagyformátumú személyiségek, éljük bár a nyírségi tanyák szegényeinek életét, akikre szintén ráismerünk a filmekből. Megható és hiteles Kósa édesapjához való viszonyának leírása; a kőműves apa akkor fogadta el igazán a fiát, akkor nőtt nagyra a szemében, amikor már sikeres filmrendezőként együtt dolgozott vele, és látta, alkalmas lenne akár kőművesnek is. És ez csupán csak néhány élettöredék! Érdemes lenne többet is megírni, bár a filmekben is felbukkannak elképesztő történetek. Például a kényszeresen vekkerórákat gyűjtő kéményseprő, akinek végül is hálások lehetünk, mert ha nem akadályozza meg, hogy Kósát felvegyék a bölcsészkarra, legjobb esetben is író lett volna, nem filmrendező, akinek édesanyja álmodta meg. Szívhez szólóak a középiskolai tanáraitra emlékező írásai is, mert túl személyes élettörténetén, figyelmeztetnek a tanítók, tanárok meghatározó szerepére a diákok életében, amely szerep a digitalizált korban sajnos csökkenni látszik.

Nem tartom szerencsésnek a kötetben közölt levélinterjú műfaját, mert abban épp a lényeg, a beszélgetés interaktivitása vesz el. Élőszóban én bizonyára megkérdeztem, pontosítottam volna például, hogy a Balázs Béla Stúdió második megalakulásáról van szó. (Bizonyára a mai hatvanévesek az utolsók, akik ezt még tudják.) Rákérdeztem volna Gyöngyössy Imre szerepére is a *Tízezer nap* végső változatának kialakulásában, de leginkább arra, hogy édesanyja, aki a *Tízezer nap* megnézése után azt mondta, úgy érzi, érdemes volt élnie, vajon mit szólt volna fia elhúzódozó politikai szerepvállalásához? Mert amennyire érthető volt ez a rendszerváltozást megelőző és követő években, annyira disszonáns a későbbiekben, a végsőkig erodálódott szocialista pártban. Továbbá rákérdeztem volna a Béres-örökösökkel kapcsolatos konfliktusra, vagy kihagytam volna az egészet, mert így nem érthető. Ráadásul nem jelenik meg a könyvben Kósa fergeteges humora, ami pedig élőszóban mindig előbukkan, s ha valódi interjú készül, biztosan felcsillan a derű, ami ebből a kötetből nagyon hiányzik.

Gabriel García Márquez írja életrajzi könyvében: *„Az élet nem az, amit az ember átélt, hanem az, amire visszaemlékszik, és ahogy visszaemlékszik rá, amikor el akarja mesélni.”* A valóság és az emlékezet sajátos, összetett kapcsolatát megtapasztalhatjuk Kósa emlékezései során is. A Béres-film kapcsán, amelynek munkálataiban, erkölcsi támogatásában Nagy László is teljes szívvel részt vett, elmentek Aczél Györgyhöz is. Az Ügyre való tekintettel Nagy László is jelen volt a tárgyaláson. Kósa leírja, hogyan fegyelmezte meg önérzetesen a költő a politikust. Ugyanerre a találkozáshoz Csoóri Sándor úgy emlékezett: Nagy László a köszöneten kívül egy szót sem szólt. Valószínűleg mindkettőjük emlékezete a költő bennük élő alakját, személyiségét sűrítette.

Sok laudáció, köszöntő is helyet kapott a könyvben. Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor 70. születésnapjára köszöntőjéből emelnék ki egy gondolatot: *„... nincs elég idő a Kósa-filmek felejthetetlen képeinek felsorolására, amelyek azonban éppúgy beépülnek emléke-*

zetünkbe, és éppúgy gondolkodásunk építőköveivé válnak, ahogy József Attila egy-egy sora vagy Bartók egy-egy dallama.” Testként folytatódok a világban – idézi József Attilát Kósa a *Tízezer napban* – nem a fűben, a fákban, hanem az Egészben. „Az alkotó éppen azért tudja létrehozni, amit létrehoz, mert folytatódik az Egészben, és így átéli mindazt, amit átél a világ. Innen kapja, amit kap. De ennek másik oldala, hogy amit ad, az is az Egészben folytatódik. S még a fűben, a fákban is. Nem születésnap jókívánság, hogy ez így legyen. Mert ez most már így van.”

(*Őrizd az embert – Kósa 80 – Pörös Géza tanulmányával és dvd-melléklettel. Magyar Művészeti Akadémia, 2018, Budapest*)

SÁRKÖZI MÁTYÁS

ATYAI JÓ BARÁTOM, SZABÓ ZOLTÁN

1945-ben, a háború után visszatérhettünk Budán a Molnár Ferenctől örökölt Nyúl utcai fél villánkba. Apám kényszermunkatáborban halt meg Balfon, Szerb Antallal és Halász Gáborral együtt. Sírhelyet kapott a Kerepesi temetőben. A *Válasz* szerkesztését anyám Illyés Gyulával folytatta, a Nyúl utcába jártak kávézni, beszélgetni a világégést átvészelt munkatársak, közöttük Szabó Zoltán. A szétbombázott, lerongyolódott és nagy emberveszteségeket szenvedett város a demokratikus erők élre kerülésével új kezdetben bizakodott. Abban, hogy hamarosan kivonulnak a megszálló szovjet csapatok, és lehetőség nyílik szabad politikai élet, valamint élénk művészeti, irodalmi pezsgés megteremtésére. Második elemista kisgyerekként lábatlankodtam az író-nagyságok között, emlékszem az akkori, keszeg, sportos, folyton cigarettázó Szabó Zoltánra, bár minket az ő kislíával, a még nálam is ifjabb Ádámmal általában kiküldtek a kertbe játszani. Már válófélben volt feleségétől, Liltől, akinek azután a *Válasz* fiataljai közül a drámaíró Sarkadi Imre kezdett udvarolni, néhány év elteltével ő vette el feleségül, megkapta gyermekének Ádámot, aki nevet változtatott, Szabóról Sarkadira. Felcseperedve orvos lett belőle.

A harminchárom éves Szabó Zoltán tele volt energiával. *Valóság* címmel folyóiratot alapított népi kollégisták és Eötvös-kollégisták számára, s szerkesztette a Nemzeti Parasztpárt lapját, a *Képes Világot* is. Az akkor még négy párti Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség, a MADISZ elnöke volt, ebben a tisztségében utazott Londonba, a nemzetközi demokratikus konferenciára. Angliai jegyzetei az *Új Magyarország* hasábjain jelentek meg.

Először 1946-ban, a Békekonferencia idejére vette át Szabó Zoltán a párizsi Centre d'Études Hongroises vezetését, majd szerződéses alapon elvállalta, hogy kulturális attasé lesz a párizsi magyar követségen. Remek munkát végzett. A követség épületében létrehozta a Foyer Culturel, és ott gondos szelekcióval pontosan azt mutatta be a Nyugatnak, ami a legnagyobb hatást kelthette: Csontváry Kosztká és Rippl-Rónai képeit, Ferenczy Noémi gobelinjeit, Derkovits Gyula rajzait, Kovács Margit kerámiáit,

valamint Robert Capa fotóit. (A Foyer-t Révai József nyitotta meg.)

Károlyi Mihály volt a párizsi magyar követ, 1948. augusztus 31-én Szabó Zoltán feleségül vette a gróf elegáns leányát, Juditot. Az év novemberében járt életében utoljára Magyarországon. Tizenegy napos látogatást tett, beszélt újonnan kinevezett főnökével, Rajk László külügyminiszterrel, rövid viziten volt Gerőnél, majd a Petőfi-centenárium alkalmából Budapestre érkezett francia szürrealista és kommunistabarárt költőt, Paul Éluard-t vitte el hajdani falukutatója híressé vált színhelyére, Tardra, onnan pedig Egerbe, ahol – mint erre később egy Cs. Szabó Lászlónak írt levélben emlékezett – vendége alaposan berúgott, mert nem volt tisztában a bikavér francia boroknál komolyabb erejével.

1948-ban, a kommunisták által elcsalt választást követően, drámai gyorsasággal ment végbe a magyarországi rendszerváltás. Két moszkovita, Rákosi és az ÁVH-főnök Péter Gábor elkezdte a szovjeturalom és a diktatórikus kommunista párthatalom megszilárdítását. A földreformot ellenző és ókonzervatív Mindszenty bíboros 1948 karácsonyán történt letartóztatása volt az egyik kezdeti lépés, amely Szabó Zoltán számára lehetetlenné tette a kormány további szolgálatát. A magyar egyházfőt életfogytiglani börtönre ítélték, a magyar katolikusságnak ezután negyed századig nem volt legfőbb vezetője. Szabó elhatározta, hogy lemond, de nem hozza bajba még hezitáló apósát, Károlyi grófit, tehát nem egyenesen a külügyminisztériumba küldi leköszönő levelét, hanem előbb vele közli a döntését.

1949. május harmadikán, párton belüliek és párton kívüliek sorozatos elhurcolása után, megdöbbentő dolog történt: a párthű külügyminisztert, Rajk Lászlót vitte el az ÁVH. Napokon belül bíróság elé állították, államellenes tevékenység vádjával. Szükség volt valakire, akit titóizmussal vádolhatnak. Addig verték, amíg bevallotta, hogy már a spanyol polgárháború katonájaként is a mozgalom ellen ármánykodott. A rendkívül naiv Károlyi ekkor mondotta azt, hogy hajlandó Budapestre utazni, és tanúskodni Rajk ártatlansága mellett. Amikor azután elképesztő gyorsasággal végrehajtották a halálos ítéletet, Rajkot 1949. június 15-én felakasztották, a gróf is leköszönt. Budapesten a kommunisták ezt így indokolták: *„Károlyi Mihály, magas kora miatt nem tudott ellenállni az imperialisták befolyásának.”*

A történetek után világszerte hullottak szét a magyar diplomáciai képviselők, és jaj volt annak, aki hazatért. A szocialista Ignotus Pált például Londonból jelentéstételre rendelték vissza, aki baráti figyelmeztetések ellenére, kötelességtudásból eleget tett az ukáznak. Azonnal letartóztatták, azzal vádolták, hogy Anglia kémje, és hét évet töltött börtönben. Károlyi Mihály párizsi titkára, a költőként is ismert Havas Endre, saját jószántából, ártatlansága teljes tudatában, az új rendet szolgálni utazott Pestre, s megírta költeményét a párthűségről. Eltartott egy ideig, amíg Rajk bűntársának nevezhették, s mikor börtönbe került, órákon át kiáltozott: *„Azonnal értesítsék Sztálin elvtársat, hogy szörnyű tévedés történt!”* Zavarta az ávosok nyugalmát, tehát agyonverték.

Leköszönése után Szabó Zoltán, Párizs szerelmese, Anglia felé indult el. A hajó 1949. június 5-én, kora reggel, Zoltán harminchetedik születésnapján ért partot Dovernél. Miért erre a különös, nagyon európai, de akkori életformájában mégis a kontinensről olyannyira különböző szigetre jött emigránsnak? Elvégre Párizsban kellemes

lakást bérelt a Montmartre-on, Chagall lánya lakott a földszinten. Igaz, valamit megérezhetett, mert egy antikváriumban tizennégy méter hosszú, régi metszetet talált Londonról, feldarabolta, és tucatnyi képet keretezett belőle.

Az első lépést az vezette, hogy sógornője, Károlyi Mihály másik leánya, Éva, 1940-ben Angliába ment férjhez, egy Jack Bayley nevű, jómódú corshami angolhoz. Kellemes otthonuk volt, és Szabó Zoltánné Károlyi Judit, amikor várandós lett, úgy határozott, hogy oda megy megszülni a gyermekét. Kristóf 1949. április 9-én született.

Az író már 1949 nyarán letelepedési engedélyért folyamodott a brit hatóságokhoz. Állampolgár csak 1976-ban lett.

Corshamból a gyerekkel felköltöztek Londonba, ugyanis Károlyi gróféknak az elegáns Chelsea városrészben volt egy házuk, amelyet rendelkezésükre bocsátottak, míg ők Franciaországban vonultak újabb emigrációba. A londoni Markham Streetről Szabó Zoltán régi jó barátjával, Cs. Szabó Lászlóval kezdett levelezésbe.

Cs. Szabó, a Képzőművészeti Főiskola művelődéstörténet tanára, 1948-ban indult római tanulmányútra, az ottani Magyar Intézetben kapott szállást. Körülbelül egy hónap volt még hátra római tartózkodásából, amikor Budapestről rideg hangú, kurta táviratot kapott Bóka László kultuszminisztériumi államtitkártól: „szolgáltatételre azonnal jelentkezzék.” Nem sok jót sejtetett a hirtelen hazarendelés. S fontos üzenet rejtett barátnője, Gecső Bözsi telefonhívásában: „Csak dolgozzon nyugodtan. Ősszel Velencében találkozunk, a Bellini-kiállításon.” Azaz: maradjon kinn, én majd valahogyan kimegyek maga után.

Mi lehetett a hazarendelés indoka? Hiszen a főiskolán tudomásul vették, hogy egy szemeszteren át felfüggeszti az előadásait. Más lehetett az ok. Cs. Szabó, rosszat sejtve, két szóban felelt új miniszterének, Ortutay Gyulának: „tanszékemről lemondok.”

Rómából átköltözött Firenzébe. Lehet, hogy a Magyar Akadémiától és a követségtől akart messzebb kerülni, de az is, hogy Firenzét kolozsváriásabbnak érezte. Ott mindenesetre hamarosan találkozott egy olasz ismerősével, aki beajánlotta munkatársnak egy idegenforgalmi és valutabeváltó irodához. Gecső Bözsi pedig, izgalmas kalandok után, kiszökött Nyugatra. Firenzében volt az esküvőjük.

Szabó Zoltán elég nehezen szerezte meg barátja firenzei lakáscímét, de azután, 1950 januárjától megindult közöttük a levélváltás. „Az ember otthonabbul érzi magát idekinn, ha Csészábóval válthat jelet” – írta valahol. A levelekben nosztalgiával emlékezett vissza beszélgetéseikre, akár a Balatonnál, akár Pesten, szerkesztőségekben vagy Csé Duna-parti lakásában. Mint említi: „Máig sem felejttem a Claude Lorraine ecsetjéből festett budai tájat, a csonka hidakkal, a foltozott ablakodból, mögötte könyvekkel, könyvekkel és megint könyvekkel.”

Zoltánt ekkor elég rossz állapotba hozta, hogy nincs állása, mint barátjának, se könyvespolca, a kedvenc olvasnivalóival. Hogy legyen valamicske pénzük, albrétletbe adtak ki két szobát a házban, de amikor ezt Károlyiné megtudta, távozásra kényszerítette őket. Szabó Zoltán egyetlen vagyontárgya a Párizsból áthozott Citroën autója volt, ezt próbálta eladni, de a balkormányos, régi kocsira nem akadt vevő.

Szabó Zoltánné Károlyi Judit azután kapott egy félállást, s Zoltán maradt pesztonkának a születési hibával világra jött újszülött mellett. Próbált regényt írni, de ez sehogy sem állt össze, többszöri újratekzés ellenére sem.

Mikor 1956 novemberében, pár heti osztrák menekülttábor-élet után Londonba érkeztem, már minden rendben volt Szabóék körül. Münchenben megalakult a Szabad

Európa Rádió, s vezetése úgy határozott, hogy a magyar nyelvű adás tanácsadóinak és egyben levelezőinek három, a politikához is értő emigráns íróat nevez ki: Kovács Imrét, Márai Sándort és Szabó Zoltánt. Zoltán tisztességes fizetést kapott, Judit kíségtett maitre de table-ként a méregdrága londoni francia Prunier vendéglőben. Kristóf intézetbe került.

Szép lakást béreltek a jó polgári Kensington negyed egy vörös téglás házának a negyedik emeletén, úri palotákon csiszolódott ízléssel rendezték be, árveréseken szerzett antik bútorokkal és műtárgyakkal, Párizsból megérkeztek az eredetileg Budapestről útra indult könyvek is, a szép kötésű magyar klasszikusok és a nyersvászonba kötött népi irodalom. Zoltán kedvenc karosszéke fölött, a fal kiugrójáról egy barokk faragott szent szű-lyugatta alakja nézett a látogatóra, szinte készen arra, hogy bekapcsolódjék a konverzációba.

A Citroën roncstelepen végezte, Zoltán immár lehúzható tetejű, piros MG sportkocsit sofírozott. Háromszor bukott meg az angol autóvezetői vizsgán, mert nem volt hajlandó betartani az akkor még érvényes, ódivatú brit szabályt, miszerint kanyarodáskor nem elég villogóra kapcsolni az indexet, hanem a vezetőnek a lehúzott ablakon kidugott kézzel kell kalimpálnia, jelezve szándékát. A bukott vizsgák után nagy nyugalommal ült vissza a sportkocsi volánja mögé, s ha a vizsgáztató tiltakozott, hogy erre nincs joga, faképpel mutatta fel neki a még érvényes nemzetközi autóvezetői jogosítványát.

Az 1956-os forradalomnak már az előzménye, a főként írók által kifejezett szabadságvágy egyre erősebb megnyilvánulása is lázba hozta Szabó Zoltánt. Izgatottan figyelt minden hazuról érkező hírt. Ebben támaszkodhatott a BBC hazai adásokat éjjel-nappal lehallgató monitor szolgálatára is. De alig néhány nappal londoni érkezésem után meghívott a Roland Gardens-i lakásba, leültetett, saját kezűleg főzött nekem a konyhában egy findzsa méregerős török kávé és mintegy két órán át beszélgetett arról, hogy mi történt október 23. és november 4. között Magyarországon, miként ítéltük meg Nagy Imre szerepét, ki hogyan viselkedett az írók közül a forradalom alatt, és én hogy jöttem át Ausztriába a már lezárt határon.

Minden angol napi- és hetilapot megrendelt a forradalom napjaiban, érdekes gyűjteményét később nekem ajándékozta, én meg 1989 után a budapesti Ötvenhatos Intézetnek, remélem, az újságpapírt nem használták el ablakpucolásra. Megígérték, hogy egy kutatójuk tanulmányban dolgozza fel 1956 korabeli angol visszhangját.

1956 előtt főként két londoni emigráns jó barátjával, a BBC Magyar Osztályára munkatársnak meghívott Cs. Szabó Lászlóval és a könyvkiadó dinasztiaiból származó Révai Andrással beszéltek meg a világ dolgait. A Soho vigalmi negyedben megnyitottak London első olasz eszpresszóbárjai, Zoltánék a Prego presszókávéját kedvelték leginkább. Cs. Szabó az Old Compton Street szemközti oldalára járt pörkölt kávé tenni az Algerian Coffee nevezetű boltba, és valamivel arrébb jó sajtókat, borokat vásárolni a Lina Stores kínálatából. A BBC is sétatávolságra volt. Kensington azonban messze esett innen, és amikor Szabó Zoltán elhatározta, hogy az ötvenhatos, újonnan érkezett fiatal értelmiségiekből alakít társaságot maga köré, színhelynek a lakásához közel eső Hades eszpresszót szemelte ki. Itt gyertya égett az asztalkákon, a tulaj azt remélte, hogy szerelmespárok térnek be, csendben egymás fülébe sutogni. A mi kis

csapatunk tagjai azonban hangosan vitáztak és vágtak egymás szavába, különösen a marxizmusból kiábrándult, ősz fürtű filozófus garabonciás diák, Krassó Miklós éles hangja törte meg a presszó nyugalmát. Szabó Zoltán hozzá hasonlóan nagy műveltségű, olvasott és remek emlékezőtehetségű debattőrre talált Krassóban, aki olykor azzal szórakoztatta, hogy teljesen betűhíven mondta fel az ötvenes évek magyar pártköltőinek Sztálinhoz és Rákosihoz írt ódáit. Máskor elméletét igyekezett bizonyítani Zoltánnak, miszerint olyan világot kellene kialakítani, hogy a legjelesebb gondolkodók ne kényszerüljenek kenyérkereső munkára, hanem az állam tartsa el őket meglehetősen kényelemben, s naphosszat mást se tegyenek, mint hogy formulákat agyalnak ki a társadalom átalakítására. Ide járt el rendszeresen a filológus Czigány Lóránt, a később Amerikába származott András Sándor (akit mi inkább eredeti nevén Sándor Andrisnak tituláltunk), a BBC rádiós, buddhizmus ihlette költő: Siklós István (külsőjével maga is emlékeztetett a szakállas hindu bölcsekre), az építész Zmertych Iván, továbbá a novellista-ambícióval megáldott, de sajnos ezen a téren tehetségtelen újságíró, Jotischky László – később a BBC Magyar Osztályának a főnöke.

Elsősorban a Magyarországról kiszivárgó hírekről beszélgettünk, ezeket cseréltük ki. Sok szó esett Bibó Istvánról, bebörtönzéséről és a tanulmányairól, cikkeiről. Szabó Zoltán már a háború utáni, koalíciós időkben híve volt Bibónak.

Mostanában tucatnyi könyv jutott hozzám egy londoni magyar hagyatékából, közöttük Ortutay Gyula naplójának a második, 650 oldalas kötete. A kommunistákkal társutas-sá lett Tutus írja 1957. november 12-én, hogy hozzá hasonlóan gerinctelen politikustársával, Dobi Istvánnal beszélgetett, aki szerint Bibó István, úgy mond, „siralmasan politizált” a szovjet csapatok visszatérének éjjelén, akkori magatartását csak Keresztury és Sárközi Márta „mitizálják, folklorizálják.” Bibó ugyanis követségeknek telefonált, hogy ő az utolsó legális miniszter, és nem ismeri el Kádárt.

Ortutay így folytatja: *„Ezt a szöveget Bibó többször is elmondta, míg a telefonos rá nem jött. Aztán Dobi szépen elküldte haza. Nemrégiben letartóztatták szegény Bibó Pistit”* – írja naplójában Ortutay Gyula –, *„aki úgy tiblábolt a politikában, mint egy cúgos cipős gimnazista, megható naivitással és egy jogfilozófushoz méltatlan rövidlátással. [...] Nagytehetségű, tiszta jellemű férfi. Próbáltam szót szólni róla, mikor Münnichnél jártam – reménytelen. Szereplője lesz ő is Nagy Imréék pörének.”*

Szabó Zoltán pontosan látta Bibó 1946-os és 1956-os szerepének a jelentőségét. Amikor a Magyar Könyves Céh elnevezésű, emigráns könyvkiadói kezdeményezés gazdája lett, 1960-ban *Harmadik út* címmel adta ki Bibó István 1949 előtt megjelent írásai javát és a forradalommal kapcsolatos két történelmi fontosságú szövegét.

1981-ben Szabó Zoltán Kemény Istvánnal kezdte el a berni Protestáns Szabadegyetem négykötetes Bibó-válogatásának a szerkesztését, a magvas előszót is megírta, de aztán összekülönbözött a nyomdával, és átadta nekem a társszerkesztés munkáját.

Atyai barátom, háromszor tett jót velem. Amikor elvégeztem a Szent Mártonról elnevezett londoni képzőművészeti főiskolát és nem akadt elég könyvillusztrátori munkám, felfogadott segédpallérnak és szobafestőnek a Themze-parton vásárolt szép kis házuk renoválási munkálataihoz, maga mellé.

Azután, hogy a BBC Magyar Osztályán lettem kisegítő, 1963-ban Szabó Zoltán

ajánlott be szerződéses fix munkatársnak a müncheni Szabad Európa Rádió Magyar Részlegére. Három évet töltöttem ott, megalapoztam biztos jövőmet, így tértem vissza Londonba, hogy a BBC-nél töltsék be éppen üresedő, hasonló munkakört. Bajorszámban a főnököm csinos egyetemista leányának csaptam a szelet, végül még a kezét is megkértem, de egy német ideggyógyász orvost választott helyettem. Nagy baráti köre volt, szerette a vidám társas összejöveteleket a papa nagy szabad európás szolgálati lakásában, s így ismerkedtem meg egy Argentínából a heidelbergi egyetemre érkezett, kedves mosolyú fruskával, Szekeres Zsuzsával. Vele egy konferencián a Károlyi Judittól elvált Szabó Zoltán is találkozott, viszonyuk idővel komollyá vált. Zsuzsa és Zoltán londoni esküvőjén a feleségemmel mi voltunk a tanúk.

Úgy esett, hogy Szabóék egy ízben autón hajtottak át London dimbes-dombos művésznegyedén, Hampsteaden, és Zsuzsa elsuhanóban pillantott meg az egyik mellékutca házában a falán jókora feliratot: FOR SALE. Ez a ház eladó. Így beszélhetek most a harmadik jótéteményről is, mert szóltak nekem, hogy remek helyen letek renoválandó állapotban lévő, tehát biztosan jutányos áron piacra került, háromszintes, régi sorházat, próbáljam megvenni. Immár majdnem ötven éve ez a londoni otthonom.

1974-ben Zoltán nyugalomba vonult a Szabad Európa Rádiótól, és Zsuzsával átköltöztek Bretagne festői kisvárosába, Josselinbe. Régi parókiát vásároltak a dombtetőn, Rohan herceg tornyos-bornyos kastélyára lehetett lelátni onnan, hamarosan a herceggel is összeharátkoztak. Zoltán a vétel idején tréfálkozva mesélte, hogy a parókia árában sírhely is benne foglaltatott a közel eső temetőben. De amikor 1983-ban meglátogattam őket, Zoltán nem volt jó bőrben. A kertben calvadost iddogáltunk és arról beszélgettünk, hogy meghívták Magyarországra, mert új könyv jelent meg Tardról, s vele, *A tardi helyzet* írójával akarnak pódiumbeszélgetést rendezni a faluban. Zoltán azt válaszolta, hogy figyeli a magyar állapotok javulását, de még nem elég kielégítőek a viszonyok ahhoz, hogy odalátogasson. Jöjjön ki a szociográfus és a tardi tanácselnök Londonba, ott tarthatnák meg az eszmecserét.

A szabadság csak öt évvel később köszöntött Magyarországra, Szabó Zoltán ezt már nem érthette meg.

A Könyvescéh hirdette, hogy regénye jelenik meg *Éjfélkor a pap nem misézett* címmel. Vajon meddig jutott el ennek a megírásával, ha egyáltalán elkezdte? Minden írását klasszikusokon csiszolt stílusú, pontos mondatokba szedve vetette papírra, talán jellegében ilyen lett volna a regénye is. Az értekező prózája, megannyi cikke és esszéje éles elméjű, tiszta mondatokat fogalmazó íróra vall. S ami ugyanilyen fontos: jó ügyek talpig becsületes szószólójára.

MAGYAR SZEMLE KÖNYVEK
– legújabb kiadványunk

KODOLÁNYI GYULA VILÁGA

Tanulmányok és méltatások
1982–2017

SZERZŐINK

BERLÁSZ MELINDA (Budapest, 1942) zenetörténész, a 20. századi magyar zeneszerzés és zeneélet kutatója. Az MTA Zenetudományi Intézet ny. osztályvezetője, tudományos főmunkatársa. A Magyar Művészeti Akadémia levelező tagja. A 39 kötetből álló *Magyar Zeneszerzők/Hungarian Composers* kismonográfia-sorozat alapító szerkesztője, sorozatszerkesztője (1998-tól napjainkig).

BORSI-KÁLMÁN BÉLA (1948) történész, műfordító, diplomata, az MTA doktora, az ELTE doktora.

GRÓH GÁSPÁR (Budapest, 1953) irodalomtörténész, kritikus. A Köztársasági Elnöki Hivatal volt igazgatója, a *Magyar Szemle* főszerkesztője.

KÁVÁSSY JÁNOS ELŐD (Vác, 1973) történész, angol szakos bölcész. 2013-tól a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archivum kutatója, 2018-tól egyben a Harsányi János Tudásközpont munkatársa.

KOZMA MIKLÓS (Nagyvárad, 1884 – Ungvár, 1941) politikus. 1922-től az MTI, 1925-től a Magyar Telefonhírmondó és Rádió Rt. elnöke, 1934-től felsőházi tag. 1936-ban rövid ideig a Gömbös-kormány honvédelmi minisztere, 1935–1937 között belügyminiszter. 1940-től Kárpátalja kormányzó biztosa.

KODOLÁNYI GYULA (Budapest, 1942) költő, műfordító, irodalomtörténész, a *Magyar Szemle* alapító főszerkesztője és a *Hungarian Review* főszerkesztője.

KÖRMENDY LAJOS (Budapest, 1950) történelem–francia és levéltár szakos bölcész (JATE, ELTE). 1975-től 2012-ig az Országos Levéltárban különböző pozíciókban és különböző szakterületeken dolgozott. PhD disszertációját az ELTE-n védte meg levéltári informatika témakörben. A 2012-es nyugdíjba vonulása óta történelem- és társadalomfilozófiai kutatásokat végez.

LUDMANN MIHÁLY (Debrecen, 1959) festőművész, művészettörténész, tanár. Festményei, grafikái a nyolcvanas évek második felétől szerepelnek csoportos és egyéni kiállításokon. Főleg szépirodalmi műveket illusztrál. Több mint húsz éve foglalkozik a 19–20. századi magyar építészet történetével.

MEZEI BALÁZS (Budapest, 1960) a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Filozófia Tanszékének egyetemi tanára, a Magyar Tudományos Akadémia doktora, tanszék- és doktoriskola vezető. A Magyar Vallástudományi Társaság elnöke.

POGRÁNYI LOVAS MIKLÓS (1981) a PPKE BTK Politikaelméleti Doktori Iskolájának hallgatója. Óraadó tanárként dolgozik több magyarországi egyetemen. A Padovai Egyetem, a zágrábi Vern' Egyetem, a madridi ESIC Egyetem vendégtanára.

SÁRKÖZI MÁTYÁS (1937) író, újságíró, Sárközi György költő és Sárközi Márta fia, Molnár Ferenc unokája. 1956 óta Londonban él. A BBC magyar osztályán dolgozott több mint 40 évig. 1963–1966 között a Szabad Európa Rádió munkatársa.

SZEKÉR NÓRA (Budapest, 1976) történész, Bécsben és a Pázmány Péter Egyetemen tanult történelem, német és esztétika szakon. Az Állambiztonsági Történeti Levéltár (ÁBTL) kutatója, a legújabb kori történelmet tanít a PPKE BTK-n. 2009-ben ugyanitt PhD fokozatot szerzett.

TÓTH KLÁRA (Nyíregyháza, 1953) filmkritikus, publicista. Dramaturgként több

játék- és dokumentumfilm munkálataiban vett részt. A *Magyar Szemlének* 1996–1999-ig szerkesztője, máig állandó filmkritikusa.

VELIKY JÁNOS (Debrecen, 1945) történész, tanított a Debreceni Egyetemen, a Károli Gáspár Református Egyetemen, jelenleg az ELTE óraadója.

JÁRADÉK

TANULMÁNYOK

MIHÁLYI PÉTER - SZELÉNYI IVÁN

A járadék szerepe a szocialista gazdaságból a tőkés piacgazdaságba való átmenet korában

SZALAI ÁKOS

Hamlet Szellem nélkül.

Megjegyzések Szelényi Iván - Mihályi Péter

A járadék szerepe a szocialista gazdaságból a tőkés piacgazdaságba való átmenet korában című cikkéhez

BOD PÉTER ÁKOS

Bérek, profitok és járadékok harca - magyar szemmel

GYÖRGY LÁSZLÓ - OLÁH DÁNIEL

Járadék, a globális egyenlőtlenségek forrása

GÉBERT JUDIT - TŐZSÉR JÁNOS

Politikai filozófiai útmutató a feltétel nélküli alapjövedelem társadalmi deliberációjához

RECENZIO

KISS ISTVÁN

Kényszerpályát vagy inkább lehetőséget jelentenek-e a válságok a vezetők számára?

GRÜNHUT ZOLTÁN

Részvételi városfejlesztés - valós részvétel nélkül

SZÁZZADVÉG

ÚJ FOLYAM

88.

2018/2.
SZÁM

A szerkesztőség címe:
1067 Budapest, Eötvös u. 24.
Tel./fax: 311-6477, 472-0318

Kiadja:
a Magyar Szemle Alapítvány

Adószáma: 18055067-2-42

Felelős kiadó:
ENTZ GÉZA

Főszerkesztő:
GRÓH GÁSPÁR

NYOMDA:
SÉD KFT.

ISSN 1216-6235

Előfizetésben terjeszti
a Magyar Posta Zrt.

Postacím: 1900 Budapest

Előfizetésben megrendelhető az
ország bármely postáján, a hírlapot
kézbesítőknél, www.posta.hu
webshop-ban

(<https://eshop.posta.hu/storefront/>),
emailen a hirlapelofizetes@posta.hu
címen, telefonon 06-1-767-8262 számon,
levélben a MP Zrt. 1900 Budapest
címen.

Külföldre és külföldön előfizethető a
Magyar Posta Zrt.-nél: [www.posta.hu/](http://www.posta.hu/storefront/)
[storefront/](http://www.posta.hu/storefront/)), 1900 Budapest,
06-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu

Előfizetési díj Magyarországon:
Egy évre 4980 Ft

A Magyar Szemle számlaszáma:
11707024-20332033

Lapunk külföldre megrendelhető:
daneh@posta.hu

Külföldön a befizetés időpontjában
érvényes árfolyamon
ennek megfelelő valuta.

Lapunk megvásárolható
a hírlapárusoknál
Budapesten és az ország
nagyvárosaiban, és
a Magyar Szemle Könyvekkel
együtt
az alábbi könyvesboltokban:

A Rákóczi úti
FÓKUSZ KÖNYVÁRUHÁZ;

ÍRÓK BOLTJA
(VI., Andrásy út 45.);

PÜSKI KÖNYVESHÁZ
(I., Krisztina krt. 26.);

valamint a LÍRA hálózatában,
Budapesten és vidéken.

MINDEN KIADVÁNYUNK
KEDVEZMÉNNYEL
MEGVÁSÁROLHATÓ
AZ EÖTVÖS UTCAI
SZERKESZTŐSÉGÜNKBEN.

*

A meg nem rendelt kéziratokra
megpróbálunk válaszolni,
és igyekszünk azokat megőrizni.

Ha nem sikerülne,
szíves elnézésüket kérjük.

A szerk.

VOLUME IX, NO. 4

BUDAPEST

JULY 2018

HUNGARIAN REVIEW

A bi-monthly journal from Central Europe

JOHN O'SULLIVAN In Defence of Noticing the Obvious • GYÖRGY SCHÖPFLIN Dethroning Reason: Europe in mid-2018 • KRYSZTOF SZCZERSKI The Three Seas Initiative • ROBERT SERVICE Robert Conquest's Great Terror • East Central Europe and its peoples after 1945: DAVID A. J. REYNOLDS, MARY HALÁSZ, TONY REEVY, NORBERT HAKLIK • ANIKÓ KATONA Hungarian Art Deco Posters • GYULA KODOLÁNYI "Surviving with Honour" – Notes about Géza Páskándi • GÉZA PÁSKÁNDI A Moment of Sincerity; The Line

A (nagy)hatalmi logika ugyanazt mondja, mint a zsarnoki: a Kremlből nézve megengedhetetlen, ami Csehszlovákiában történik, ezért annak akár fegyveresen is véget kell vetni. Be fognak tehát avatkozni, ahogyan 1956-ban Magyarországon, és nyugodtan megtehetik, mert a Nyugat tétlen marad.

GRÓH GÁSPÁR

A valahol 1961 és 1963 között megszilárdult kádári paradigma, melyben a közellátás, pontosabban a fogyasztási javak és a jóléti szolgáltatások (oktatás, egészségügy, gyés, nyugdíjrendszer stb.) körének bővülése biztonsági tényezőt jelentett, 1978-ra gyakorlatilag finanszírozhatatlanná vált...

KÁVÁSSY JÁNOS ELŐD

A fogalmak kérdése központi kérdés, különösen egy diktatúra árnyékában. A totális diktatúrák természete ugyanis, hogy a hatalmi mechanizmusaik működtetésében igen fontos teret kapnak bizonyos fogalmak, és nem csupán a tudományos értekezésekben, hanem a hétköznapi életben, a hétköznapi terrorban.

SZEKÉR NÓRA

Veress magyarországi éveinek értékelésében – Kodály és Bartók nyilatkozatait is beleértve – egyértelműen megmutatkozott, hogy már a negyvenes években a magyar zeneélet egyik legelismertebb, legkiválóbb személyiségeként tartották számon: zeneszerzőként, tudósként és tanárként egyaránt. Ez a sikersorozat 1949-ben lezárult.

BERLÁSZ MELINDA

1949. május harmadikán, párton belüliek és párton kívüliek sorozatos elhurcolása után, megdöbbentő dolog történt: a párthű külügyminisztert, Rajk Lászlót vitte el az ÁVH. Napokon belül bíróság elé állították, államellenes tevékenység vádjával. Szükség volt valakire, akit titóizmussal vádolhatnak. Addig verték, amíg bevallotta, hogy már a spanyol polgárháború katonájaként is a mozgalom ellen ármánykodott. A rendkívül naiv Károlyi ekkor mondotta azt, hogy hajlandó Budapestre utazni, és tanúskodni Rajk ártatlansága mellett. Amikor azután elképesztő gyorsasággal végrehajtották a halálos ítéletet, Rajkot 1949. június 15-én felakasztották, a gróf is leköszönt. Budapesten a kommunisták ezt így indokolták: „Károlyi Mihály, magas kora miatt nem tudott ellenállni az imperialisták befolyásának.”

SÁRKÖZI MÁTYÁS

830 Ft

9771216623000 01808